

PULE'ANGA 'O TONGA

FAKAMATALA PATISETI 2015/2016

Paotoloaki 'a e Fakalakalaka 'o TONGA:
ke fakatupulekina hotau tofi'a

Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua, Nuku'alofa, Mē, 2015

Kano Tohi

1	Talamu'aki	12
2	Talateu.....	15
3	To'o Konga Lalahi.....	17
3.1	Ngaahi makatu'unga faka'ekōnomika	17
3.2	Tu'unga Fakapa'anga Fakamuimui Taha	20
3.3	Fakamatala Fakalukufua ki he Patiseti	22
4	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'o Tonga 2015-2025	25
4.1	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga 2015-2025	25
4.2	Tefito'i Kaveinga Ngāue 'a e Pule'anga.....	27
5	Ola 'o e Langa Fakalakalaka Faka'ekonōmika mo e Fakasōsiale mo e vakai ki he kaha'u.	30
5.1	Ko Māmāni Lahi pea mo hotau Ngaahi Fonua Kaungā'api.....	30
5.1.1	'Ata mei he Ngaahi Fonua Lalahi.....	30
5.1.2	'Ata 'o e Ngaahi Fonua Kaungā'api	31
5.1.3	Tupu Faka'ekonōmika 'a Tonga 'i hono fakahoa mo e Pasifiki.....	34
5.2	Ngaahi Fakalakalaka Faka'ekonōmika mo Fakasōsiale kimui' ni mai mo e vakai ki he kaha'u 'o Tonga.....	35
5.3	Ola 'o e Fakalakalaka Fakasēkitoa 'i he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP)	37
5.3.1	Sekitoa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau	38
5.3.1.1	Sekitoa Ngōue	38
5.3.1.2	Sekitoa Vao'akau.....	41
5.3.1.3	Sekitoa Toutai	41
5.3.2	Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua.....	43
5.3.2.1	Ngāue Langa.....	44
5.3.2.2	Ngāue Keli'anga Koloa mo e Maka.....	45
5.3.2.3	Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai	45
5.3.2.4	Ngāohi'anga Koloa	46
5.3.3	Sekitoa Ngaahi Ngāue	47
5.3.3.1	Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete	47
5.3.3.2	Ngaahi Hotele mo e Ngaahi Falekai	48
5.3.3.3	Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	49
5.3.3.4	Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga	51
5.3.3.5	Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga.....	51
5.3.3.6	Ngaahi Ngāue Langa Nofo'anga	52
5.3.3.7	Ako, Mo'ui mo e Ngaahi Ngāue ki he Tukui Kolo	52
5.3.3.8	Ngaahi fakafiefia, Angafakafonua pea mo e Ngaahi Sipoti	52
5.4	Tu'unga Fakapa'anga mo e Nō	52

5.4.1	Tu'unga FakaPa'anga Fakalotofonua	52
5.4.2	Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga	57
5.4.2.1	Fakakātoa 'o e Mo'ua	58
5.4.2.2	Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga	59
5.4.2.3	Pa'anga Tefito 'o e Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga	60
5.4.2.4	Mo'ua Nō Fakalotofonua	61
5.4.2.5	Totongi Nō 'a e Pule'anga	61
5.4.2.6	Ngaahi Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga	62
5.4.2.7	Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Fika Fakafehoanaki 'o e Mo'ua	64
5.5	Palanisi 'o e Fehū'aki Pa'anga mo Muli'	65
5.5.1	Pa'anga Talifaki 'i Muli'	66
5.5.2	Pa'anga Totongi Atu ki Muli	66
5.5.3	Pa'anga Hū mai Mei Muli	67
5.5.4	Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga	68
5.6	Tu'unga Fakapa'anga	69
5.6.1	Hikihiki 'i he Totongi Koloa	69
5.6.2	Palanisi Nō Atu, Tipositi & Totongi Tupu	70
5.6.2.1	Palanisi 'o e Nō	70
5.6.2.2	Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga	71
5.6.2.3	Ngaahi Totongi Tupu	71
5.6.3	Palanisi 'o e Pa'anga Fakalukufua	73
5.6.4	Tu'unga mo e Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Tafa'aki Faka-Pangikē	73
5.6.5	Ko e Tu'unga 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'a e Pangikē Pule	74
5.7	Tu'unga Fakasōsiale mo Fakakolo	75
5.7.1	Ko e Tu'unga 'o e Mo'ui	75
5.7.2	Tu'unga 'o e Ako	76
5.7.3	Tu'unga 'o Tonga 'i he Kau Ma'u Ngāue	78
5.7.4	Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai 'i Tonga	78
5.7.5	Lipooti mei he Ngaahi Vahenga Fili Fale Alea	79
5.8	Holoki e Masiva mo e Tokoni Fakasōsiale	80
5.8.1	Tokoni Fakasōsiale ki he Kau A'ua'u: ta'u 70 ki 'olunga	81
5.8.2	Va'a Fo'ou ki he Tokoni Fakasōsiale mo e Tokangaekina 'o e Faingata'a'ia	82
5.8.3	Ngaahi Ngāue Fakafonua ki he Kau Toulekeleka	83
5.8.4	Ngaahi Ngāue Fakapule'anga ki he Kau Faingata'a'ia	83
6	Patiseti 'a e Pule'anga: Fakapa'anga 'o e Ngaahi Taumu'a Ngāue	85
6.1	Fokotu'utu'u Fakapatiseti	85
6.2	Fakaikiiki 'o e Ngaahi Tefito'i Taumu'a ki he Patiseti	88
6.2.1	Fa'unga Faka'ekonōmika	88
6.2.2	Fa'unga Fakasōsiale	90
6.2.3	Fa'unga Fakapolitikale	92
6.2.4	Ngāue Lalahi mo e Fakatekinolosia	94
6.2.5	Ngaahi Koloa Fakaenatula' pea mo e 'Ātakai'	95
6.3	Patiseti Ngāue 'a e Pule'anga	96
6.4	Patiseti Fakalakalaka	100
6.4.1	Tūkunga Fakalukufua 'o e Ngaahi Ngāue mo e Polokalama Tokoni	100
6.4.2	Fakamole mei he Ngaahi Tokoni mei Muli ki he Ngaahi Potungāue	101

6.4.3	Fakamole Lalahi ki he Ngaahi Ngāue Tokoni (Pa'anga Tokoni mo e Koloa) mei he Ngaahi Hoa ngāue Fakalakalaka	105
6.4.4	Tokoni Fakalakalaka 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Vahefonua mo Fakalukufua ki he Fonua. ...	107
6.4.4.1	Ngaahi Polokalama Tokoni 'i Tongatapu	107
6.4.4.2	Ngaahi Polokalama Tokoni – Vava'u	108
6.4.4.3	Ngaahi Polokalama Tokoni ki Ha'apai	109
6.4.4.4	Ngaahi Polokalama Tokoni 'i 'Eua	110
6.4.4.5	Ngaahi Polokalama Tokoni 'i Niuatoputapu mo Niuafu'ou	111
6.4.5	Ngaahi Poloseki Fakalukufua ki he Fonua	112
6.5	Ko e Patiseti 'a e Pule'anga : Fakapa'anga 'a e Ngaahi Ngāue.....	113
6.5.1	Patiseti 'a e Pule'anga Fakapa'anga Fakalotofonua	113
6.6	Tu'unga Ngaue Fakapa'anga 'a e Pule'anga	115
6.6.1	Fakaikiiki 'o e Patiseti 'i he Fōtunga'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS)	115
6.6.2	Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole.....	117
6.6.2.1	Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole Faka-feitu'u	118
6.6.2.1.1	Fakamole Angamaheni	119
6.6.2.1.2	Ngaahi Ngāue Lalahi	123
6.6.3	Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni.....	124
6.6.3.1	Pa'anga Hū mai mei he Tukuhaui.....	126
6.6.3.1.1	Tukuhaui Vāhenga mo e Tupu	127
6.6.3.1.2	Tukuhaui ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue	127
6.6.3.1.3	Tukuhaui Fefakatau'aki.....	128
6.6.3.2	Pa'anga Hūmai 'ikai Tukuhaui	129
6.6.3.2.1	Pa'anga Hūmai mei he Pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga.....	129
6.6.3.2.2	Pa'anga Hūmai mei he fakatau 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue.....	130
6.6.4	Fakapa'anga	130
7	Aofangatuku	132
8	Fakamatala Fakalahi	133

Fakahokohoko 'o e Ngaahi Fakatātā

Fakatātā 3-1: Ngaahi Me'afua 'o e Pa'anga 'i he peseti 'o e Mahu'inga Fakātōa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakaloto fonua (GDP).....	21
Fakatātā 3-2 : Pa'anga Ngāue Patiseti mo e Tokoni Patiseti (T\$m, mahu'inga lolotonga)	21
Fakatātā 4-1 : Ko e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga (TSDF)	26
Fakatātā 5-1 : Tupu Faka'ekonōmika (Fakata'u)	30
Fakatātā 5-2 : Tupu Faka'ekonōmika 'i he Pasifiki (%)	31
Fakatātā 5-3 : Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o 'Aositelēlia (%)	32
Fakatātā 5-4 : Tokolahi 'o e Folau'eve'eva mei Nu'usila mo 'Aositelelia ki he Pasifiki ('000).....	32
Fakatātā 5-5 : Koloa Hū atu mei 'Aositelēlia mo Nu'usila ki he Pasifiki	33
Fakatātā 5-6 : Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'o e 'Otu Motu Pasifiki (GNI/Capita) 2000-2013 (Pa'anga 'Amelika)	34
Fakatātā 5-7 : Tupu Faka'ekonōmika mei he 2003/04 ki he 2017/18 fakafuofua totonu) 'i hono fakakau/'ikai fakakau 'a e nō mei he Pangikē Siaina (EXIM Bank)	35
Fakatātā 5-8 : Koloa Ngōue Hūatu ki Tu'apule'anga 2008/09-2013/14	38
Fakatātā 5-9 : Fakaakeake mei he La'ala'ā (\$M).....	40
Fakatātā 5-10 : Hūatu 'o e Koloa mei 'Oseni 'I he 2008/09 – 2013/14	41
Fakatātā 5-11 : Ngaahi Ngāue Langa Lalahi 'a e Pule'anga	44
Fakatātā 5-12 Pa'anga Hūmai mei he Takimamata mo e Tokolahi 'o e Folau'eve'eva mai ki Tonga ni 2008/09 – 2013/14.....	48
Fakatātā 5-13 Ngaahi Me'afua 'o e Pa'anga Fakaloto fonua 'i he Peseti 'o e GDP	53
Fakatātā 5-14 : Patiseti Fakaloto fonua pea mo e Pa'anga Tokoni ki he Patiseti (T\$miliona, Totongi lolotonga)	54
Fakatātā 5-15 : Pa'anga Humai mo e Huatu 'i he Patiseti (T\$m, totongi lolotonga)	55
Fakatātā 5-16 : Totongi 'o e Kau Ngāue 'i he Peseti 'o e Pa'anga Humai Fakaloto fonua pea mo e Fakamole Angamaheni	56
Fakatātā 5-17 : Fakakātōa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga (\$ miliona) ki he 2008/09-2015/16 (kau ai 'a e fika mo'oni mo e fakafuofua)	58
Fakatātā 5-18: Ngaahi Mo'ua Nō ki tu'apule'anga mei he Ngaahi Kautaha Nō – 30 Sune 2015	59
Fakatātā 5-19 : Ngaahi Mo'ua Nō ki tu'apule'anga mei he Ngaahi Kautaha Nō '2014	59
Fakatātā 5-20 : Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga ki he Ngaahi Pa'anga Nō – 30 Sune 2015	60
Fakatātā 5-21 : Tu'unga Pa'anga Tonga fakahoa ki he Pa'anga Muli, 30 Sune 2015	60
Fakatātā 5-22 : Kau Ma'u Ponite 'a e Pule'anga (%) – 30 Sune 2015	61
Fakatātā 5-23: Totongi Nō Fakakātōa (\$ miliona) – 2008/09-2015/16 (kau ki ai e fika totonu mo e fika fakaangaanga).....	61
Fakatātā 5-24 : Ngaahi No mo e nō Malu'i 'e he Pule'anga ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga ta'u Fakapa'anga 2008/09 – 2015/16 (kau ki ai e fika totonu mo e fika fakaangaanga) (\$ miliona)	64
Fakatātā 5-25 : Pa'anga Talifaki	66
Fakatātā 5-26 Ngaahi Totongi Koloa Hū mai mei tu'apule'anga (fakata'u).....	66
Fakatātā 5-27 : Pa'anga Hū mai mei he Koloa Uta atu ki tu'apule'anga (Fakata'u).....	67
Fakatātā 5-28 Ngaahi Lī Pa'anga Taautaha mei Muli (Fakata'u)	67
Fakatātā 5-29: Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo muli (fakata'u)	68
Fakatātā 5-30 : Hikihiki 'i he Totongi Koloa (fakata'u).....	69
Fakatātā 5-31 : Totongi Tupu he Nō (Faka'avalisi ngaahi Pangikē, fakata'u).....	71
Fakatātā 5-32 : Totongi Tupu he Fakahu Pa'anga (Faka'avalisi ngaahi Pangikē, fakata'u).....	71
Fakatātā 5-33 : Toko lahi 'o e kau ngāue 'oku kau ki he Polokalama Toli Fua'i'akau (Nu'usila mo 'Aositelelia)	78
Fakatātā 5-34 : Lipooti ki he ngaahi Fiema'u Vivili 'o e ngaahi Vahenga Fili 2014	80
Fakatātā 5-35 : Fakafuofua 'o e Kau Toulekeleka 'oku ta'u 70 ki 'olunga 'oku tali ke nau ma'u e faingamālie Tokoni Fakasōsiale 'i he 2014/15	81

Fakatātā 5-36 : Kau Toulekeleka Faingata'a'ia 'oku lava ke nau ma'u e Ngaahi Sēvesi vahevahe Fakakulupu Fakamotu	83
Fakatātā 5-37 : Tokolahi 'o e Longa'i Fanau 'oku lava ke nau ma'u e faingāmalie ki he Sēvesi ni (mei he fā'ele'i ki he ta'u 3)	83
Fakatātā 6-1 : Ngaahi tefito'i fakamole he totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue 2015/2016 (\$ miliona)	121

Fakahokohoko 'o e Ngaahi Tēpile

Tēpile 3-1 : Ngaahi Me'afua Fakalukufua'	19
Tēpile 3-2 : Vahevahe 'o e Patiseti ki he ngaahi Kaveinga Lalahi Ngāue 'a e Pule'anga	23
Tēpile 3-3 : Kotoa 'o e Fakamole tefito 'i he Vahe Fonua	24
Tēpile 5-1: Tupu Fakalukufua 'i he ngaahi Sekitoa Lalahi 'o e GDP (mahu'inga totonu, %)	37
Tēpile 5-2 : Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau (mahu'inga totonu, %)	38
Tēpile 5-3 : Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Fakatupu Koloa Fakaloto fonua (mahu'inga totonu, %)	43
Tēpile 5-4 : Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue (mahu'inga totonu, %)	47
Tēpile 5-5 : Palanisi 'o e Nō pea mo hono ngāue'aki 'o e Pa'anga	58
Tēpile 5-6 : Ngaahi Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga, 'ngata 'aho 30 'o Sune 2015 .	63
Tēpile 5-7 : Fakahoa 'o e Tu'unga 'o e Ngaahi Nō ki he Ngaahi Tāketi 'a e Pule'anga (IMF)	65
Tēpile 5-8: Palanisi 'o e Nō	70
Tēpile 5-9 : Tu'unga totonu 'o e totongi tupu ngāue'aki 'e he ngaahi Pangikē (EIR)	72
Tēpile 5-10: Fakatahataha'i 'o e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua 'a e Ngaahi Kautaha Fakahu Pa'anga	73
Tēpile 5-11 : Holo e tu'unga 'o e ta'u ki he Mo'ui	75
Tēpile 5-12 : Fakalakalaka 'i he ngaahi uesia kovi 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi, 2004 mo e 2012	75
Tēpile 5-13: Ngaahi Fika 'o e Tu'unga 'o e Ako	77
Tēpile 5-14 : Fakakātoa 'o e Kakai 'i he Vahevahe Fakamotu	79
Tēpile 5-15 : Ngofua ke ma'u faingāmaliē ta'u 70 'o lahi hake	81
Tēpile 5-16 : Pa'anga nō ki he Kau Faingata'a'ia 'i he TDB	82
Tēpile 6-1: Fakamatala Fakapa'anga 'o e Patiseti	98
Tēpile 6-2 : Fakamatala GFS 'o e Patiseti	99
Tēpile 6-3 : Kātoa 'o e Fakamole ki he Ngaahi Ngāue Tokoni (Pa'anga mo e Koloa \$ miliona)	100
Tēpile 6-4 : Ngaahi Fakamole Pa'anga Tokoni Fakapotungāue (Pa'anga mo e Koloa \$ miliona)	101
Tēpile 6-5 : Ngaahi Fakamole Pa'anga Tokoni Fakapotungāue (Pa'anga - \$ miliona)	103
Tēpile 6-6 : Ngaahi Fakamole Pa'anga Tokoni Fakapotungāue (Koloa – \$ miliona)	104
Tēpile 6-7 : Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Tokoni Fakalakalaka lahi hake 'i he \$1 miliona 'i he 2015/16 (\$ miliona)	105
Tēpile 6-8 : Ngaahi Polokalama Tokoni – Tongatapu (\$ miliona)	108
Tēpile 6-9 : Ngaahi Polokalama Tokoni – Vava'u (\$ miliona)	108
Tēpile 6-10 : Ngaahi Polokalama Tokoni – Ha'apai (\$ miliona)	110
Tēpile 6-11 : Ngaahi Polokalama Tokoni 'Eua (\$ miliona)	110
Tēpile 6-12 : Ngaahi Tokoni Niuatoputapu (\$ miliona)	111
Tēpile 6-13 : Ngaahi Polokalama Tokoni Niuafo'ou (\$ miliona)	111
Tēpile 6-14 : Ko e Fakamole ki he ngaahi Polokalama Tokoni 'ikai ke fakapapau'i hono vahefonua (\$ miliona)	112
Tēpile 6-15 : Palanisi Fakapa'anga Fakalukufua (\$ miliona)	116
Tēpile 6-16 : Fakakātoa Ngaahi Fakamole 'i he founga GFS	118
Tēpile 6-17 : Vahevahe 'o e Patiseti Faka-feitu'u	119
Tēpile 6-18 : Pa'anga totongi 'o e Kau Ngāue	120
Tēpile 6-19 : Ngaahi Monu'ia Fakasosiale (\$ miliona)	121
Tēpile 6-20 : Totongi Tupu (\$ miliona)	122
Tēpile 6-21 : Ngaahi Tokoni (\$ miliona)	122
Tēpile 6-22 : Pa'anga Tokoni (\$ miliona)	123
Tēpile 6-23 : Ngaahi Fakamole Kehe (\$ miliona)	123
Tēpile 6-24 : Ngaahi Fakamole Kehe (\$ miliona)	124
Tēpile 6-25 : Fakakātoa 'o e Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni (\$ miliona)	124
Tēpile 6-26 : Pa'anga Hūmai mei he Tukupau (\$ miliona)	126
Tēpile 6-27 : Tukupau 'o e Vāhenga mo e Ngaahi Tupu (\$ miliona)	127
Tēpile 6-28 : Pa'anga Hūmai mei he Pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga (\$ miliona)	127
Tēpile 6-29 : Tukupau 'i he ngaahi Fefakatau'aki Fakatu'apule'anga mo e Fehū'aki Pa'anga (\$ miliona)	128

Tēpile 6-30 : Fakafuofua ki he fehu'aki 'o e Pa'anga ki he Sipoti 'a e Pasifiki (\$ miliona)	129
Tēpile 6-31 : Pa'anga Hūmai 'ikai Tukupau (\$ miliona)	129
Tēpile 6-32 : Pa'anga Hūmai ikai Tukupau (\$ miliona)	130
Tēpile 6-33 : Pa'anga Hūmai mei he Pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga (\$ miliona)	130
Tēpile 6-34 : Fakafuofua ki he Fiema'u Fakapa'anga (\$ miliona)	131

NGAAHI FAKANOUNOU

AGO	‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale
CDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua ‘oku Pipihi
CEO	Pule ‘o e ngaahi Potungāue
CPIA	Tu’utu’uni Fakafonua mo e Sivi ‘o e Ngāue’anga
CPR	Komisoni Lāunga ‘a e Kakai
CSOs	Ngaahi Kautaha Sosaieti Sivile
ECE	Ako Tōmu’a ‘a e Longa’ifanau
e-waste	ngaahi veve faka’ilekitolonika
GDP	Mahu’inga Fakakatoa ‘o e Ngaahi Koloa mo Ngāue Fakalotofonua
GFC	Faingata’a’ia Fakapa’anga Fakamamani lahi
GNI	Mahu’inga Fakakatoa ki he Pa’anga Hūmai ‘a e Fonua
HDI	Tu’unga Fakalakalaka ‘a e Kakai (Tangata/Fefine)
HIES	Savea ki he Pa’anga Hūmai, Fakamole ‘a e Fāmili
HMAF	Kau Tau ‘a ‘Ene ‘Afio
ICT	Fakamatala mo e Fetu’utaki Fakatekinolosia
IHDI	‘Ikai Vahevahe Taau e Tu’unga Fakalakalaka ‘a e Kakai (Tangata/Fefine)
JNAP	Palani Ngāue Fakatahataha Fakafonua ki he ‘Atakai
KPIs	Ngaahi Me’afua Tefito
LA	Fale Alea
M&E	Vakai’i mo Sivi’i
MAFF	Potungāue Ngoue, Me’atokoni, Toutai mo e Vao’akau
MCTL	Potungāue Fefakatau’aki, Takimamata mo e Ngaahi Ngāue’anga Iiki
MDAs	Ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga
MDGs	Ngaahi Taumu’a Langa Fakalakalaka ‘o e Mileniume
MEIDECC	Potungāue Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki e 'Ea.
MET	Potungāue Ako mo e Ako ngāue
MFAT	Potungāue ki Muli mo e Fefakatau’aki
MFNP	Potungāue Pa’anga mo e Palani Fakafonua
MIA	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua
MLNR	Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakanatula
MOH	Potungāue Mo’ui
MOI	Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi
MOJ	Potungāue Fakamaau’anga
MPE	Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga
MPI	Ngaahi Tu’unga Kehekehe ‘o e Masivesiva
MPPF	Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi
MRC	Potungāue Tukahau mo e Kasitomu
MTBF	Fa’unga Patiseti Taimi Lotoloto
NBSAP	Palani Ngāue Fakafonua ki he Ngaahi Me’a mo’ui
NCDs	Ngaahi Mahaki pe Fokoutua ‘Ikai ke Pipihi
NGOs	Ngaahi Kautaha ‘Ikai Faka-Pule’anga
NIIP	Palani Fakafonua ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e ‘Inivesimeni
NNCDD	Komiti Fakafonua ki he Ngaahi Mahaki pe Fokoutua ‘Ikai ke Pipihi
NRBT	Pangikē Pule ‘o Tonga
PEs	Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga

PFM	Pule'i e Pa'anga 'a e Pule'anga
PMO	'Ofisi 'o e Palemia
POPs	Ngaahi Kemikale Kona
PSC	Komisoni 'a e Kau Ngāue FakaPule'anga
R&D	Fekumi mo e Fakalakalaka
STATS	Sitetisitika
SWOT	Malohinga, Vaivai'anga, Faingamalie, Makatukia'anga
TAIP	Poloseki fekau'aki mo e ngaahi 'inivesimeni he fefolau'aki vakapuna
THPF	Kautaha ki hono Faka'ai'ai e Mo'uilelei 'a Tonga
TSDF	Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga (I='Uluaki, II=Ua)
TVNUP	Poloseki ki hono fakalelei 'o e ma'u'anga 'uhila ngaahi tukui kolo 'i Tonga
UN	Ngaahi Pule'anga Fakatahataha

1 TALAMU'AKI

Ko e 'uluaki Patiseti 'eni 'a e Pule'anga Fo'ou hono ua' hili 'a e liliu fakapōlitikale ne kamata he 2010. Ko e moto 'o e fonua: **“Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a”** kuo' ne tataki lelei mai 'a Tonga pea 'oku hoko ko e makatu'unga 'oku fa'u ai 'a e Patiseti 'o e ta'u'ni. . 'Oku poupu ki heni 'a e malohinga 'o e Fa'unga Palani fo'ou 'a Tonga 2015-2025 ke: **“ Paotoloaki 'a e Fakalakalaka ke fakalekesi e mo'ui ki he taha kotoa”**

'Oku tataki 'e he 'asenita ngāue 'a e Pule'anga' 'o fakatefito 'i he ngaahi kaveinga lalahi 'e fā 'o hangē koia 'oku hā atu 'i lalo' 'a e fokotu'utu' ngāue 'a e Patiseti ko 'eni':

1. **Pule lelei:** fakatupulaki ha ngāue faka-pule'anga 'oku 'iloa 'i he fakahoko fatongia lelei mo vave, faitotonu, 'ata kitu'a mo taliui pea faka'ai'ai e falala 'a e kakai.
2. **Kau e tokotaha kotoa he fakalakalaka mo Tu'uloa e tupu faka'ekonōmika:** fakatupulaki e tu'uloa e tupu faka'ekonōmika pea fakamālohia e ngāue fakataha ke fakalelei'i e ngaahi fakafe'ātungia ki he tupu faka'ekonōmika, tautautefito ki he sekitoa fakaPangikē' ke fakafaingofua 'a hono tuku atu e pa'anga nō ke ngāue'aki ki he ngaahi 'inivesimeni'.
3. **Fakasi'isi'i e masiva:** fakatupulaki e ma'ungāue, mo'ui lelei mo ako lelei pea fakatefito ke tokoni'i 'a kinautolu 'oku faingata'a'ia
4. **Ngaahi ngāue langa lalahi ke malu mo lelei ange:** fakatupulaki e ngaahi ngāue lalahi (kau heni e ngaahi ngāue lalahi ki he Fe'auhi Sipoti 'a e Pasifiki), pea tauhi mo tokanga'i lelei hono ngāue'aki ke tolonga mo malava ke matu'uekina e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e feliuliuaiki e 'ea.

Lolotonga e tataki 'e he ngaahi kaveinga ni e fokotu'utu' ngāue fakapatiseti', 'oku hokohoko atu pe 'a e fakahoko 'e he pule'anga hono fatongia ki he ngaahi fiema'u fakapa'anga' ke pukepuke 'aki e fakalakalaka 'i he ngaahi 'elia kehekehe kuopau ke nau poupu ki he TSDF.

Makatu'unga 'i he ngaahi fiema'u tefito ko 'eni', kuo fokotu'u e kaveinga 'o e Patiseti' ke: To e lelei ange 'a e Fakahoko Fatongia 'a e Pule'anga' mo 'enau Tali ui ke poupu ki he vīsone 'o e Fa'unga Palani hono Ua 'a Tonga (TSDF II) ke **“Paotoloaki 'a e Fakalakalaka 'a Tonga ke fakalekesi e mo'ui ki he taha kotoa”**, 'aki hono **“langa'i hake 'a e pule lelei”**. Ko e fuofua patiseti 'eni 'o e Pule'anga fo'ou' na'e fili 'i Novema, 2014. 'Oku fa'u ia 'i he tokanga 'a e Pule'anga fo'ou' ke to e faitotonu ange, 'ata ki tu'a pea mo tali ui e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga' ke to e lelei ange 'a e ngaahi sēvesi ki he kakai. 'Oku tataki 'eni 'e he Palani fo'ou 2015-2025 '. 'Oku fa'u leva e Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto, ke pukepuke 'a e tu'unga malu Fakapa'anga' lolotonga 'ene tataki e ngaahi fakalakalaka 'i he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga'.

Ko e 'uluaki māhina 'e ono 'o e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ko 'eni', na'e fakahoko'aki e patiseti faka'osi 'a e Pule'anga kuo'osi'. 'Oku mahu'inga ki he Pule'anga fo'ou ke ne to'o kotoa e fatongia ki he patiseti pehe ki hono tokanga'i 'o e ngaahi ngāue Fakapa'anga, pea ke fakapapau'i 'oku fakapatonu 'a e patiseti ki he ngaahi tefito'i fiema'u 'o e Pule'anga fo'ou' 'o hange ko ia 'oku 'amanaki mai ki ai e kakai'. Ko e peseti koia 'e 17.5 'oku lahi 'aki 'i he fakafehoanaki 'a e Patiseti 2015/16 mo e ola 'o e 2014/15 'oku mahino ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku hoko tā tu'otaha pe. 'Oku felave'i 'eni mo e poupu ki he fe'auhi Sipoti 'a e Pasifiki, ko hono fakalahi 'o e polokalama nō totongi tupu ma'ama'a' 'oku tokanga'i 'e he TDB, mo hono totongi 'o e ngaahi fatongia fakapa'anga ki he Pa'anga Mālōlō', mo e ngaahi me'a kehe.

'Oku fakatefīto e tokanga 'a e patiseti' ke to e lelei ange hono tataki 'a e ngaahi fakalelei kuo 'osi fakahoko 'i he ngaahi ta'u kuo maliu atu. 'Oku kei fakafalala pe 'a e lavame'a ki he tu'uloa mo e ngāue fakataha ki he tupu faka'ekonōmika ke to e lelei ange 'a e ma'u ngāue mo e ma'u'anga pa'anga 'a e kakai kotoa; lolotonga e feinga ke hiki'i hake 'a e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga' ke tokoni ki hono Fakapa'anga 'o e ngaahi tu'unga mo e levolo 'oku faka'amu ke 'i ai e ngaahi sēvesi 'a e Pule'anga. 'Oku fakafalala 'a e lavame'a 'i he 'ene to e lelei ange 'a e founa pule'i 'o e ngaahi sēvesi 'a e Pule'anga 'i he ngaahi tu'unga kotoa. 'Oku fiema'u heni ke fakafo'ou e tokanga ki he fakahoko fatongia. 'Oku fiema'u ke malohi mo tokanga taha ki hono vakai'i mo sivi'i 'o e fakahoko fatongia' ke to e tonu ange 'a e ngaahi fakamatala. Ko e ngaahi fiema'u tefito 'eni 'a e patiseti ko 'eni pea mo e poupou ki he ngaahi liliu.

'Oku mau 'ilo 'e 'ikai malava 'e he Pule'anga pe 'o ikuna 'iate ia pe ka 'oku makatu'unga 'eni 'i he longomo'ui mo e malohi e poupou 'a e ngaahi kupu fekau'aki 'a e Pule'anga mo e ngaahi sekitoa taaataha kau ai 'a e ngaahi pisinisi, ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga pea mo e ngaahi siasi. 'E hokohoko atu 'a e poupou 'a e Pule'anga ke langa'i hake 'a e fengāue'aki ko 'eni. 'Oku kau heni e feinga ke to e lelei ange 'a e ngaahi ngāue 'oku fekāinga'aki ki he 'ekonōmika pea ke fai e tokanga ki he ngaahi fakafe'atungia 'oku hoko ki he'etau fakalakalaka faka'ekonōmika'.

'E fakalahi atu 'e he Pule'anga 'ene fengāue'aki mo e Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga, ke poupou'i e fakalakalaka 'a e ngaahi kolo 'oku fenāpasi mo e ngaahi ngāue ki he tupu faka'ekonōmika. Ko e fengāue'aki ko 'eni 'e fakalahi atu ai e fatongia 'o e Ngaahi Kautaha 'Ikai Fakapule'anga ke tokoni ki he ngaahi sēvesi ki he ngaahi kulupu 'i hotau sosaieti 'oku fu'u faingata'a'ia. 'Oku kau heni ha taha pe, fefine pe tangata, to'utupu pe toulekeleka, 'i kolo pe 'i 'uta/tukui motu, pe ko hai pe ha taha 'oku 'i ai 'ene fiema'u makehe.

'Oku tau tu'u laveangofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula mālohi 'aupito. Hangē ko ia 'oku fakaloloma ko e to e vakai ki he faingata'a na'e hoko ki he 'Otu Ha'apai 'i hono maumau'i 'e he saikolone ko Ian' pea mo e la'ala'a 'o uestia 'a e sekitoa ngōue 'i he 2014. Pea mālo pe 'etau hao mei hoko mai 'a e saikolone Pam 'a ia na'a ne maumau'i lahi hotau Fonua kaungā'api ko Vanuatu'. Ko e faingata'a ko 'eni' 'e fakautuutu 'i ha to e lahi 'a e feliuliaki 'o e 'ea. 'Oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Pule'anga' mo e ngaahi sekitoa taaataha' kapau 'oku tau faka'amu ke fakalakalaka hono fakafepaki'i 'o e ngaahi uestia kovi 'o e fakatamaki fakaenatula. 'Oku totonu ketau tokanga ki he'etau ngaahi ngāue lalahi', pehē ki he founa 'etau teuteu ki ha taimi 'e hoko mai ai 'a e fakatamaki'.

'Oku mahu'inga ke ma'u ha kau ngāue fakapule'anga 'oku kaukau 'i he faitotonu' mo falala'anga 'i he ngāue fakapule'anga' ke tu'u hake pea fakahoko honau ngaahi fatongia lahi 'i he fengāue'aki ko 'eni'. 'Oku fokotu'u mahino 'eni 'i he'etau Fa'unga Palani fo'ou. 'Oku faka'amu ai e patiseti ko 'eni' ke tokoni'i e fuofua ta'u 'e tolu 'o 'etau Fa'unga Palani ta'u hongofulu. 'Oku hā mahino 'i he Fa'unga Palani fo'ou' 'a e ngaahi kaveinga ngāue fakafonua pea poupou ki ai e ngaahi ola 'o e fokotu'utu'u ngāue fakapotungāue 'oku fiema'u ke palani mo fa'u ki ai e patiseti ke kafataha, tu'uloa mo e tupu faka'ekonōmika mo e fakalakalaka ki he taha kotoa 'a ia 'oku fiema'u kapau 'oku tau faka'amu ke **"Paotoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi 'a e mo'ui 'a e taha kotoa"**.

'Oku ou faka'amu ke fakaa'u atu 'a e fakamālō makehe ki he ngaahi hoa tokoni kotoa ki he fakalakalaka' pea mo hotau kāinga 'oku nofo 'i muli, ki he'enu tokoni mai ki hotau ki'i Fonua 'i he taimi kotoa pe. Kuo nau fai mai 'a e ngaahi tokoni mahu'inga 'i he ngaahi founa kehekehe ki he'etau langa fakalakalaka. 'Oku ou faka'amu foki ke u fakamālō ki hotau kakai', 'i he'enu ngaahi fakahoko fatongia kotoa, ki he kau ngāue, kau pisinisi, kakai mo e ngaahi mēmipa kotoa 'o e ngaahi siasi mo e ngaahi kulupu 'i he ngaahi kolo 'i Tonga ni pea ope atu ki tu'apule'anga. 'Oku pehē 'a e uki kiate kimoutolu ke hokohoko atu ai pe 'a e ngāue fakataha mo e Pule'anga 'o hangē ko ia 'oku tau taumu'a ke a'usia 'a hono paotoloaki 'o e fakalakalaka hotau fonua ke fakatupulekina tu'unga fakalukufua 'o e nofo.

'Oku ou fie fakamālō makehe ki he hou'eiki mēmipa 'o e Falealea', ki he ngaahi ngāue kotoa 'oku fiema'u ki hono vakai'i 'i he Fakamatala Patiseti mo e 'Esitimetī', pehe ki he Palani Ngāue 'a e Ngaahi Potungāue'. Ko e ngāue lahi ki hono vakai'i 'o e ngāue ni, pehē ki he tokoni ki hono fakapapau'i 'oku hā totonu 'a e ngaahi fiema'u hotau kakai, he ko e kongia ia 'o 'etau fengāue'aki ke tupulaki mei he'etau founa fakapolitikale fo'ou 'o to e 'ata mahino ange ki tu'a 'a 'etau fakahoko fatongia ki he kakai hotau fonua.

Faka'osi', ko e visone mahu'inga ko ia ma'a hotau fonua ke hakeaki'i 'a e tu'unga 'o e nofo 'a hotau kakai 'e lava pe 'i he'etau fai manavakavakava 'a hotau ngaahi ngafa pea mo e umoumataha'. Ketau ngāue fakataha ke langa ha Tonga **'oku ne paotoloaki 'a e langa fakalakalaka, ke ne fakatupulekina 'a hotau tofi'a 'i he lolotonga mo e kaha'u.**

Ke Tāpuekina ma'u ai pe 'a Tonga 'e he 'Otua

Faka'apa'apa atu

.....
'Aisake Valu Eke

Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua

2 TALATEU

Ko e lelei ange ko ia 'o e founa fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, ko e founa tefito ia ke to e vave mo lelei ange, maau, ma'ama'a ange 'a e ngaahi ngāue ma'a e kakai, faitotonu pea mo taliui ki he fatongia, 'a ia 'oku matu'aki fiema'u ia ki hono fakahoko atu 'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga ki he kakai, taimi tatau ke kei fakapapau'i 'a e tu'unga malu fakapa'anga 'a e fonua. 'Oku fiema'u foki ke to e malohi ange 'a e fengāue'aki 'i he vaha'a 'o e sekitoa 'a e Pule'anga pea mo e sekitoa taautaha 'i ha fa'ahinga tafa'aki ngāue pe.

'E hokohoko atu 'a e ngāue ke to e malohi ange 'a hono 'analaiso 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue faka'ekonōmika mo fakasōsiale, fakafonua mo e fakapotungāue 'o e palani mo e patiseti, ko hono pule'i mo e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue, pule lelei mo e 'ata kitu'a 'o e ngāue pea pehe ki he ngaahi taukei fakatekinikale. Tanaki atu foki ki ai, 'a e lava lelei ke faka'ilonga'i ko e malohi ange 'a e fa'unga pule, 'o fatu mei he fengāue'aki fakataha pea mo e malohi ange 'a e founa taki 'a e Kapineti, 'o fakatefito he to e mahino ange 'a e tala fatongia mo e vahevahe 'o e ngāue he ongo fatongia ni. 'Oku ō fakataha 'eni pea mo e to e lelei ange 'a hono muimui'i ofi pea mo hono sivilisi'i lelei 'o e ngāue 'a ia 'e tokoni ke to e hiki'i hake ai 'a e fakahoko fatongia.

Ko e konga mahu'inga 'o e fakalelei ngāue ko 'eni, 'a e Fakamatala Patiseti. 'I he founa ko 'eni, 'oku fakapa'anga 'e he patiseti 'a e ngaahi naunau mo e ngāue 'oku fatu'aki 'a e taumu'a ngāue¹ 'a e ngaahi potungāue' ke fakahoko atu 'aki 'a e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga, 'a ia 'oku fiema'u ai 'a e tokoni mo e poupou 'a e tokotaha kotoa pe 'i Tonga ni pea mo muli foki, ke tokoni ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue 'a e TSDF 'a ia 'oku fai hono faka'amua. Ko e ngaahi tokoni ko 'eni 'oku ne poupou'i 'a e taumu'a Ola Fakafonua 'a ia 'oku fiema'u ke hoko 'o malava mo a'usia ai 'a 'etau visone fakafonua. 'Oku fiema'u 'a e founa ko 'eni, 'a ia 'e tokoni ke to e leva'i lelei ange ai 'a 'etau ngaahi naunau ngāue neongo 'ene si'isi'i pea mo fakahoko atu 'aki 'a e ngaahi fatongia ne fai hono fili kinautolu ki ai 'e honau ngaahi vahenga fili.

Ko e 'uluaki Fakamatala Patiseti 'eni 'a e Pule'anga fo'ou. 'Oku kamata'aki 'a e Talamu'aki mei he Minisitā 'a ia 'oku ne 'omai ai ngaahi fakakaukau tefito 'o e patiseti ko 'eni. 'E hoko atu ki ai 'a e Talateu he Konga hono 2, 'a ia 'oku ha atu ai 'a e hokohoko 'o e Fakamatala Patiseti ni. Ko e Konga hono 3, 'oku hā ai 'a e to'o konga lalahi 'o e Patiseti.

'I he Konga 4.1, 'oku fakama'opo'opo ai 'a e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 2015-2025, 'a ia 'oku fakamanatu mai ai 'a e fatongia fakafale'i kene takiekina 'a e tohi ni pea mo 'ene felave'i ki he moto 'o e Fonua. 'Oku fakamatala'i leva 'i he Konga 4.2 'a e Ngaahi Tefito'i Taumu'a Ngāue 'a e Pule'anga.

Ko e puipuitu'a 'o e ngaahi me'a 'oku hoko', ngaahi pole' pea mo e ngaahi 'esitimeti ki he kaha'u' 'a ia 'oku felāve'i pea mo e fakalakalaka faka'ekonōmika', fakasosiale pea mo e fakalakalaka 'a e komiuniti', 'o hangē koia na'e fatu 'aki 'a e patiseti ni, 'oku hā atu he Konga 5. Ko e ngaahi fakalakalaka ko 'eni, 'oku ne fakamahino mai 'a e tu'unga 'o e ngaahi ola 'a ia 'oku tokoni'i 'e he ngaahi taumu'a ngāue 'a e pule'anga pea mo e ngaahi sino ngāue kehe'.

Makatu'unga he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga' pea mo e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue 'a e Pule'anga' 'oku hā atu he Konga hono 4, pea mo e puipuitu'a 'i he Konga hono 5, 'oku hā mai he Konga 6.1 'a e ngaahi Fokotu'utu'u Fakapatiseti 'a ia 'oku' ne tataki 'a e anga hono fatu 'o e

¹ 'Oku malava ke tau mapule'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngaue (outputs) ke tokoni ki hono a'usia 'a e ngaahi Ola 'o e fokotu'utu'u ngaue (outcomes), 'a ia 'oku 'ikai ke tau lava ke pule'i hono fakahoko.

Patiseti' pea mo 'ene felāve'i pea mo e ngaahi palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue'. Ko e Konga 6.2, 'oku' ne fakamatala'i 'a e patiseti ki hono fakalele 'a e Pule'anga', ka e fakamatala 'a e Konga hono 6.3 ki he ngaahi ngāue fakalakalaka ne tokoni'i mei tu'apule'anga. 'Oku 'omai 'e he Konga hono 6.4 'a e founa fakamatala fika 'a e Pule'anga 'i hono fakahā'i 'o e patiseti

'E hoko atu 'i he aofangatuku 'o e tohi' ni, 'a e ngaahi Fakamatala Fakalahi 'a ia 'oku hā ai 'a e ngaahi fakaikiiki ki he ngaahi tepile', ko e'uhi' ko ha ngaahi fiema'u makehe ke fai ha to e vakai ange ki he fakaikiiki mo hono 'analaiso 'o e ngaahi fika' hūmai.

3 To'o KONGA LALAH

3.1 NGAHI MAKATU'UNGA FAKA'EKONOMIKA

Na'e fakafuofua ko e tu'unga faka'ekonomika fakamāmani lahi' 'e hiki hake mei he peseti 'e 3.4 'i he 2014/15 ki he peseti 'e 3.5 'i he 2015/16 toe hiki hake ki he 'avalisi peseti 'e 3.8 'i he 2016. Ko e tupu faka'ekonomika 'i he Pasifiki², na'e 'avalisi ki he peseti 'e 2.8 mei he 2010 ki he 2014. Ka ko e 'avalisi 'o e tupu faka'ekonomika 'a Tonga na'e ma'ulalo ia 'i he 'avalisi ko ia – ko e'uhi ko e tuai 'i he tupu 'a e tokolahi 'o e kakai, pea ko e tupu leva 'i he Mahu'inga Fakakatoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) ki he tokotaha 'oku ofi pe 'i he 'avalisi 'o e Ngaahi 'Otu Motu Lalahi 'i he Pasifiki'. 'Oku fakafuofua 'a e Pangikē Fakalakalaka 'Esia 'e tupu peseti 'e 3.3 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o e ngaahi fonua 'i he Pasifiki 'i he 2015.

Talu mei he 2005, ko e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua (GNI) 'a Tonga ki he tokotaha' na'e vaveange 'ene tupu 'i he 'avalisi 'a e ngaahi fonua 'i he Pasifiki, 'o lahi'aki 'a e peseti 'e 35, neongo ko e ngaahi fika ko 'eni ko e 'avalisi pē ia ki Tonga, pea 'oku 'ikai fakamahino 'a e tu'unga 'o e vahevahe taau. Na'e a'u ki he Pa'anga 'Amelika' 'e \$4,490 'a e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Pa'anga Hūmai 'a e Fonua ki he tokotaha 'a Tonga 'i he 2013. Kuo nga'unu hake foki 'a Tonga mei he tu'unga ma'ulalo ki he tu'unga ma'olunga 'o e pa'anga hū mai pea mo e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua ki he toko taha (fakakau ki ai e totongi hikihihi koloa) ki he 2013/14 'a ia na'e fe'unga mo e \$7,700.

'I Tonga' ni, fakatatau ki he Lipooti Fakafonua Fakamuimui taha 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalakalaka 'o e Mileniume (MDGs), kuo 'osi 'i ai e ngaahi lavame'a 'i hono fakasi'isi' 'a e masiva 'ango'ango', a'usia 'a e ako tefito', fakasi'isi' i e mate 'a e fānau iiki' pea mo e mate 'a e kakai fefine feitama', ka, neongo ia, 'oku kei fiema'u pe 'a e tokanga ke fakasi'isi' 'o e masiva 'ango'ango', pea mo e hoko 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi.

'Oku fakafuofua 'e toe malohi ange 'aki 'a e 'avalisi peseti 'e 3.1 'a e tupu faka'ekonomika kamata mei he ta'u 2014/15 ki he 2017/18. Na'e tokoni' 'eni 'e he ngaahi Pangikē 'aki 'a hono fakalahi 'a 'enau polokalama nō. 'Oku fakafuofua 'e tupu 'o a'u ki he peseti 'e 3.5 'i he 2015/16 pea toki holo māmalie. 'Oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 2 - 3 mei he 2014/15 ki he 2019/20 'o fakatatau ki hono vakai' 'a e tu'unga faka'ekonomika 'e he Kautaha Pa'anga 'a Mamani 'i he lolotonga 'enau 'ahi mai 'i he 2015.

'Oku fakafuofua 'e malohi ange 'a e tupu faka'ekonomika 'aki 'a e peseti 'e 2.4 'i he 2014/15. Na'e makatu'unga 'eni 'i he ngaahi ngāue 'oku lolotonga fakahoko ki hono toe langa fo'ou 'o Ha'apai 'o ne to e hiki 'a e tupulaki faka'ekonomika 'a e fonua 'i he 2014/15. 'I he tafa'aki o e ngaahi ngāue langa taautaha', 'oku fakafuofua ke to e lelei ange koe'uhi pe ko e ngaahi ngāue langa 'i loto Nuku'alofa' pea mo e tukui motu', tautautefito ki Ha'apai 'a ia ne 'i ai 'a e ngaahi falelotu, ne uesia 'i he saikolone ko 'Ian pea 'oku toe langa. Kaikehe, ko e la'ala'ā na'e kamata 'i 'Epeleli 2014 'o a'u mai ki he konga kimu'a 'o e 2015, na'e makatu'unga ai 'a e tō lalo 'i he sekitoa ngōue' 'o hoko ai 'a e holo lahi pea ne holoki mo e fakafuofua ki he tupu faka'ekonomika'.

'I he ta'u fakapa'anga 2015/16, 'oku fakafuofua 'e foki pe 'a e tupu 'i he sekitoa ngōue' ki he angamaheni, 'i he taimi tatau 'e toe lahiange 'a e ngaahi langa 'a e Pule'anga' 'o kamata atu 'i he ta'u pea pehe ki he kamata teuteu ki he Sipoti 'a e Pasifiki 2019 pea mo e ngaahi langa lalahi kehekehe pe.

² Ikai kau ai 'a PNG pea mo Timor Leste

'Oku fakafuofua ko e tupu 'i he sekitoa 'o e ngaahi ngāue'anga 'e makatu'unga ia mei mei he leleiange 'a e sekitoa Takimamata', tu'unga 'i he ngaahi teuteu atu ko ia ki he katoanga Hilifaki Kalauni' 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Siulai 2015.

Ko e hokohoko atu 'a e lahi 'o e pa'anga 'ofa mai mei he ngaahi famili Tonga 'i muli' pea mo e ngaahi koloa fakatau fakamovetevete', 'oku na poupu lelei atu ki he tupu 'i he sekitoa fakatau fakalukufua mo e fakamovetevete'. Ko hono fakalahi 'o e poloseki faipa 'opitiki' ki he tukui motu' (Ha'apai mo Vava'u) te ne fakalahi 'a e ivi ngāue 'o e sekitoa fetu'utaki', lolotonga ia ko e fakalelei'i 'o e uafu Fua' mo e tō'anga vakapuna 'i he mala'evakapuna Fua'amotu' pea mo Lupepau'u' 'oku fakafuofua 'e toe leleiange ai 'a e ivi ngāue 'o e sekitoa fefononga'aki 'o tokoni ai pe ki he fakalakalaka 'a e tupu 'i he sekitoa ni tautautefito kapau 'e hokohoko e tupu 'i he takimamata. Ko e ngaahi sekitoa ngāue kehe 'oku fakafuofua 'e tupu pe 'i ha tu'unga 'oku 'avalisi.

Neongo 'a e kake hake 'i he tu'unga 'o e tupu faka'ekonōmika', na'e 'ikai ke 'i ai ha hiki lahi 'i he totongi 'o e 'o e ngaahi koloa' 'o tatau pe ia mo e tu'unga ma'ulalo 'i he hikihiki 'i he totongi koloa fakamamani lahi'. 'Oku hokohoko atu pe 'a e tu'unga lelei 'o e pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli, he ko hono mahu'inga te ne lava 'o totongi 'a e lahi 'o e koloa hūmai fe'unga mo e mahina 'e 9, 'o ma'olunga 'aupito ange 'i he tu'unga si'isi'i taha 'oku totonu ke 'i ai 'a ia ko e mahina 'e 3 ki he 4. Ko e tu'unga 'o e pa'anga talafi mai mei he ngaahi famili mo e maheni mei muli, kuo foki ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'a 'i he hoko 'a e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi, pea na'e tokoni 'eni ki he leleiange 'a e tu'unga 'o e pa'anga hūmai fakalukufua 'a e fonua. Na'e tokoni lahi ange 'a e kainga Tonga 'oku kau ki he ngaahi polokalama ngāue 'i 'Aositelelia mo Nu'usila'kuo laka hake 'i he toko 3000, 'i he 2013/14. 'Oku tokoni 'eni ki he pa'anga 'omi mei muli mei he kainga Tonga'.

Neongo 'oku kei 'i he tu'unga fakatu'utamaki pe, ka 'oku ha mai 'a e faka'ilonga lelei 'i he ngaahi ngāue kuo lava ke fakafepaki'i 'a e Ngaahi Mahaki/Fokoutua 'Ikai Pipihi'. Kuo lahi foki pea mo e ngaahi tokoni kuo fakahoko 'e he pule'anga' ke tokoni'i 'a e si'i kakai 'oku tu'ulavea ngofua pehe ki he kau toulekeleka' 'i he fengāue'aki vāofi pea mo e Ngaahi Kautaha 'Ikai ke Fakapule'anga, ke tokoni ki hono tokangaekina 'o 'enau ngaahi fiema'u vivili'.

Ko e ngaahi me'afua fakalukufua 'oku'ne 'omai 'a e ngaahi me'afua 'oku fakapatonu ki he tu'unga faka'ekonōmika 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ngaahi ta'u 2013/14 ki he 2015/16.

Tēpile 3-1 : Ngaahi Me'afua Fakalukufua'

	2013/14p	2014/15r	2015/16e
Sekitoa 'Ekonomika			
	<i>Tupu Fakata'u</i>		
Tupu Faka'ekonomika (Real GDP)	2.0%	2.4%	3.5%
GDP deflator	0.7%	0.9%	1.5%
Hikihiki 'i he Totongi Koloa (CPI, annual average)	2.2%	0.4%	1.2%
Fakafetongi Pa'anga (1)			
TOP/USD (faka'osinga 'o e ta'u)	5.2%	10.3%	
NEER (index, faka'osinga 'o e ta'u)	-5.8%	-0.2%	
REER (index, faka'osinga 'o e ta'u)	-6.9%	-5.9%	
	<i>Peseti</i>		
Tu'unga 'o e 'Ikai Ma'u Ngaue (mei he 2011) (2)	6.5%		
	<i>TOP miliona</i>		
GDP 'i hono Fakakau atu mo e (3)	803.7	830.4	859.5
Sekitoa Fakapa'anga			
	<i>'i he peseti 'o e GDP</i>		
Pa'anga Hu mai mo e Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	37.5%	40.8%	52.7%
Pa'anga Hu mai	20.0%	21.8%	25.2%
Ngaahi Tukuhaui	17.3%	18.6%	20.7%
Ikai Tukuhaui	2.7%	3.2%	4.5%
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	17.5%	18.9%	27.5%
Tokoni Fakapa'anga ki he Patiseti	4.5%	3.6%	3.3%
Pa'anga Hu Atu	34.9%	40.6%	55.1%
Pa'anga Ngaue	27.5%	31.3%	39.4%
Fakamole ki he Ngaahi Koloa 'Ikai Fakapa'anga	7.4%	9.3%	15.7%
Fakapa'anga	2.7%	0.2%	-2.4%
Ngaahi Koloa Fakapa'anga (4)	1.9%	2.1%	1.2%
Ngaahi Mo'ua Fakapa'anga (5)	-0.8%	1.9%	3.6%
Fakakatoa 'o e mo'ua no mei Tu'apule'anga	45.6%	48.9%	49.8%
Ngaahi Totongi No 'a e Pule'anga	2.4%	2.6%	2.5%
Sekitoa Fehu'aki Pa'anga mo Tu'apule'anga			
	<i>'i he peseti 'o e GDP</i>		
'Akauni Fakapa'anga Lolotonga	-5.0%		
Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa	-30.6%		
Palanisi 'o e Ngaahi Ngaue	-0.4%		
Ma'u'anga Pa'anga	1.1%		
Fakakatoa 'o e Talafi Pa'anga	25.0%		
Talafi silini Taautea mei Muli (Remittances) (6)	26.0%		
Palanisi 'o e 'Akauni Ngaue	12.5%		
Pa'anga Talifaki 'a e Fonua 'i muli (7)	34.1%	32.5%	
Ngaahi Fakamatala Makehe:			
(1) Ko e fakamatala ki he fakafetongi pa'anga 'oku 'oatu ia fakata'u 'o ngata ki Ma'asi			
(2) Ko e fika ki he 'Ikai Ma'u Ngaue na'e to'o ia mei he lipooti tohi kakai 'i he 2011, pea ko e peseti 'e 1.1 ko kinautolu ia 'oku 'ikai ma'u ngaue ka 'oku nau kumi ngaue. Ko e peseti 'e 6.5 'oku liliu ia ke kau ki ai 'a e kau ngaue kuo nau loto ke tuku a 'a e mole 'i he kumi ngaue			
(3) Koe'uhi na'e fakafuofua 'oku noa 'a e hikihiki 'a e totongi koloa 'i hono ngaue'aki he patiseti 'i he 2014/15, ko ia ai na'e 'ikai leva ke fakakau 'a e hikihiki 'o e totongi koloa 'i he'ema fakafuofua 'i 'a e Nominal GDP 'i he 2015/16			
(4) Kau ai 'a e Ngaahi Koloa Fakalotofonua (hange ko e pa'anga 'i tu'a mo e fakahu 'i he pangike, ngaahi no, ,pea mo e 'inasi foki			
(5) Kau ai 'a e mo'ua fakapa'anga 'i muli pea mo e fakalotofonua foki			
(6) Ko e pa'anga talafi silini taautea mei he famili mo e maheni mei muli 'oku vahevahe ia ki he konga 'e ua — ko e vahe 'a e kau Ngaue 'i muli ka 'oku kei lau pe kinautolu ko e kakai nofo 'i Tonga (hange ko e kakai 'oku nau kau atu ki he polokalama tolil foi'akau) pea mo e pa'anga mei he famili muli ki he taautea (kau ki ai 'a e pa'anga me'a'ofa mei he faimili muli).			
(7) Ko e fakamatala fakamuimui taha 'i Ma'asi 2015; pea 'oku tatau ia ki he mahina 'e 9 'o e koloa hu mai 'a ia 'oku ma'olunga eni 'i he taketi mahina 'e 3 'o e koloa hu mai			

Ma'u'anga fakamatala :Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga, Potungaue Sitetisitika

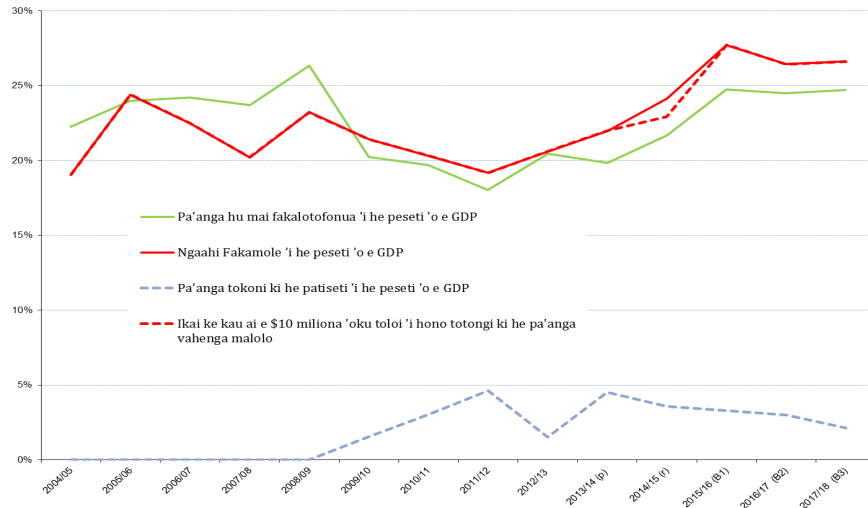
I hono fakakātoa, ko e vakai ki he tupu faka'ekonōmika 'i Tonga ki he kaha'u 'oku faka'ilonga lelei. Ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi me'a 'oku' ne fakafe'atungia'i 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika 'i he kaha'u.

- ✚ Ko e tupu faka'ekonōmika 'o Tonga 'oku mātu'aki fakafalala pe ia 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua fefakatau'aki hangē ko 'Aositelēlia, Nu'usila pea mo 'Amelika
- ✚ Ko e ngāue 'i he sekitoa langa 'oku fakatefito ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai. Neongo ko e taimi 'o e ngaahi poloseki langa ko 'eni 'oku faka'ilongaua pe pea ko e ngaahi toloi 'i hono fakahoko 'o e ngāue langa 'oku toloi ai pe ia 'a e ngaahi ngāue ko eni ki he 'u ta'u ka hoko pea 'e vaivai leva 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2014/15
- ✚ Ko e totongi fakamāmāni lahi 'o e koloa hangē ko e me'akai mo e lolo 'oku fakafuofua 'e tu'uma'u pe, ka 'o kapau 'e hiki hake, pea ko e hiki ko eni 'e hiki hake ai mo e totongi 'o e ngaahi me'a fēkau'aki mo e ngaohi 'o ha koloa, hiki hiki hake 'i he totongi 'o e koloa fakalukufua, pea holoki hifo mo e ma'u'anga pa'anga 'a e kakai.
- ✚ 'Oku kei tu'u lavea ngofua pe ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula pea mo e feliuliaki 'a e 'ea
- ✚ Ko ha pule'anga, 'oku vaivai ke ne fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi fakalelei ngāue 'a ia 'oku fiema'u ke toe fai 'a hono fakalelei'i

3.2 TU'UNGA FAKAPA'ANGA FAKAMUIMUI TAHA

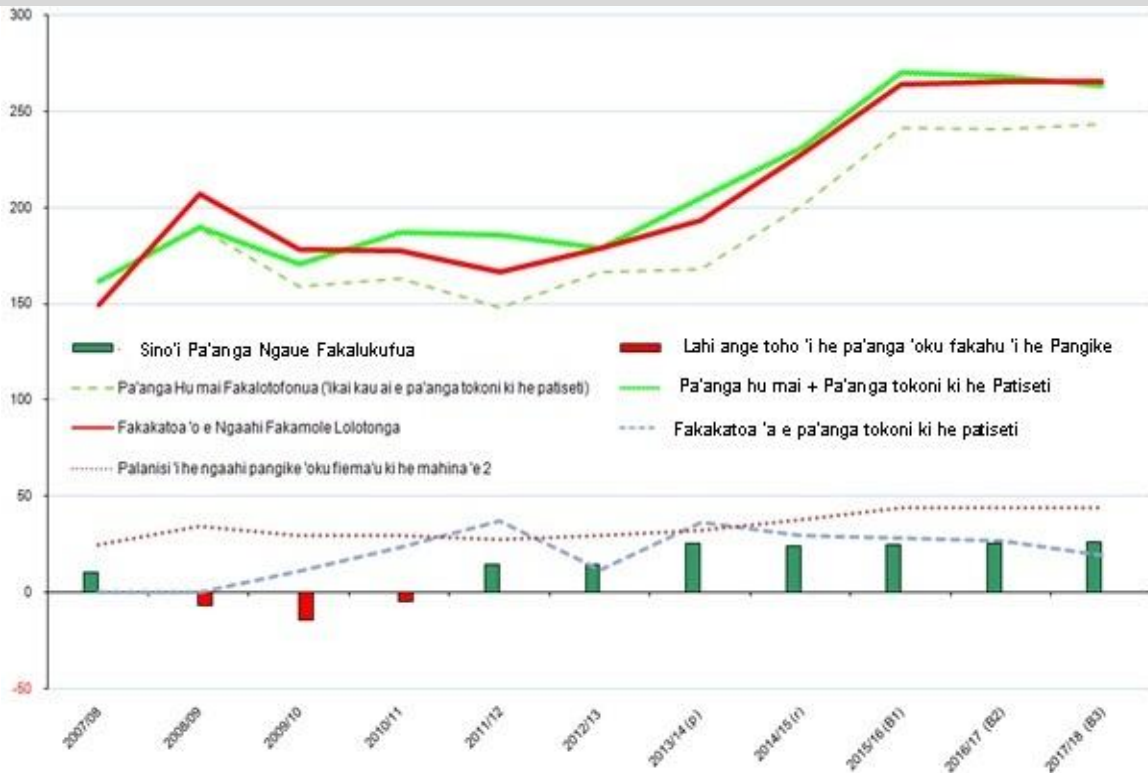
'Oku hokohoko atu pe 'a e kake hake ki 'olunga 'a e lahi 'o e pa'anga hū mai fakaloto fonua, ofi ki he peseti 'e 25 'o e Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakaloto fonua (vakai ki he **Fakatātā 3-1**, neongo 'oku to e ma'olunga ange 'a e lahi 'o e fakamole 'i he pa'anga ngāue he 'oku tokoni'i 'e he pa'anga tokoni ki he patiseti. 'Oku lelei ange 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e palanisi 'o e pa'anga mohe', ka 'oku kei ma'ulalo pe 'i he mahina 'e 2 'o e totongi 'o e koloa hū mai' (vakai ki he **Fakatātā 3-2**). Ko e pa'anga vāhenga' 'a e fakamole lahi taha'. 'I hono fakapeseti' fakahoa ki he Pa'anga Ngāue', 'oku kei holo pe fakafehoanaki ki he 2005/06. 'Oku fakafuofua 'e kei hokohoko atu pe 'a e tu'unga ko'eni' lolotonga 'a e Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto'.

Fakatātā 3-1: Ngaahi Me'afua 'o e Pa'anga 'i he peseti 'o e Mahu'inga Fkakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP)

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakaʻfonua

Fakatātā 3-2 : Pa'anga Ngāue Patiseti mo e Tokoni Patiseti (T\$m, mahu'inga lolotonga)

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakaʻfonua

'Oku kei 'i he tu'unga palopalema si'isi'i pe 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e mo'ua nō 'a Tonga ni' he taimi lotoloto', pea kei 'i loto pe fakatatau ki he ngaahi me'afua fo'ou 'oku ngāue'aki ki he mo'ua nō. Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga' 'i Sune 2015 'oku fakafuofua ko e \$405.9 miliona (peseti 'e 50 'o e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakaloto fonua); pea a'u ki he peseti 'e 90 'o e ngaahi mo'ua nō ki tu'apule'anga'. 'Oku ofi ki he vahe tolu 'e ua 'o e pa'anga mo'ua nō ko e mo'ua nō ki he Pangikē EXIM, Siaina'. Ko e liliu ko 'eni he tu'unga 'o e mo'ua nō', ne kamata ai 'a e pule'anga' ke fakahoko ha nō ma'ama'a pe totongi tupu ma'ulalo ke tokoni ki he patiseti' pea pehe ki he ngaahi poloseki ngāue langa lalahi. Ko e mo'ua nō fakaloto fonua' (mei he pōnite) ne tuku atu 'a e ngāue'aki ke fakapa'anga 'a e ngaahi polokalama nō totongi tupu si'isi'i fakafou 'i he fengāue'aki pea mo e Pangikē Langa Fakalalakaka 'a Tonga' ke faka'ai'ai 'a e ngaahi ngāue 'a e sekitoa tautaha'. 'Oku tokoni 'eni ke fakalelei' 'aki 'a e tu'unga 'o e nō 'a e ngaahi Pangikē'.

3.3 FAKAMATALA FAKALUKUFUA KI HE PATISETI

Ko e fokotu'utu'u fakapatiseti 'oku tataki ia 'e he ngaahi Ngāue Mahu'inga 'e tokanga lahi ki ai 'a e Pule'anga 'a ia ko e:

1. **Pule lelei:** langa hake ha kaungāue fakapule'anga 'oku 'iloa 'i he'enu fakahoko fatongia lelei mo vave, 'i he founa faitotonu, pea tali ui, 'ata ki tu'a mo faka'ai'ai 'a e falala 'a e kakai'
2. **Fakalalakaka fakalukufua pea mo tu'uloa:** langa ha tu'unga faka'ekonōmika 'oku malu' pea kaukau 'i he'ene ngāue ke tokoni'i 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he fakalalakaka, tautautefito ki he ngaahi ngāue fakaPangikē ki hono nō atu e pa'anga ki he ngaahi ngāue 'inivesimeni
3. **Fakangata 'a e tukuhausia:** langa ha ngaahi ngāue'anga 'oku nau to e tanaki atu ha fotunga fo'ou ki hono fakatupu 'o e ngaahi koloa', 'e ha kaungāue 'oku mo'ui lelei pea lava lelei mo e ako' pea mo hono tokangaekina foki 'o kinautolu 'oku mo'ui faingata'a'ia'
4. **Malu ange pea mo lelei ange 'a e ngaahi Ngāue Lalahi:** langa ha ngaahi ngāue lalahi (kau ai 'a e ngaahi langa 'oku te u ke fakahoko teuteu ki he Fe'auhi Sipoti 'a e Pasifiki) pea kau ki ai mo hono tauhi pea mo hono fakalele pea faka'āsili ai 'a 'enu matu'uekina 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula pehe ki he feliuliaki 'o e 'ea.

Lolotonga 'a hono tataki 'e he ngaahi kaveinga ko 'eni' 'a e fokotu'utu'u fakapatiseti', 'e kei hokohoko atu pe 'a e Pule'anga' ke fakahoko 'a hono ngaahi fatongia ki hono ngāue'i 'a e fakalalakaka 'i he tapa kotoa pe mo 'enu felāve'i pea mo e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga.

Ko e Taumu'a 'o e Patiseti:

'Fakalelei' 'a e Founa Fakahoko mo e Taliui 'a e Pule'anga', ke tokoni ki he Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakaka 'a Tonga: **"Paotoloaki 'a e fakalalakaka 'a Tonga' ke fakalekesi 'a e mo'ui 'a e taha kotoa"** 'aki 'a hono faka'ai'ai 'a e **"Pule Lelei"** 'i he tu'unga kotoa pe 'o e sōsaieti'.

Ko e Fakakātoa 'o e Pa'anga ki he Patiseti' 'oku fe'unga mo e \$329.7 miliona. 'I he taimi 'oku fakakau mai ai mo e ngaahi tokoni', ko e fakakātoa leva 'o e patiseti 'oku \$496.3 miliona. Ko e Konga 6, 'oku talanoa ai ki he patiseti 'a e Pule'anga', 'a ia ko e pa'anga (cash) pea 'oku fakatatau ki he founa Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS 2001).

Ko e peseti 'e 17.5 'oku lahi'aki mei he patiseti 'o e 2015/16 pea mo e patiseti ne liliu 'i he 2014/15 'a ia 'oku mahino ai 'a e ngaahi ngaahi me'a mahu'inga ne fakahoko tā tu'otaha.'Oku felāve'i 'eni pea mo e tokoni 'oku fai ki he Sipoti 'a e Pasifiki, fakalahi 'a e polokalama nō 'oku lolotonga fakalele 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga', totongi'aki 'a e ngaahi fatongia ki he pa'anga penisoni pea mo e ngaahi me'a kehe pe. Ko e konga lahi 'o e ngaahi fakamole ko 'eni' 'e fakapa'anga ia mei he ngaahi totongi tukuhau fo'ou, 'o hange ko ia 'oku te u ke fakahoko ki hono tanaki 'o e pa'anga ke fakapa'anga'aki 'a e Sipoti 'a e Pasifiki', pe ko hono fakatau atu 'a e ngaahi pōnite' ke fakapa'anga 'aki 'a e nō 'i he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga' pe ko e totongi ki he Pa'anga Vāhenga Mālōlō'. Ko e founa lelei 'eni'a hono ngāue'aki 'a e pōnite he 'e fakahaofi ai 'e he Pule'anga' 'a e totongi 'o e tupu mei he pa'anga penisoni', pea ko e ngaahi nō 'i he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga' te ne fakatupu ai 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika pea 'e iku pe ki hono totongi fakafoki mai pe ki he Pule'anga'.

'Oku fakama'opo'opo kotoa 'eni 'i he **Tēpile 6-1**, 'a ia 'oku ne fakahaa'i mai 'a e patiseti 'a e Pule'anga Tonga' 'a ia , 'oku ha atu 'i he Konga 6.2 mo e 6.3 pea 'i he **Tēpile 6-2** 'i he founa Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'i he Konga 6.4. Ko e ongo founa ko 'eni' 'oku kehekehe pe 'a e me'a 'oku na tokanga ki ai': ko e founa 'a e Pule'anga 'oku fakatefito 'i he fakakatoa 'o e pa'anga hūmai (kau ai 'a e pa'anga nō) mo e fakamole (kau ai mo e totongi nō). Ko e founa Fakamatala Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga 'oku ne fakakau 'a e ngaahi fehū'aki pa'anga nō ko e konga 'o e nō mai mo e nō atu (fakapa'anga)³.

Fakatatau ki he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga, 'oku fakamahino 'i he Patiseti' 'a hono fakafehoanaki 'a e ngāue'aki 'o e pa'anga' fakatatau ki he ngaahi Kaveinga Ngāue Fakafonua 'e fitu 'a ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 3-2** 'i he 2015/16.

Tēpile 3-2 : Vahevahe 'o e Patiseti ki he ngaahi Kaveinga Lalahi Ngāue 'a e Pule'anga

Kaveinga Ngaue: Tupulekina e ngaue kafataha mo e tu'uloa...		Pule'anga (Pa'anga Ngāue mo e Pa'anga Tokoni)	Ngaahi Poloseki			Patiseti Fakakātoa
			Esitimetu 'o e Pa'anga Tokoni mei Muli	Esitimetu 'o e Tokoni Koloa mei Muli	Fakakātoa 'Esitimetu 'Pa'anga mo e Koloa Tokoni mei Muli	
A	...mo longomo'ui e 'ilo faka'ekonōmika	58.53	6.29	53.19	59.48	118.02
E	...pea ke palamisi 'a e fakalakalaka 'i 'uta mo kolo pea pehē ki he tukui motu	22.11	1.35	2.60	3.95	26.05
F	...mo fakaiviva e fakalakalaka 'a e tangata'efine 'i he vahevahe taau	79.97	13.49	50.41	63.90	143.87
H	...pea ke lele'ange 'a e pule lelei 'a e lao	73.29	6.70	24.67	31.37	104.66
I	...fakalakalaka e ngaahi ngāue lalahi mo e tekinolosia	3.77	7.21	15.40	22.61	26.39
K	...lelei ange 'a hono pule'i 'o e kelekele mo e 'ātakai pea ke fakas'isi'i e tu'u laveangofua ki he felu'uluaki e 'ea	9.09	30.65	18.52	49.17	58.26
L	...pea hokohoko atu e ngaahi ngāue 'i tu'apule'anga, ngāue fakataumahu'i fonua pea mo e pule tau'atāina	16.94	0.31	1.82	2.13	19.07
Fakakātoa		263.7	66.0	166.6	232.6	496.3

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

³ Oku 'i ai 'a e ngaahi to kehekehe ka ko e me'a mahu'inga ko hono tā 'o e nō.

Tēpile 3-3 'i lalo' 'oku'ne fakahā'i mai 'a e felave'i 'a e fakakātoa 'o e ngaahi fakamole ki he ngaahi 'Otu Motu kotoa 'o Tonga ni'. Hange pe ko ia kuo 'osi lau'ilo', ko e lahi taha 'o e fakamole' 'oku' i Tongatapu 'a ia 'oku ofi 'i he vahe fā 'e tolu 'o e tokolahi fakalukufua 'o e kakai' kae'uma'a 'oku tokolahi taha 'i heni 'a e ngaahi ngāue'anga' 'oku nau tokoni'i 'a e fonua' fakalukufua'.

Tēpile 3-3 : Kotoa 'o e Fakamole tefito 'i he Vahe Fonua

Fakamole	2013/14		2014/15		2014/15		2015/16		2016/17		2017/18	
Fakafeitu'u	Fakaangaanga	%	'Esitimeti	%	Kamata	'Esitimeti	'Esitimeti	%	Fakafuofua	%	Fakafuofua	%
Fakafonua	55.9	29%	72.9	31%	71.6	32%	71.0	27%	73.6	28%	66.8	25%
Tongatapu	117.2	61%	140.0	59%	132.1	58%	164.1	62%	162.1	61%	168.2	63%
Vava'u	6.9	4%	7.6	3%	7.0	3%	10.6	4%	10.8	4%	10.9	4%
Ha'apai	3.7	2%	4.1	2%	3.3	1%	5.7	2%	5.8	2%	5.9	2%
Eua	2.4	1%	2.8	1%	3.8	2%	3.7	1%	3.8	1%	4.0	2%
Niua Toputapu	0.8	0%	0.8	0%	0.9	0%	1.5	1%	1.5	1%	1.6	1%
Niua Fo'ou	0.8	0%	0.8	0%	1.7	1%	1.1	0%	1.1	0%	1.2	0%
Tu'apule'anga	5.5	3%	6.4	3%	6.7	3%	6.1	2%	6.1	2%	6.3	2%
Fakakatoa	193.1	100%	235.3	100%	227.0	100%	263.7	100%	264.8	100%	264.9	100%

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Koe'uhi' ko e si'isi'i ange 'a e tā mo'ua 'a Tonga' 'i he vaha'a taimi lotoloto, 'e kei hokohoko atu pe 'a e Pule'anga' 'i he'ene tokanga ki he'ene nō fakapotopoto, kae kei tu'uma'u pe 'i he mo'ua kuo'osi fakahā atu 'i he Konga 5.4.2.7. Ko e fakatau atu 'o e pōnite' 'e kei hokohoko atu pe, 'o hange ko ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 5-5**, ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngaahi nō ko ia 'oku fakalelei 'e he Pangikē Langa Fakalakalaka' Ko hono fakatau 'o e pōnite ke to e totongi 'osi'aki 'a hono fakapa'anga 'o e mo'ua 'o e Pule'anga' ki he Tukahau Vāhenga Malolo', 'a ia ko e founa ke fakahaofi ai 'a e Pa'anga a e Pule'anga'.

'I he tu'unga 'o e nō ma'ama'a 50:50 (pa'anga tokoni mo e pa'anga nō), 'e kei hokohoko atu pe 'a e Pule'anga' ke nō mei he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia' pea pehe ki he Pangikē 'a Mamani' kae faka'au ke holoange 'a e fakafalala ki he pa'anga tokoni ki he patiseti'. 'E fakahoko pe mo e nō tatau ki he ngaahi ngāue lalahi felāve'i pea mo e tokoni patiseti ki hono to e langa fo'ou 'o Ha'apai hiliange 'a e saikolone ko 'Ieni; ko hono to e fakalelei'i ngaahi naunau ki he fefononga'aki 'o kau ai pea mo e nō atu mei he Pule'anga ki he TAL; pea mo e fakapa'anga ke tokoni ki hono matu'uekina 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e palopalema mei he feliliuaki 'o e ea 'i he kaha'u'.

4 FA'UNGA PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'O TONGA 2015-2025

4.1 FA'UNGA PALANI LANGA FAKALAKALAKA 'A TONGA 2015-2025

Kuo kakato 'a hono fa'u 'o e Palani ki he ta'u 2015-2025 'aki 'a e ngaahi fakakaukau 'oku mātu'aki tokanga ki he ngaahi founa 'a ia ne ngāue'aki ki he poloseki pea mo e ngaahi palani ngāue. Ko e ngaahi fakalalakaka 'i he fa'unga pea mo e kanotohi 'o e TSDF, 'oku ne fakamalohi'i ange 'a e ngaahi fatongia 'o e TSDF ko e taupotu taha 'eni 'i he palani pea mo e patiseti 'a e Pule'anga 'o Tonga. 'Oku ne 'omai ha talatalaifale ma'olunga ke ne takiekina 'a e ngaahi palani ngāue kotoa pe pea pehe ki he patiseti 'a e ngaahi sekitoa, ngaahi vahenga pea mo e palani ngāue 'a e ngaahi Potungāue'. 'Oku fakama'opo'opo atu he **Fakatātā 4-1** 'i lalo 'a e visone fakafonua 'o e TSDF.

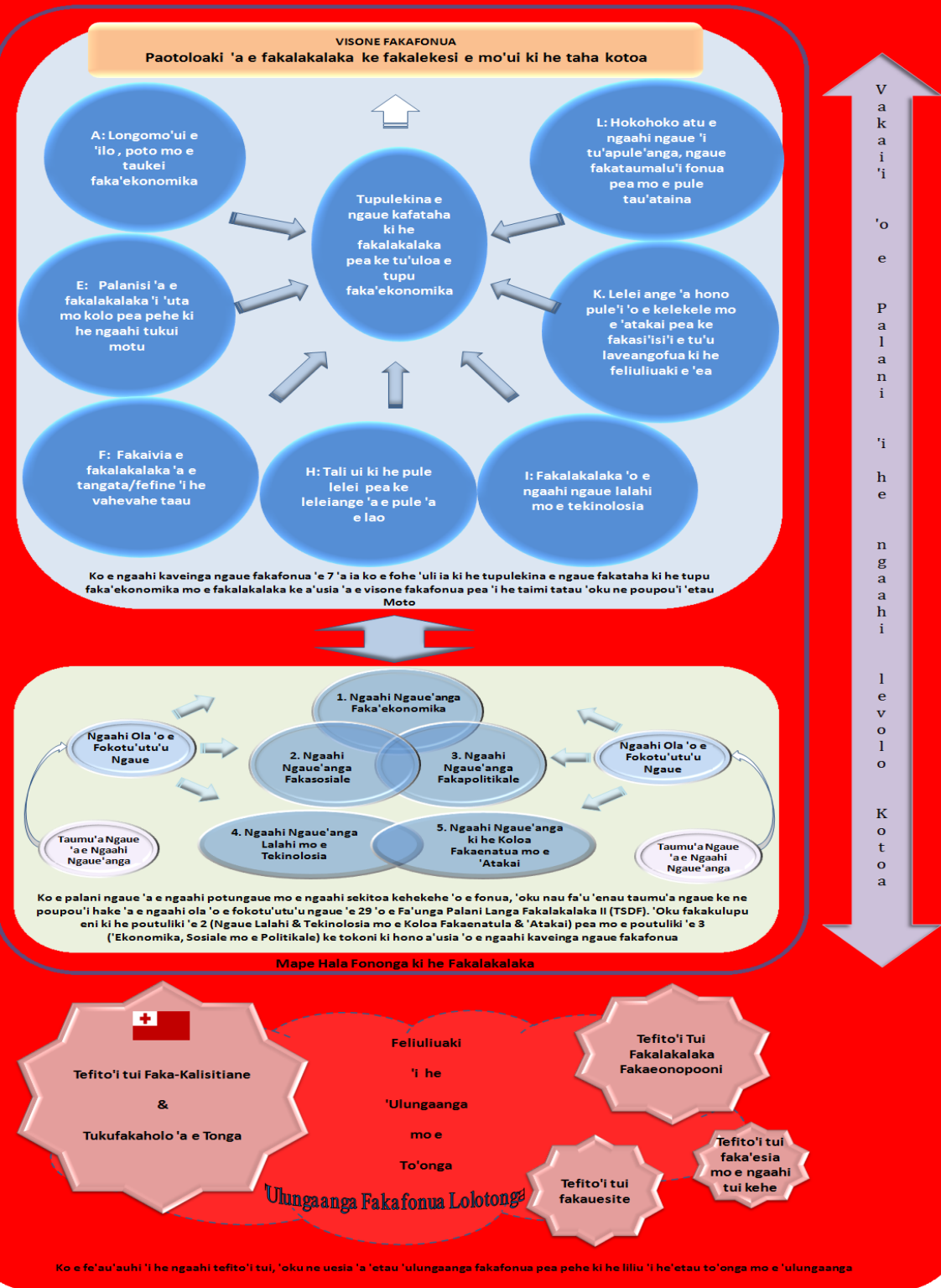
'Oku hā atu 'a e fa'unga 'o e TSDF, 'a ia 'oku fakatoka ai 'a e fakakaukau tefito 'o e moto fakafonua pea mo e tukufakaholo. Ko e kongia lalahi 'e ua 'oku hā atu he Fakatātā ni:

1. ko e kongia kitu'a, lanu kulokula, 'o e puha 'oku hā ai 'a e;
 - a. Moto 'a e Fonua, 'a ia 'oku ne 'omai 'a e fakakaukau ke ne takiekina 'a e Fonua' 'i ha vaa'i taimi loloa
 - e. ko e tu'unga lolotonga 'o 'etau 'Ulungaanga Fakafonua' – 'a ia 'oku uesia 'e he ngaahi fe'au'auhi ki he pa'anga', pea ko e ni'ihi 'oku nau tokoni'i pea fakafe'atungia 'a e ni'ihi – 'oku fo'u mei ai 'a e ngaahi fakakaukau ke fakava'e'aki 'a e palani ko 'eni'.
2. ko e kongia 'i loto he puha 'oku hā ai:
 - a. ko e ola 'o e tu'unga 'o e kaveinga fakafonua' (puha lanu pulū), 'oku ne faka'ilonga'i 'a e Visone 'a ia 'oku pou pou ki ai 'a e ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakafonua' 'o nau fengāue'aki fakataha ke malohi ange 'a e fekau'aki' pea pehe ki he tu'uloa 'a e fakalalakaka; ko e ngaahi ola ni 'oku nau felave'i pea mo e
 - e. Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue (puha lanu kilimi), 'a ia 'oku ne fakamahino mai 'a e ngaahi pou tuliki 'e nima – ko e 3 'oku nau fakafongia'i 'a e ngaahi ngāue'anga' pea ko e ua 'oku na fakafongia'i 'a e 'u naunau ke fakahoko'aki 'a e ngāue' – 'a ia 'oku fakafa'ahinga ki ai 'a e Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue 'e 29. Ko e fatongia 'eni 'o e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga 'o Tonga' ke fa'u 'a 'enau ngaahi Ngāue' ke tokoni'i 'a e ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngāue.

'Oku hā atu he **Fakatātā 4-1** 'a e he sisitemi 'oku longomo'ui fekau'aki pea mo e ngaahi kupu 'oku kaunga tonu ki he Visone'. Ko e ngaahi fekau'aki ko 'eni' 'oku hā ne fakamalohi pe fakavaivai 'i he ngaahi lēvolo mei ai 'a e ngaahi fatongia 'oku faka'amua ke fakahoko he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku mālohi ange.

Fakatātā 4-1 : Ko e Visone 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'a Tonga (TSDF)

Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a

4.2 TEFITO'I KAVEINGA NGĀUE 'A E PULE'ANGA

Kuo faka'ilonga'i 'e he Pule'anga' 'a e ngaahi kaveinga ngāue 'e fā ki he tefito'i kaveinga ngāue 'o fakatefito ai 'a 'ene fakahoko fatongia'. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue ko 'eni' ne fa'u ia ke tokoni ki hono a'usia 'o e ola 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga 'a ia ke ***“Paotoloaki 'a e Fakalakalaka ke fakalekesi e mo'ui ki he taha kotoa”***. 'Oku 'ikai 'uhinga 'eni 'e 'ikai malava 'e he Pule'anga' ke fakaa'u hono fatongia' ki he ngaahi tafa'aki kehekehe 'oku fua fatongia ki ai, ka ko feitu'u 'e malava ke a'u ki ai pea ke hiki'i hake leva 'enau tokanga' ke feau e ngaahi fiema'u tefito'. Ko e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'eni 'e fā:

I. Pule Lelei

Kapau 'e 'ikai fakalelei'i 'a e pule lelei', 'a ia 'oku kau ki ai 'a e to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngāue fakapule'anga', 'e 'ikai malava ke fakahoko a e ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'a e Pule'anga'. Ko e ngaahi kaveinga ngāue ko 'eni', 'oku fakatatau ia ki he ngaahi Ola Ngāue 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga, ke tupulekina e ngāue kafataha' pea ke tu'uloa e taliui ki he pule lelei' mo fakamalohia e pule 'a e lao'. Ko e konga lahi e ngāue 'oku kei to e ke fakahoko ke fakapapau'i 'a e taliui, 'ata kitu'a, pea mo fatongia'aki e pule lelei' mo e faitotonu'. Ko e tefito'i kaveinga ngāue ko 'eni' 'oku kau ki ai 'a e:

1. Ke to e lelei ange 'a hono pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'anga' 'aki hono fakahoko 'o e ngaahi ngāue ki he fakalelei ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'anga, 'o kau ki ai 'a hono pule'i 'o e tu'unga mo'ua nō pea mo malohi ange 'a e ngāue ki hono pule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga (1.1 and 3.1)⁴
2. 'Oku pole'i 'a e kau ngāue fakapule'anga' ke to e lelei ange 'enau fakahoko fatongia' (3.1)
3. Ke to e fakamamafa'i ange 'a hono teke mo poupou'i 'o e lao ke hiki'i hake 'a e falala 'a e kakai (3.2)
4. Ke to e hiki'i hake 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga' 'aki ha fakahoko lelei'i ange 'o e fatongia pea mo to e ma'ama'a ange: 'uhila, vai, fakama'a, tanaki 'o e veve pea mo e ngaahi fefolau'aki he vaha'a 'o e ngaahi tukui motu (1.4)
5. To e malohi ange 'a e fokotu'utu'u e fa'unga 'o e ngaahi ngāue'anga ke hiki'i hake 'a hono fakafepaki'i 'o e fai hala pea mo to e hiki'i hake 'a e tu'unga falala'anga 'o e pule lelei (3.1)
6. Ke to e hiki'i hake 'a e vā fengāue'aki 'a e Pule'anga' mo e kakai', 'o kau ai 'a e fetu'utaki fakakomipiuta (e-government): (1.2)
 - a. ke to e lelei ange 'a e lao ke poupou mo fakalotolahi'i ke tupu 'a e ngaahi pisinisi (1.3)
 - e. ke to e lelei ange 'a hono tokoni'i 'o e ngaahi tukui kolo' ke to e lahiange 'a e ngaahi ngāue fakatupu pa'anga (2.1 mo 2.2)
 - f. ke to e lelei ange 'a e ngaahi founga ngāue mo e tu'unga 'o e kau ngāue ke hiki'i hake 'a e fakahoko fatongia 'a e ngāue fakapule'anga (3.1)
7. Ke to e lelei ange hono pule'i 'o e ngaahi koloa 'a e pule'anga' 'i he kelekele, tahi mo e 'atā'-hange ko e keli e maka koloa ke fakalahi e ngaahi monu'ia pea na'e fakasi'isi'i e ngaahi palopalema 'oku hoko ki he ngaahi koloa fakaenatula 'aki 'a hono fakapapau'i 'oku:
 - a. ma'olunga ange e mahu'inga 'oku to e tanaki 'i Tonga (1.5 and 5.2)
 - e. to e lelei ange hono pule'i 'o e pa'anga hūmai ke fakapapau'i 'a e tu'unga falala'anga e malu fakapa'anga e fonua (1.1)
 - f. ke fakangatangata 'a e ngaahi fetō'aki fakasosiale, politikale pea mo e faka'ekonōmika (3.1)

⁴ Ko e ngaahi fika 'i he peleketi ke fakahoa ki he ngaahi Ola 'o e fokotu'utu'u ngāue he TSDF he Fakalahi 1

II. Kau Kātoa 'i he Fakalakalaka mo Tu'uloa 'a e Tupu Faka'ekonōmika

'Oku fu'u mahu'inga 'a e tupu faka'ekonōmika' ki he tu'unga ma'olunga 'o e mo'ui. Hangē ko ia 'oku hā he ngaahi kaveinga ki mu'a', ko e tupu ko 'eni kuo pau ke kau fakataha ki ai 'a e kakai ki hono malu'i 'o e 'ataakai, pea ke ngāue fakapotopoto 'aki 'a e ngaahi koloa fakanatula' pea ketau matatali ha ngaahi faingata'a 'oka hoko. Ko e ngaahi 'elia mahu'inga ko 'eni 'oku fenāpasi ia pea mo e Kaveinga Fakafonua A: ke tu'uloa, kafataha mo longomo'ui 'a e 'ilo faka'ekonōmika. Ko e ngaahi kaveinga ngāue 'eni:

1. ke fakalelei'i 'a e vāfengāue'aki mo e ngāue fakataha 'i he tu'utu'uni fakapa'anga pea mo hono fakahoko' ke tatau mo taau 'a e tupu 'oku a'usia, pea ke potupotu tatau pea mo e ngaahi tu'unga faka'ekonōmika fakalukufua (1.1)
2. ke to e mahino ange 'a e founa ngāue fakapa'anga' ke to e lahi ange ai 'a e fe'au'auhi ki he pa'anga pea mo e ngaahi ngāue fakapa'anga kehe, 'a ia 'oku lelei ange mo longomo'ui ange ai 'a e ngaahi 'inivesimeni pea mo hiki'i hake 'a e fakahū pa'anga (1.1)
3. ke to e vaofi ange 'a e fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taaataha, pehe ki he fanga ki'i pisinisi 'i he sekitoa ngāue 'oku 'ikai laiseni, pea mo e ngaahi kulupu kehekehe 'oku 'ikai kau (1.2)
4. ke lālanga ha vā fengāue'aki fakataha 'i he ngaahi pisinisi lalahi pea mo e ngaahi pisinisi iiki' ke hiki'i hake 'a e mahu'inga 'oku to e lahi, 'i he tefito'i fiema'u ki he ngoue, toutai mo e takimamata, pea 'e a'usia ai 'e he ngaahi pisinisi mo e kau ngāue 'a e monu'ia lahi, pea lava leva ke to e hiki'i hake 'a e fakahoko fatongia ki he kau konisiuma (1.2 and 1.3)
5. ke fakatefito 'i hono faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni 'a e kau taha muli, mo e fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taaataha, 'a ia 'oku fakatupu ai 'a e ngaahi taukei ngāue fo'ou mo e ngaahi ngāue fo'ou ki Tonga (1.5).

III. Fakangata 'a e mo'ui Masivesiva

'Oku faka'amu 'a e kakai ketau fakamamafa'i 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai masivesiva mo e ngaahi kulupu 'oku 'ikai tokangaekina, ke malava ketau a'usia ha sosaieti 'oku malu mo kafataha lolotonga ia 'etau feinga ke hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e pa'anga hūmai. 'Oku potupotu tatau 'a e ngaahi 'elia tefito ko eni mo e ngaahi Kaveinga Fakafonua, fakatefito kia A: tu'uloa, kafataha mo longomo'ui e 'ilo faka'ekonōmika, pea mo F: tu'uloa, kafataha mo fakamalohia e fakalakalaka 'a e tangata mo e fefine ke nau potupotu tatau. Ko e ngaahi fiema'u tefito 'oku kau ki he kaveinga ko eni:

1. ke fakasi'isi'i e kakai Tonga 'oku nau masivesiva 'aki hono faka'atā e ngaahi faingamalie ngāue, 'a ia 'oku tataki 'e he:
 - i. ngaahi ngāue 'oku tanaki e ngaahi mahu'inga 'oku ma'olunga 'i he sekitoa ngoue, toutai mo e takimamata(1.3)
 - ii. to e tokanga ange ki he ngaahi faingamalie ke fakalakalaka 'a e to'utupu (2.1 mo e 2.4)
 - iii. to e fakalahi e tokoni fakasosiale ke to e lelei ange 'a e tāketi ke fakasi'is'i e ngaahi kulupu faingata'a'ia : kakai fefine, ngaahi fiema'u makehe, longa'i fanau mo e kau toulekeleka (2.1 mo e 2.7)
2. ke fakalelei'i e tu'unga 'o e mo'ui, fakatefito 'i hono fakasi'is'i e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi, 'aki hono:
 - i. fakavave'i 'o e ngaahi polokalama malu'i (2.6)
 - ii. hiki hake 'a e tukuhau 'o e kava malohi mo e tapaka(2.6)
 - iii. faka'ai'ai 'a e ngaohi mo e ma'u 'o e me'atokoni fakatupu mo'ui lelei (2.6)
3. fakalelei'i 'a e tu'unga fakalakalaka 'i hono teu'i 'a e tangata mo e fefine, 'aki hono:
 - i. to e fakalelei'i 'o e ngahi ola 'o e ako, fakatefito 'i he ako tekinkale mo e vokasio (2.4)

IV Malu mo Lelei ange 'a e Ngaahi Ngāue Lalahi

Ko e Pule'anga' 'oku lahi taha 'a 'ene ngāue ki he ngaahi ngāue lalahi 'i Tonga. Kuopau ke a'usia 'e he ngaahi ngāue lalahi ko eni 'a e tu'unga 'oku ngāue'aki fakavaha'apule'anga 'o kau ai hono fakapapau'i 'oku lava ke matu'uaki e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'oku tau fehanganhangai mo ia. Kuopau ketau tokanga lahi ki he feliuliuaki 'o e 'ea 'a ia 'e to e lahi ange ai 'a e tu'unga laveangofua ki he ngaahi fakatamaki. 'Oku fenāpasi 'a e kaveinga ni mo e Kaveinga Fakafonua E: tu'uloa, kafataha, lelei ange 'a e ngaahi fakalelei 'o e ngaahi ngāue lalahi mo e tekinolosia pea mo F: kafataha mo tu'uloa 'a hono pule'i 'o e kelekele mo e 'ataakai, ke fakasi'isi'i e faingata'a 'e hoko 'i he feliuliuaki e 'ea. Ko e ngaahi fiema'u tefito 'oku kau ki he kaveinga ni ko e:

1. lelei ange hono tauhi 'o e ngaahi hala, ngaahi uafu mo e ngaahi mala'e vakapuna ke a'usia e tu'unga 'oku fiema'u ke ngāue'aki pea 'oku fenapasi mo e ngaahi fiema'u mo e lao mei he konivesio fakavaha'apule'anga (4.2)
2. vahevahe 'o e pa'anga ke tokoni'i hono langa 'o e ngaahi fale sipoti ke fakahoko e ngaahi ngāue ke a'usia e tu'unga lelei 'i hono teu fakahoko 'o e Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2019 (2.1 mo e 4.4)
3. hiki'i hake 'a e 'inivesimeni 'i he ngaahi ngāue lalahi ki he Ma'u'anga Fakamatala mo e Fetu'utaki Fakatekinolosia (4.3)
4. hiki'i hake 'a e 'inivesimeni 'i he ngaahi ngāue lalahi ki he ngaahi ma'u'anga ivi(4.1)
5. langa'i hake 'a e ngaahi ngāue lalahi mo iiki ke fakasi'isi'i e ngaahi palopalema 'e hoko 'i he ngaahi fakatamaki fakaenatula pea ke to e leleiange 'a hono fakasi'isi'i 'o e tu'ulaveangofua ki he feliuliuaki e 'ea (5.4)

5 OLA 'O E LANGA FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO E FAKASŌSIALE MO E VAKAI KI HE KAHA'U.

5.1 KO MĀMĀNI LAHI PEA MO HOTAU NGAHI FONUA KAUNGĀ'API

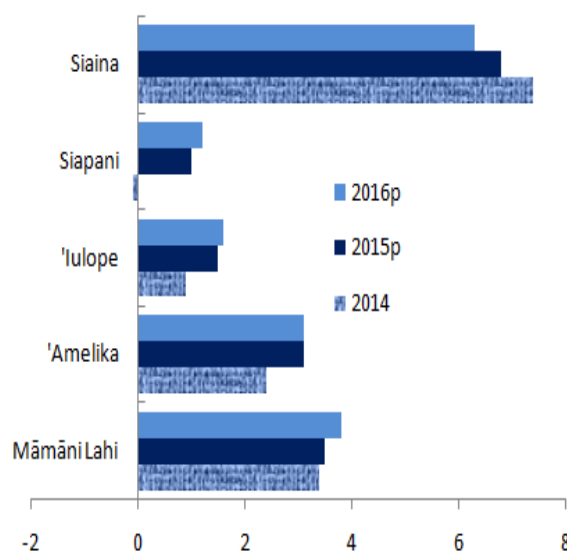
5.1.1 'Ata mei he Ngaahi Fonua Lalahi⁵

'Oku fakafuofua ko e tu'unga faka'ekonōmika 'a māmāni 'e ki'i tupu hake mei he peseti 'e 3.4 'i he 2014 ki he peseti 'e 3.5 'i he 2015 pea 'avalisi ki he peseti 'e 3.8 'i he 2016. Ko e tupu faka'ekonōmika 'i he 2015 na'e makatu'unga ia mei he lelei ange 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua fakalalakala ange, pea poupuu atu ki ai mo e holo 'i he totongi 'o e lolo, tautautefito ki 'Amelika. Ko e fakalalakala ko 'eni 'oku tokoni ia ki hono fakasi'isi'i e tō nounou e fakahoko fatongia.

Na'e fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'a e fakalalakala hake 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a 'Amelika 'o faka'avalisi ki he tupu peseti 'e 4 'i he kuata 'e 3 kuo 'osi 'o e 2014. Ko e ma'ama'a ange 'a e totongi 'o e ma'u'unga ivi, hikihihi 'i he totongi 'o e koloa fakalotofonua, holoa 'i he tu'unga fakapa'anga, malohi ange 'a e palanisi 'o e pa'anga hūmai mo e ngaahi fakamole pea mo e lelei ange 'a e māketi 'o e fale nofo'anga, 'oku 'i ai e 'amanaki te ne pukepuke 'a e tu'unga ne 'i ai 'a e kuata 'e tolu kuo 'osi. Ko e ngaahi me'a ko 'eni 'oku fakafuofua te ne fakapalanisi 'a e hōloa 'a e ola 'e hū koloa ki tu'apule'anga 'a ia 'oku ha'u mei he mālohi ange 'o e pa'anga 'Amelika. Ko hono ola leva 'oku fakafuofua 'e a'u ki he peseti 'e 3.1 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2015 pehē ki he 2016 'o tatau pe mo hono fakafuofua 'i 'Okatopa 2014. Ka ko e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika 'i he taimi lōlōa 'e tupu peseti pe 'e 2 makatu'unga 'i he tokolahi 'o e kau toulekeleka pea 'ikai longomo'ui 'a e tupu 'i he ngaahi ngāue fakatupu koloa.

Na'e hokohoko atu pe 'a e kake 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'a e ngaahi **Fonua 'o 'Iulope** 'i he ta'u kuo 'osi, ka ko e 'inivesimeni taautaha na'e kei vaivai pe tuku kehe ange 'a 'Ailani, Sipeini mo Siamane. Ko e holo 'i he totongi 'o e lolo, ma'ama'aange 'a e totongi tupu 'i he nō, pea mo e vaivaiange 'a e pa'anga 'Iulope 'oku fakafuofua te ne fakavave'i 'a e fakalalakala 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua ni 'i he 2015 mo e 2016. 'I he taimi tatau, ko e tupu faka'ekonōmika 'oku kei matavaivai pe – 'a ia 'oku makatu'unga pe 'i he ngaahi uesia 'o e faingata'a'ia fakapa'anga fakamamani lahi ka e pehe ki he ngaahi feliuliaki 'i he tokolahi 'o e kakai pea mo e to e hōloa ange 'a e fakakātoa 'a e ngaahi ngāue fakatupu koloa. Ko ia ai 'e meimei 'avalisi pe 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he kaha'u. 'Oku fakafuofua 'e lahi hake 'a e tupu faka'ekonōmika mei

Fakatātā 5-1 : Tupu Faka'ekonōmika (Fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala: Līpooti Faka'ekonōmika ki Māmāni, 'Epeleli 2015, IMF

⁵ Ko e Ngaahi fakamatala 'i he kongā ko eni na'e to'o ia mei he lipooti Faka'ekonomika ki Māmāni (WEO) 'a e IMF 'I 'Epeleli, 2015.

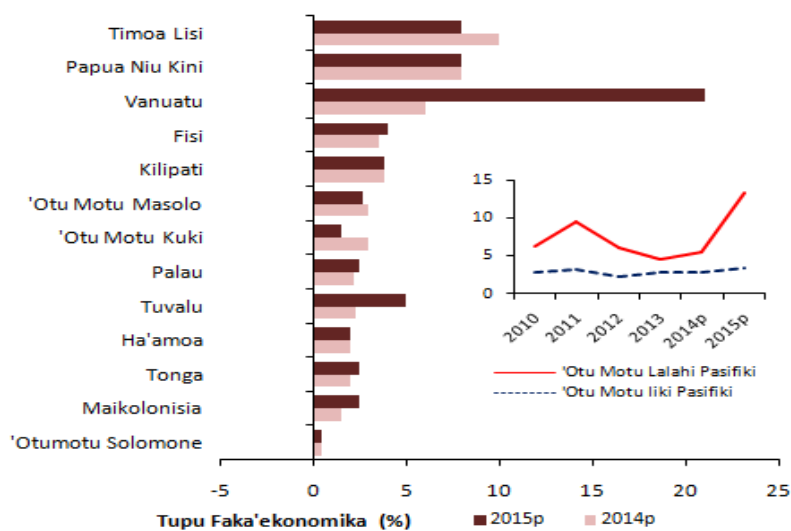
he peseti 'e 0.9 'i he 2014 ki he peseti 'e 1.5 'i he 2015 pea peseti 'e 1.6 'i he 2016, 'a ia 'oku ki'i malohi ange 'i he 2015 mei hono fakafuofua 'i 'Okatopa 2014.

Na'e 'ikai ola lelei 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i **Siapani** 'i he hili 'o e hiki 'i he totongi tukuhau ngāue'aki 'i 'Epeleli 2014, 'a ia 'oku ne fakatupu 'a e holo lahi 'i he ngāue'aki 'o e koloa. Ko e tupu faka'ekonōmika 'oku fakafuofua 'e hiki hake mei he tu'unga ma'ulalo ko e peseti -0.1 'i he 2014 ki he peseti 'e 1 'i he 2015 pea peseti 'e 1.2 'i he 2016, ko e hiki si'isi'i 'eni mei he līpooti 'i 'Okatopa 2014. Ko e kake māmālie ko 'eni, 'oku ho'ata mei ai 'a e tokoni ki ai e vaivaiange 'a e pa'anga Siapani, ma'olunga ange 'a e totongi totonu 'o e kau ngāue lau houa pea to e ma'olunga ange 'a e totongi tupu makatu'unga 'i he tu'unga mo e lahi 'o e ngaahi fakalelei ki he Pangikē 'o Siapani, pea mo e ma'ama'a ange 'a e totongi 'o e lolo mo e ngaahi koloa kehe pe.

Ko e tupu faka'ekonōmika 'i **Siaina** 'oku fakafuofua 'e holo ki he peseti 'e 6.8 'i he ta'u ni pea peseti 'e 6.3 'i he 2016. Ko e fakafuofua ko 'eni na'e holoki hifo 'aki e peseti 'e 0.75 pea mo e peseti 'e 0.5 makatu'unga pe 'i he fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'i he holo 'a e ngaahi ngāue ki he kelekele, nō pea mo e 'inivesimeni'. Ko e fokotu'utu'u 'a e Kautaha Ma'umafai 'i he fonua' ni ke fakatahataha'i mai 'a e ngaahi me'a ke holoki 'o e ngaahi palopalema na'e fekuki mo e fonua 'i he fu'u ma'olunga 'a e tupu 'i he 'inivesimeni mo e nō pea 'oku fakafuofua 'e si'isi'i pe 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ki hono pule'i 'o e nō. Ko e hokohoko atu 'i he ngaahi fakalelei pea mo e ma'ulalo ange 'a e totongi 'o e lolo mo e ngaahi koloa kehe 'oku 'amanaki ke ne to e fakalahi atu 'a e ngaahi ngāue 'a e konisiuma pea te ne fakapalanisi 'a e holo 'i he tupu faka'ekonōmika.

5.1.2 'Ata 'o e Ngaahi Fonua Kaungā'api ⁶

Fakatātā 5-2 : Tupu Faka'ekonōmika 'i he Pasifiki (%)

Ko e Ngāue Fakalotofonua (GDP) ki he fo'i tokotaha 'oku ofi pe ki he 'avalisi 'o e Ngaahi 'Otu Motu Lalahi 'i he Pasifiki⁷. Na'e fakafuofua 'e he ADB ko e tupu peseti 'e 3.3 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua iiki 'i he Pasifiki 'i he 2015.

Ma'u'anga Fakamatala: Līpooti ki hono muimui'i 'o e tu'unga Faka'ekonōmika 'o e Pasifiki, Tisema 2014, Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB)

⁶ Ko e ngaahi fakafuofua 'i he konga ko eni ko hono fakamā'opo'opo mai ia 'a e Lipooti ki hono Muimui'I 'a e Tu'unga Faka'ekonomika 'a e Pasifiki na'e fakahoko 'e he Pangike Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB) 'i Tisema 2014.

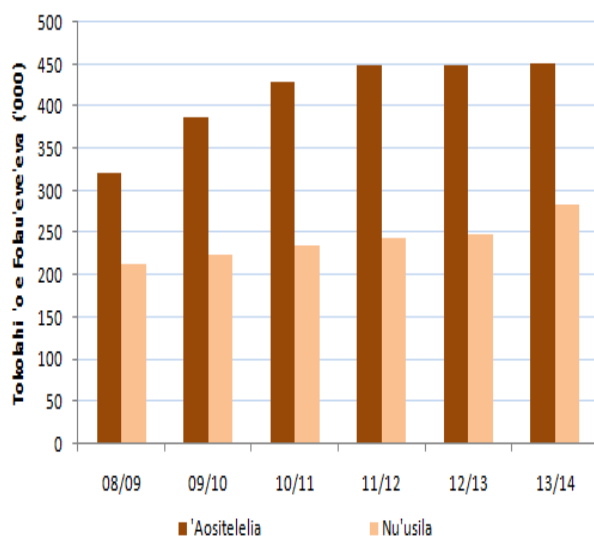
⁷ 'Ikai kau ai 'a Papua Niu Kini mo Tīmōa Lisi

'Oku fakafuofua 'e tu'u ma'u pe 'a e tupu faka'ekonōmika 'a 'Aositelēlia' 'i he peseti 'e 2.8 'i he 2015 'i hono fakahoa ki he 2014. Ko e tupu faka'ekonōmika fakamuimui taha' na'e makatu'unga ia 'i he ma'olunga ange 'a e palanisi 'o e koloa hū atu ki tu'apule'anga', pea 'i he ma'olunga ange 'a e lahi 'o e koloa hū atu' na'e meimei palanisi pē ia mo e ngaahi uestia 'o e ma'ulalo ange 'a e totongi 'o e ngaahi koloa ni. Na'e lelei ange 'a e tupu 'i he koloa ngāue'aki 'i he konisiuma' pea mo e malohi ange 'a e tupu 'i he 'inivesimeni 'i he nofo'anga' ka 'oku kei vaivai pe 'a e 'inivesimeni 'i he ngaahi

pisinisi. Ko e fakamole 'a e Pule'anga' 'oku tokoni si'isi'i pe ki hono faka'ai'ai 'o e tupu faka'ekonōmika'. 'Oku faka'amu 'a e Pule'anga' ke holoki 'a e fe'amokaki 'i he patiseti' mei he peseti 'e 2.8 'o e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua' 'i he 2013/14 (ngata ki he 'aho 30 'o Sune) ki he peseti 'e 1.6 'o e Mahu'inga Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua' 'i he 2014/15, pea tāketi leva ki he hulu 'i he 2017/18. Neongo 'oku ola lelei pe 'a e vakai ki he kaha'u', ka ko e tokolahi 'o e kakai 'ikai ma'u ngāue' na'e hiki hake ki he peseti 'e 6.1 'i Septema 2014 pea ko e toki a'u 'eni ki ha tu'unga ma'olunga pehē talu mei he 2003.

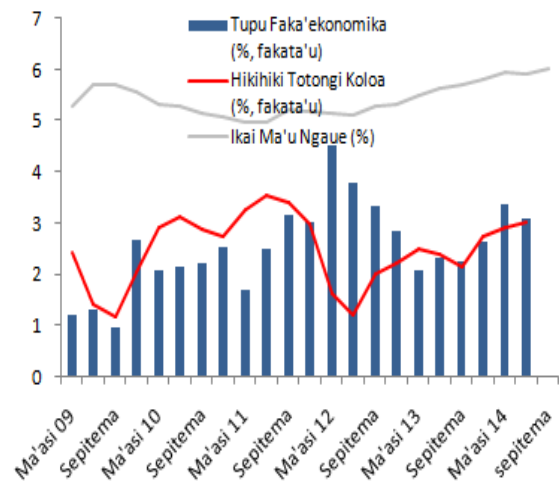
Na'e kei malohi pe 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'a Nu'usila ka 'oku fakafuofua 'e meimei 'i he peseti 'e 3 'i he 2015 'o makatu'unga ia mei he lahi ange 'o e koloa hū atu ki tu'apule'anga, malohi 'a e falala 'a e kakai, tu'ulua 'o e 'inivesimeni 'i he fale pea mo e pisinisi. Na'e fakafuofua 'e 'ikai ke 'i ai ha feliuliaki 'i he tu'utu'uni faka'apa'anga 'a e Pule'anga he ko e

Fakatātā 5-4 : Tokolahi 'o e Folau'eve'eva mei Nu'usila mo 'Aositelelia ki he Pasifiki ('000)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a 'Aositelelia mo Nu'usila

Fakatātā 5-3 : Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o 'Aositelelia (%)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a 'Aositelelia

Pule'anga lolotonga na'e toe fili tu'o tolu kinautolu 'i Septema 2014. Ko e fe'amokaki 'i he patiseti na'e tataua ia ki he peseti 'e 1.1 'o e GDP 'i he 2013/14 (ngata ki he 'aho 30 'o Sune) pea 'oku fakafuofua 'a e Pule'anga 'e 'i ai 'a e hulu 'i he pa'anga 'aki e peseti 0.2 'o e GDP 'i he 2014/15 pea hiki hake ki he peseti 'e 1.1 'o e GDP 'i he 2017/18.

I he ta'u 'e tolu kuo 'osi na'e meimei tu'uma'u pe 'a e tokolahi 'o e folau'eve'eva mai mei 'Aositelelia ki he Pasifiki hili 'a e tupu lelei 'i he sekitoa takimamata 'i he ngaahi ta'u kuo hili. Ko e mālohi ange 'a e pa'anga 'Aositelelia 'i he ngaahi ta'u ki mui ni mai 'oku malava ke ne faka'ai'ai 'a e hiki 'a e kau folau'eve'eva mei he ngaahi fonua 'i he Pasifiki ki he ngaahi fonua keheange mei he Pasifiki, he na'e tupulekina e folau mei 'Aositelelia ki he ngaahi fonua kehe ange mei he Pasifiki. Ko e holo mālohi e pa'anga 'Aositelelia 'i he ta'u kuo 'osi, ne

kamata ke liliu ai e 'alunga 'o e kau folau'eve'eva'. 'Oku kamata ke fakaakeake 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e folau'eve'eva mei 'Aositelelia ki Fisi mo Vanuatu (ongo fonua manakoa taha ki he kau folau'eve'eva mei 'Aositelelia) 'i he lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga, ka ko e folau'eve'eva ki Tonga na'e tupu si'isi'i pe. Ko e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva mei 'Aositelelia ki Ha'amoia mo e 'Otumotu Kuki na'e 'i he tu'unga ma'olunga 'aupito 'i he taimi tatau pe.

'I hono fakahoa mo Nu'usila, na'e tupu ma'olunga 'aki e peseti 'e 13.9 (mei he ta'u ki he ta'u) 'i he tokolahi 'o e folau'eve'eva mei Nu'usila 'i he 2013/14, 'o laka ange 'i he tupu e folau'eve'eva ki he ngaahi fonua kehe ange mei he Pasifiki. Ko e 'Otumotu Kuki (ko e 'i he pasifiki 'i he folau'eve'eva mei Nu'usila), Fisi, Ha'amoia pea mo Tonga, ne liunga ua 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e folau'eve'eva mei Nu'usila.

Na'e lahi foki mo e folau'eve'eva mei 'Esia ki he Pasifiki 'i he 2014 pea ko e lahi taha ko e folau'eve'eva mei Siaina 'o makatu'unga ai e ola lelei 'i he tu'unga 'o e takimamata 'i he 'Otumotu Kuki, Fisi pea tautautefito mo Palau foki. Na'e holoa 'a e lahi e pa'anga 'ofa mei he famili muli ki he Pasifiki 'i he ta'u kuo 'osi.⁸ Fakatata 'aki 'eni, ko e fakalukufua 'o e pa'anga 'ofa mei he famili muli ki Ha'amoia na'e holo 'aki e peseti 'e 6.6 'i he ta'u Fakapa'anga 2014 'a ia 'e si'isi'i ange 'a e pa'anga mei he famili 'Aositelelia pea mo 'Amelika. 'I Tonga, na'e holo 'aki e peseti 'e 0.3 'a e pa'anga 'ofa mei he famili 'i he 2013/14, ka ko e fakamatala fakamuimui taha 'oku ne fakaha mai na'e hiki hake 'a e pa'anga 'ofa mei he famili muli 'i he kuata Sepitema 2014. 'Oku fakafuofua 'e hiki hake 'a e pa'anga 'ofa mei he famili muli ki Tonga 'i he kaha'u makatu'unga 'i he tokolahi ange 'o e kakai 'oku nau kau atu ki he polokalama toli foi'akau (tokoni ki he lelei ange 'o e pa'anga humai 'oku ma'u 'e he kakai Tonga 'i muli) pea malohi ange 'a e fehokotaki 'a e kakai Tonga 'i muli pea mo e famili 'i Tonga ni (tokoni ki he tu'unga 'o e li pa'anga tautaha).

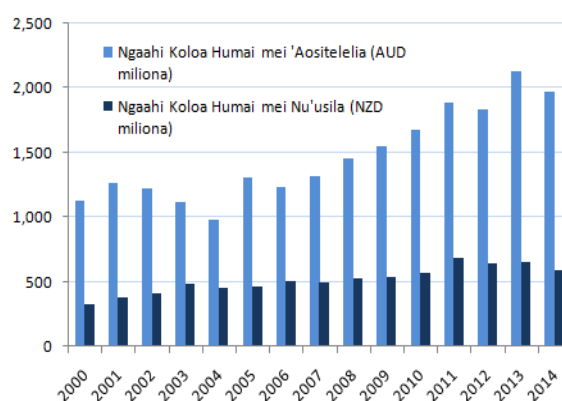
Na'e holo 'aki e peseti 'e 40 'a e mahu'inga 'o e koloa humai 'o 'ikai kau ai e lolo mei Nu'usila ki he Pasifiki mei Sanuali ki 'Aokosi 2014 'i hono fakahoa mo e taimi tatau 'o e 2013. Ko e holo ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he holo 'i he ngaahi me'a lalahi ko 'eni:

- humai 'o e vesitapolo, 'aione mo e ukamea mei Fisi;
- 'aione mo e ukamea mo e ngaahi me'angae lalahi 'i Papua Niukini pea mo e;
- koloa papa mo e ngaahi me'angae lalahi 'i Ha'amoia.

Tanaki atu ki heni, na'e holo 'aki e peseti 'e 25.1 'a e koloa humai mei Sanuali ki 'Aokosi 'i he 2014 'i hono fakahoa ki he taimi tatau 'i he 2013, 'a e mahu'inga 'o e koloa Pasifiki 'oku 'ikai ko e lolo 'Aositelelia ki PNG. Ko e holo ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he holo 'i he humai 'o e ngaahi koloa ko 'eni:

- misini

Fakatata 5-5 : Koloa Hu atu mei 'Aositelelia mo Nu'usila ki he Pasifiki

Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a 'Aositelelia pea mo Nu'usila

⁸ Ko e pa'anga 'ofa mei he famili muli 'oku vahevahe ki he kongā 'e ua – ko e vahe 'a e kau Ngāue 'i muli ka 'oku kei lau pe ko e kakai nofo 'i Tonga (hange ko e kakai 'oku nau kau atu ki he polokalama toli foi'akau) pea mo e pa'anga mei he famili muli ki he tautaha (kau ki ai 'a e pa'anga me'a'ofa mei he famili muli).

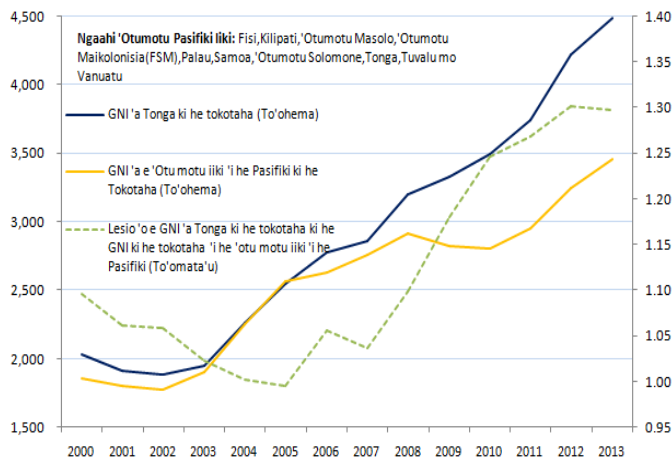
- ngaahi me'angāue ki he fefononga'aki mo e;
- kakato 'a e poloseki keli'anga lolo mo e malala 'i Papua Niu Kini.

Ko e mahu'inga 'o e koloa hū atu mei he Pasifiki ki Nu'usila, na'e holo 'aki e peseti 'e 6.6 mei Sanuali ki 'Aokosi 2014 'i hono fakahoa mo e taimi tatau 'i he 2013. Ko e holo ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he holo 'i he (i) ngaahi koloa ngaohi 'i Fisi (me'akai mo e vala), (ii) hū atu 'o e fosifeiti mei Naulu (tupu mei he holo 'i he ngaohi 'o e fosifeiti). 'I hono fakafehoanaki mo e koloa hūatu mei he Pasifiki ki 'Aositelēlia, na'e hiki hake 'aki e peseti 'e 26.7 mei Sanuali ki 'Aokosi 2014 'o fakahoa ki he taimi tatau 'o e 2013, ko e taimi tatau pe na'e ma'olunga ai 'i he lahi 'o e lolo ne hūatu mei Papua Niu Kini.

Tupu mei he holo lahi 'i he mahu'inga 'o e koloa hū mai 'i hono fakahoko ki he koloa hū atu, ko e palanisi 'o e fefakatau'aki koloa 'a e Pasifiki pea mo Nu'usila na'e holo 'aki e peseti 'e 12 (fakata'u) ki he NZD509.7 miliona. Ko e palanisi leva 'a e fefakatau'aki 'a e Pasifiki pea mo 'Aositelēlia na'e hulu'aki 'a e AUD1 piliona 'i he 'uluaki mahina 'e 8 'o e 2014, fakahoa mo e fe'amokaki na'e AUD74.7 miliona 'i he taimi tatau 'i he 2013.

5.1.3 Tupu Faka'ekonōmika 'a Tonga 'i hono fakahoa mo e Pasifiki

Fakatātā 5-6 : Fakalukufua 'o e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'o e 'Otu Motu Pasifiki (GNI/Capita) 2000-2013 (Pa'anga 'Amelika)

Ma'u'anga Fakamatala: Pangikē 'a Māmāni (famatala 'oku fakata'u)

'Oku mahu'inga 'aupito 'a e me'afua Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua ki he tokotaha ki he fakafehoanaki he 'oku ne fakakau 'a e Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) pea mo e pa'anga hūmai mei muli ('i Tonga ko e pa'anga 'ofa mai mei he fāmili muli). Ko e pa'anga 'ofa mai mei he fāmili muli 'oku kau ia he ma'u'anga pa'anga mahu'inga ki Tonga koe'uhi ko e fakalahi atu 'i he polokalama ngāue ki muli. 'Oku fakalahi atu 'a e polokalama ni 'o kau kiai mo e ngaahi tafa'aki kehe ange mei he toli foi'akau.

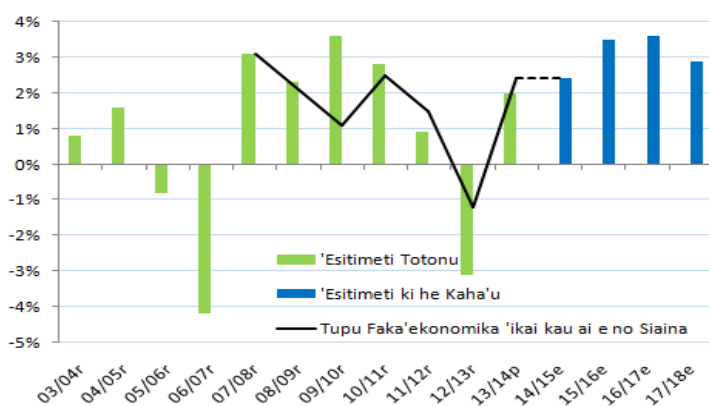
Talu mei he 2005, ko e Ma'u'anga Pa'anga Fakafonua 'a Tonga (GNI) ki he tokotaha na'e vaveange 'ene tupu 'i he 'avalisi 'a e ngaahi fonua 'i he Pasifiki, 'o e tupu fakafuofua mei he 'avalisi tatau mo e Pasifiki ki he peseti 'e 35 'o lahi hake hangē ko ia 'oku hā atu 'i he **Fakatātā 5-6**. Neongo ko e ngaahi fika ko 'eni ko e 'avalisi pe ia ki Tonga pea 'oku 'ikai ke ne 'omai ia ha fakatātā mahino 'o e vahevahe taau. Na'e hokohoko atu pe 'a e tupu 'i he GNI ki he tokotaha 'a Tonga talu mei he holo 'i he 2000 ki he 2003. Na'e a'u hake ki he US\$4,490 'a e GNI ki he tokotaha ('a Tonga) 'i he 2013. 'Oku faka'avalisi ke ofi 'i he peseti 'e 1 ki he ta'u 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua 'i he ta'u 'e 10 talu mei he 2002/03. 'I he ngaahi fonua lahi, 'oku totonu ke tupu peseti 'e 2 ma'u pe 'a e GDP ke malava ke tauhi ke tu'umau 'a e GDP ki he tokotaha. Ka ko Tonga, neongo 'e tuainge 'a e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai, ko e GDP ki he tokotaha 'oku tupu si'isi'i pe 'o ma'ulalo hifo i he tu'unga totonu 'o e tupu faka'ekonōmika. Ko hono ola, talu mei Sune 2013 mo hono fakakau 'a Tonga ki he kulupu 'o e ngaahi fonua ko e tu'unga 'enau ma'u'anga pa'anga 'oku ma'olungaange 'i he tu'unga lotoloto, pea ko e fakafuofua ki he GDP ki he tokotaha 'i he 2013/14 na'e fe'unga mo e \$7,700.

5.2 NGAHI FAKALAKALAKA FAKA'EKONŌMIKA MO FAKASŌIALE KIMUI' NI MAI MO E VAKAI KI HE KAHA'U 'O TONGA

'I Tonga, fakatatau ki he līpooti fakafonua fakamuimui taha 'o e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka 'o e Mileniume (MDGs), kuo 'osi 'i ai e ngaahi lavame'a 'i hono fakasi'isi'i 'a e masiva 'ango'ango, a'usia 'a e ako tefito', fakasi'isi'i e mate 'a e fanau iiki' pea mo e mate 'a e kau fā'ele, kaikehe 'oku 'i ai pe 'a e fiema'u ke fakasi'isi'i 'o e masiva 'ango'ango', hoko 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai Pipihi', pea mo hono fakaivia 'a e kakai fefine' 'a ia 'oku hā mai 'oku kei ma'ulalo pē 'a e tu'unga 'o e kakai fefine' 'i Tonga' ni fakatatau ki he ola 'o e ngaahi me'afua ko 'eni kuo fili'.

'E kakato hono ngāue'aki faka'ofisiale 'a e Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume (MDGs) 'i he 2015, pea neongo ne 'osi 'i ai e ngaahi taumu'a kuo 'osi a'usia, ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi 'asenita fakalalakaka 'oku te'eki ai ke a'usia pea tatau pe ki he ngaahi tāketi kuo 'osi a'usia'. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e fepōtalanoo'aki fakavaha'a pule'anga ke fa'u ha ngaahi me'a ki he lelei 'o e Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume. 'Oku fokotu'u 'e he Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloo (SDGs) ha vīsone fakalukufua 'i he tu'unga faka'ekonōmika, sōsiale, ātakai pea mo e fa'unga pule lelei ki he ta'u 'e 15 ka hoko 'o ngata mei he 2030 'o tākaki atu ki he ngaahi taumu'a 'oku te'eki ai ke a'usia 'e he Ngaahi Taumu'a Langa Fakalalakaka 'o e Mileniume. 'I he lolotonga' ni, 'oku 'i ai 'a e ngaahi taumu'a 'e 17 kuo fokotu'u ka 'oku kei talanga'i pe 'a e hiki hake 'i he ngaahi tāketi ko 'eni ki he 169 pea 'ikai to e si'isi'i hifo 'i he 300 'a e ngaahi me'afua ki hono siofi 'aki 'a e Ngaahi Taumu'a Fakalalakaka Tu'uloo.

Fakatātā 5-7 : Tupu Faka'ekonōmika mei he 2003/04 ki he 2017/18 fakafuofua totonu) 'i hono fakakau'ikai fakakau 'a e nō mei he Pangikē Siaina (EXIM Bank)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga mo e Potungāue Palani mo e Fakafonua 'a Tonga

tuaiauge 'a e tupu 'i he ngaahi sekitoa kehe pea mo e holo 'i he ngaahi langa lalahi 'a e Pule'anga na'e 'ikai kau 'i he nō.

'Oku fakafuofua 'e fakaakeake pe 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2013/14 'aki 'a e peseti 'e 2 'i he 2014/15 'o makatu'unga 'eni mei he foki 'a e sekitoa langa ki he tupu 'oku māmalie ange kae mei he malohi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika mei he sekitoa ngōue. 'Oku mālohi ange 'eni mei he fakafuofua ko ia na'e fakafuofua atu 'i he Fakamatala Patiseti kuo 'osi, makatu'unga pe mei he lelei ange 'a e tupu faka'ekonōmika mei he sekitoa ngōue. Na'e pehē, 'e vaivai pe 'a e tupu koe'uhi ko e holo 'i he hū atu 'o e hina, ka neongo ia na'e malohi fe'unga pe 'a e tupu mei he ngaahi ngōue kehe ke ne fakapalanisi 'a e holo 'i he hūatu 'o e hina.

Ko e Fakatātā 5-7 'oku ne fakahā'i mai 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika fakamuimuitaha 'o kamata mei he 2003/04. Ko e holo 'i he tupu faka'ekonōmika 'i he 2013/14, na'e tupu ia mei he kakato 'o e ngaahi ngāue langa lalahi 'o Nuku'alofa 'a ia na'e fakapa'anga mei he nō Siaina, pea kuo 'osi fakamo'oni' 'oku lahi ange ia mei he fakafuofua ko ia na'e fakahoko 'i he Fakamatala Patiseti 'i he ta'u kuo 'osi. 'Oku tatau tofu pe 'eni mo e holo 'i he tupu faka'ekonōmika 'i he 'ikai kau ai e nō Siaina tupu mei he

'Oku 'amanaki ke to e mālohi ange 'aki 'a e peseti 'e 3.1 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2014/15 ki he 2017/18. 'Oku fakafuofua ko e tupu faka'ekonōmika 'e malava pe ke a'u ki he ma'olunga ko e peseti 'e 3.5 'i he 2015/16 ki mu'a pea toki holo māmalie 'i he faka'osinga 'o e 2017/18. Fakatatau ki he fakamatala mei he lipooti 'a e IMF Article IV 2015, 'oku fakafuofua 'e 'avalisi mei he peseti 'e 2 ki he 3 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga mei he 2014/15 ki he 2019/20.

'Oku fakafuofua 'e mālohiange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2014/15 'aki 'a e peseti 'e 2.4. Na'e makatu'unga 'eni mei he ngaahi poloseki langa 'a e Pule'anga, tautautefito ko hono langa hake 'o Ha'apai 'o ne fakamalohia aipe 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2014/15. Ko e ngāue langa taautaha 'oku 'amanaki ke mālohi ange koe'uhi pe ko e ngaahi ngāue langa 'i loto Nuku'alofa pea mo e tukui motu tautautefito ki he to e langa 'o e ngaahi holo mo e falelotu ne uesia 'i he saikolone Ian. Ka neongo ia, ko e la'ala'ā koia ne kamata 'i 'Epeleli 2014, ne uesia lahi ai e tō 'i he sekitoa ngōue 'i he 2015 'o hoko ai 'a e holo lahi 'i he sekitoa ni 'o ne fakavaivai'i 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika.

'I he 2015/16, 'oku fakafuofua 'e foki pe 'a e tupu 'i he sekitoa ngōue ki he angamaheni. 'I he taimi tatau 'e to e mālohi ange 'a e langa 'a e Pule'anga koe'uhi ko e teuteu ki he Sipoti 'a e Pasifiki 'a ia 'oku fakafuofua 'e kamata leva pea 'e hokohoko atu 'a e ngaahi poloseki langa lalahi 'a e Pule'anga. Ko e tupu 'i he sekitoa ngāue'anga 'oku 'amanaki 'e kei malohi pe tupu mei he lelei ange 'a e sekitoa takimamata. Ko e sekitoa takimamata 'e tupu malohi koe'uhi 'e tokolahi ange 'a e kau 'a'ahi mai ki he katonga Hilifaki Kalauni 'i Siulai 2015. Ko e hokohoko atu 'i he lahi 'o e pa'anga 'ofa mai mei he fāmili Tonga 'i muli pea mo e lahi ange 'a e ngaahi koloa fakatau fakamovetevete 'e hūmai 'oku poupou lelei atu ki he tupu 'i he sekitoa fakatau fakalukufua mo e fakamovetevete. Ko hono fakalahi 'o e poloseki faipa 'opitiki ki he tukui motu (Ha'apai mo Vava'u) te ne fakalahi 'a e ivi ngāue 'o e sekitoa fetu'utaki, lolotonga ia ko e fakalelei'i 'o e uafu Fua mo e fakalelei'i 'o e tō'anga vakapuna 'i he mala'evakapuna Fua'amotu mo Lupepau'u 'oku fakafuofua 'e to e lelei ange ai 'a e ivi ngāue 'o e sekitoa fefononga'aki 'o tokoni ai pe ki he fakalakalaka 'a e tupu 'i he kaha'u', tautautefito ki he sekitoa takimamata. Ko e ngaahi sekitoa iiki 'o e sekitoa ngāue 'oku 'amanaki 'e 'avalisi pe 'enau tupu faka'ekonōmika.

'I hono fakakātoā, ko e tupu faka'ekonōmika ki he kaha'u 'o Tonga 'oku lelei pe. Ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi me'a 'oku ne fakafe'atungia'i 'a e fakafuofua ki he tupu faka'ekonōmika 'i he kaha'u.

- ✚ Ko e tupu faka'ekonōmika 'o Tonga 'oku mātu'aki fakafalala pe ia 'i he tu'unga faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua fefakatau'aki hangē ko 'Aositelēlia, Nu'usila pea mo 'Amelika – he ko e ngaahi fonua 'eni 'oku nau fiema'u mai 'etau koloa hū atu, pa'anga mei he folau'eve'eva pea mo e pa'anga 'ofa mai mei he fāmili Tonga 'i muli. Ko e tuainge 'a e tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua lalahi pea mo tu'umalie 'e uesia ai pe e tu'unga faka'ekonōmika 'a e ngaahi fonua ko 'eni pea pehē foki ki Tonga ni 'o fou 'i he holo mo e vaivaiange 'a e ngaahi māketi ki he kaungāue.
- ✚ Ko e ngāue 'i he sekitoa langa ko e me'a ia 'oku fakatefito ai 'a e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga 'i he Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto. Ka ko e taimi 'o e ngaahi poloseki langa 'oku faka'ilongaua pe, pea ko 'emau fakafuofua 'oku fakatefito pe 'i he ngaahi faka'amu fekau'aki mo e lahi mo e taimi 'o e ngaahi poloseki ni. Ko e toloi 'i hono fakahoko 'o e ngāue langa 'o ha poloseki ko e toloi ai pe 'a e ngaahi ngāue ko 'eni ki he ngaahi ta'u ka hoko 'a e vaivai leva 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he 2014/15, ka ko e holoki 'o e lahi pe ko hono kaniseli 'o e ngaahi poloseki te ne lava 'o to e fakavaivai'i 'a e tupu faka'ekonōmika fakalukufua.
- ✚ Ko e totongi fakamāmāni lahi 'o e koloa hangē ko e me'akai mo e lolo 'oku fakafuofua 'e tu'uma'u pe, ka 'o kapau 'e hiki hake, pea 'e hiki hake ai 'a e totongi 'o e ngaohi 'o ha koloa, hikihiki 'i he totongi 'o e koloa fakalukufua, pea lava ke holoki mo e ma'u'anga pa'anga 'a e kakai.

✚ Ko e tupu faka'ekonōmika 'o Tonga, 'oku tu'ulaveangofua ma'u pe ki he tu'unga 'o e 'ea pea mo e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'o tatau pe ki he ngaahi fonua kehe 'o e Pasifiki. Ko e uesia 'eni 'a e ngaahi fakatamaki 'i he tupu faka'ekonōmika 'i Tonga 'a ia na'e hā 'i he uesia fonua na'e ha 'i he uesia mei he saikolone Ian 'i he 2014 pea mo e la'ala'ā ne toki hoko'.

'I hono fakatokanga'i 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi sekitoa, kuo fokotu'u pea mo fakahoko ai 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau mo e polisī ke tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'o kau ki ai mo hono fo'u 'o e Fa'unga Palani Langa Fakalalakala 'o Tonga pea mo e palani ki he ngaahi sekitoa 'e ni'ihi ('oku fakaikiiki atu 'i he konga 'oku fakamatala ai 'i he ngaahi konga ngāue'anga). Ko e taumu'a 'o e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ko 'eni ke faka'ai'ai 'a e fakalalakala 'a e sekitoa taautaha pea mo e fakahoko fatongia 'i he sekitoa 'o e Pule'anga ke fakavave'i hake 'a e tupu faka'ekonōmika pea mo faka'ai'ai 'a e ngāue kāfataha ki he tupu faka'ekonōmika pea mo faka'ai'ai 'a e ngāue kāfataha ki he tupu faka'ekonōmika. 'Oku nau to e fakamamafa'i 'a e fiema'u ke to e lelei ange 'a e tu'uloa mo e malava 'e he fonua mo e sosaieti ke ne matu'uaki 'a e ngaahi faingata'a 'oku hoko fakafokifā mai. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko 'eni 'oku poupuu ki he ngāue'anga 'oku kau ki he fakafuofua. Ko e toloi pe ko e 'ikai ke 'i ai ha fakahokohoko 'o e ngāue mahu'inga ke fakahoko e ngaahi polisī, te ne holoki hifo 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

5.3 OLA 'O E FAKALAKALAKA FAKASĒKITOA 'I HE MAHU'INGA FAKAKĀTOA 'O E KOLOA MO E NGĀUE FAKALOTOFONUA (GDP)

'Oku hā atu 'i he **Tēpile 5-1** 'a e ngaahi fika 'esitimeti 'oku fakafuofua 'aki 'a e tupu faka'ekonōmika pea mo e lahi honau 'inasi 'i he fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) fakasekitoa mei he 2008/09 ki he 2012/13, pea mo e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2013/14. Ko e fika 'esitimeti ki he ta'u 'e fā ka hoko mai na'e fakatefito pe ia 'i he fakafuofua 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Ko e konga ko 'eni 'e fakamatala ai ki he ngaahi fakalalakala fakamuimuitaha pea mo e vakai ki he kaha'u 'i he ngaahi sekitoa takitaha 'i he Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto.

Tēpile 5-1: Tupu Fakalukufua 'i he ngaahi Sekitoa Lalahi 'o e GDP (mahu'inga totonu, %)

	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14p	14/15e	15/16e	16/17e	17/18e
Sekitoa Ngōue, Toutai, Vao'akau	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	3.1	-2.4	2.9	3.5	4.2
Sekitoa Fakatupu Koloa	12.8	11.8	5.5	1.4	-14.5	1.3	5.2	6.8	8.0	3.0
Sekitoa Ngaahi Ngāue	-0.5	1.4	1.6	0.5	-0.4	1.6	3.0	2.6	2.1	2.2
GDP**	2.3	3.6	2.8	0.9	-3.1	2.0	2.4	3.5	3.6	2.9
Lahi 'o e 'inasi 'i he Fakakātoa 'o e Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (%)										
	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14p	14/15e	15/16e	16/17e	17/18e
Sekitoa Ngōue, Toutai, Vao'akau	17.7	17.2	17.0	17.0	18.2	18.4	17.5	17.4	17.4	17.6
Sekitoa Fakatupu Koloa	17.2	18.6	19.1	19.2	16.9	16.8	17.3	17.8	18.6	18.6
Sekitoa Ngaahi Ngāue	55.6	54.4	53.8	53.6	55.1	54.9	55.2	54.8	54.0	53.6

r- 'estimetri fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)

p- 'estimetri fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)

e- 'estimetri lolotonga (fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua)

**GDP 'i he totongi fakamāketi, kau ai 'a e totongi tukuhau & tokoni 'a e Pule'anga, fe'unga mo e pēsiti 'e 10 'o e GDP

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'o Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

5.3.1 Sekitoa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau

Tēpile 5-2 : Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Ngōue, Toutai mo e Vao'akau (mahu'inga totonu, %)

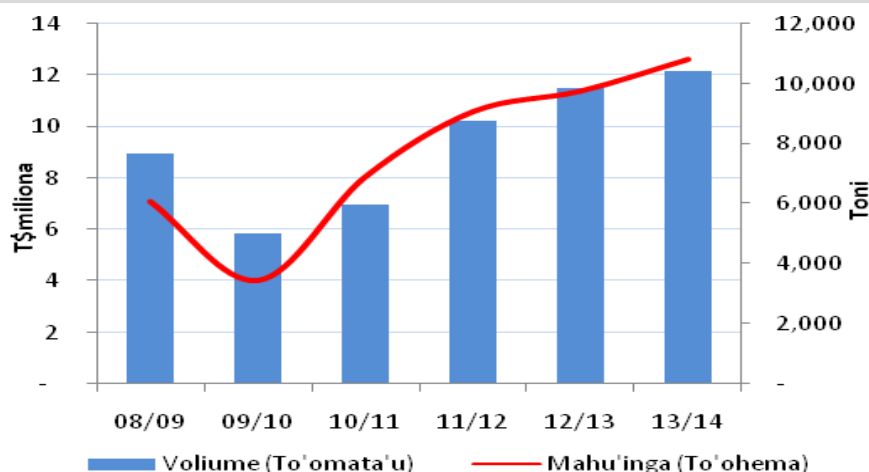
	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14p	14/15e	15/16e	16/17e	17/18e
Ngōue	1.3	-1.9	-0.3	3.5	2.2	4.7	-3.2	2.9	3.5	4.3
Vao'akau	3.0	-9.0	72.4	-25.7	-17.3	4.1	3.0	4.0	4.0	5.0
Toutai	-17.1	19.3	4.2	-9.6	17.9	-5.9	1.5	2.7	3.3	3.7
Sekitoa Ngōue, Vao'akau, Toutai	-1.4	0.5	2.0	0.5	3.7	3.1	-2.4	2.9	3.5	4.2
r- 'estimeti fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)										
p- 'estimeti fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)										
e- 'estimeti lolotonga (fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua)										

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'o Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e sekitoa ngōue, toutai mo e vao'akau 'oku fe'unga ia mo e peseti 'e 18 'o e fakakātoa 'o e GDP. Na'e malohi 'aupito 'a e tupu 'a e sekitoa ni 'i he 2013/14 'o makatu'unga pe 'i he ola lelei 'o e sekitoa ngōue. Neongo 'a e hā vaivai mai 'a e tupu 'i he sekitoa toutai 'i he ta'u tata ka 'oku 'ikai ke fu'u 'i ai ha'ane uesia 'a'ana 'i he ola 'o e tupu fakalukufua 'a e sekitoa ngōue, toutai mo e vao'akau tupu koe'uhi 'oku si'isi'i pe hono 'inasi 'i he GDP fakalukufua. 'Oku 'amanaki ke holo 'a e tupu 'i he sekitoa ni 'i he 2014/15 tupu pe mei he la'ala'ā ne hoko 'i he konga hono ua 'o e 2014 'o ne uesia lahi ai 'a e fua 'o e ngōue. 'Oku fakafuofua 'e fakaakeake māmālie 'a e sekitoa ko 'eni 'i he ngaahi ta'u ka hoko, makatu'unga pe mei he fakaakeake lelei 'a e sekitoa ngōue mo e toutai. Ko e tupu 'i he sekitoa vao'akau na'e fetō'aki pe 'i he ngaahi ta'u mai kimui ni tupu pe mei he feliuliaki 'i he fa'unga 'o e sekitoa ni. 'Oku fakafuofua 'e tupu 'a e sekitoa ni 'i ha taimi loloa 'o meimei 'avalisi pe lolotonga ia 'e 'i ai pe 'a e fetō'aki 'i he 'avalisi lolotonga 'e hokohoko atu pe 'a e ngaahi feliuliaki 'i he fa'unga 'o e ngoue'anga. Ka neongo ia ko e sekitoa vao'akau 'oku ne ma'u pe e ki'i peseti si'isi'i 'o e fakakātoa 'o e GDP pea ka 'i ai ha fetō'aki 'e 'ikai ha fu'u tupu faka'ekonōmika fakalukufua.

5.3.1.1 Sekitoa Ngōue

Fakatātā 5-8 : Koloa Ngōue Hūatu ki Tu'apule'anga 2008/09-2013/14

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Toutai & Vao'akau mo e Potungāue Sitetisitika 'a Tonga

Ko e peseti 'e 15 'o e GDP 'a e 'inasi 'o e sekitoa ngōue.⁹ Na'e malohi 'a e tupu 'a e sekitoa ni 'i he 2013/14¹⁰ 'aki 'a e peseti 'e 4.7 'a ia ko e peseti 'e 1.5 mei he koloa ngōue hūatu pea peseti 'e 3.2 mei he ngoue fakalotofonua.

Na'e hokohoko atu pe 'a e lahi 'o e koloa ngōue hūatu ki tu'apule'anga talu mei he ta'u Fakapa'anga 2010. 'I he 2013/14 ne ma'olunga hake pe 'a e koloa ngōue hūatu ki tu'apule'anga 'i he \$12 miliona pea fakafuofua ki he toni 'e 1000 'oku tatau ia mo e tupu peseti 'e 11 mo e peseti 'e 6 'i hono fakahoa ki he ta'u kuo 'osi (vakai ki he **Fakatātā 5-8**). Ko e tupu ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he lelei ange hono hūatu 'o e koloa ngōue kehe ange mei he hina tautautefito ki he me'akai foha, meleni, niu mo e kava. Na'e holo 'a e hūatu 'o e hina 'aki 'a e peseti 'e 12 'i he 2013/14 tupu mei he 'ikai to e tō hina 'a e tokotaha na'e lahi taha 'ene hūatu 'a e hina ki tu'apule'anga.¹¹ Neongo pe 'e tafoki 'a e kau tō hina 'e ni'ihi ki he kakai kehe 'oku nau hūatu e hina, ka koe'uhi ka ko e tokotaha 'eni ia ne lahi taha 'ene hūatu 'o e hina, 'o liliu e ma'u mafai ko ia 'e kei holo pe 'a e hūatu ia 'o e hina. Koia ia, na'e ola lelei pe 'a e hūatu 'o e ngaahi koloa ngōue keheange mei he hina 'o ne fakapalanisi 'a e uesia 'o e sekitoa ni mei he holo 'i hono hūatu 'o e hina.

Na'e holo peseti 'e 10 'a e lahi 'o e koloa ngōue na'e fakatau atu 'i he māketi Talamahu 'i he 2013/14 tupu pe mei he holo 'i hono fakatau atu 'o e ngōue foha. Ka ko e fakamatala mei he savea 'a e Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Toutai mo e Vao'akau 'oku mahino mei ai 'a e lahiange 'aki 'a e peseti 'e 44 'a e koloa ngōue 'oku fakatau atu 'i he ve'ehala. Ko e hiki hake 'a e lahi 'o e koloa ngōue ne fakatau atu 'i he ve'ehala he na'e fakapalanisi'aki 'a e holo 'i he koloa ngōue ne fakatau atu 'i he māketi Talamahu. Ko e 'inasi lahi taha 'i he sekitoa ni 'oku 'i he ngaahi koloa ngōue 'oku 'ikai ke fakamāketi'i fakalotofonua, ka 'oku ngāue'aki pe ia 'i 'api – 'a ia 'oku fakafuofua 'oku tupu fakatatau ki he tupu fakata'u 'a e kakai.

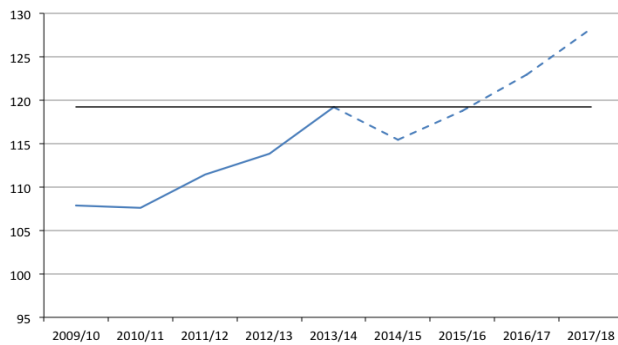
Ko e tupu faka'ekonōmika 'i he sekitoa ni 'oku fakafuofua 'e tō 'aki 'a e peseti 'e 3.2 'i he 2014/15. Na'e makatu'unga pe 'eni mei he uesia 'a e sekitoa ni 'i he la'ala'ā fakataha mo e faha'i ta'u 'Eli Nino 'i he lolotonga e konga ki mu'a 'o e 2014. Ko e la'ala'ā ko 'eni na'a ne holoki ai 'a e ngāue 'i he sekitoa ni tatau pe 'i he koloa hūatu ki muli pea mo e māketi fakalotofonua foki.¹² 'I he konga 'uluaki 'o e 2014/15, ko e fakalukufua 'o e koloa ngōue hūatu na'e holo 'aki e peseti 'e 15. Na'e holo 'a e hūatu 'o e hina 'aki e peseti 'e 42 pea ko e ngaahi koloa kehe leva na'e holo pe mo ia (hangē ko e meleni ne holo 'aki e peseti 'e 31, pea holo peseti 20 leva 'a e kava). Na'e holo peseti 'e 10 'a e koloa ngōue ne fakatau atu 'i he māketi fakalotofonua fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo hili. Ko e vakai ki he toenga 'o e 2014/15, 'oku 'amanaki ke kake māmālie hake 'a e tu'unga 'o e sekitoa' ni tupu pe mei he uesia 'e he la'ala'ā 'a e taimi tō 'o e ngoue.

⁹ 'Oku kau heni 'a e koloa ngōue fakamaket'i'i mo e 'ikai fakamaket'i'i fakalotofonua

¹⁰ Na'e fakatefito eni 'i he ngaahi fakafuofua fakaangaanga 'a e Sitetisitika

¹¹ Fakafuofua ki he peseti 'e 38 'a e lahi 'o e koloa ngōue hūatu ki tu'apule'anga ko e hina.

¹² Ko hono ngāue'aki 'o e koloa ngōue 'i 'api 'oku fakafuofua 'e tupu fakataha pe mo e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai. Kaneongo ia 'i he taimi 'o e la'ala'ā (pe ko e taimi 'e hoko ai ha ngaahi fakatamaki fakaenatula kehe), kuopau ke liliu eni ke ne hulu'i mai 'a e uesia 'o e sekitoa ni 'i he ngaahi fakamataki fakaenatula.

Fakatātā 5-9 : Fakaakeake mei he La'ala'ā (\$M)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua mo e Potungāue Sītetisitika 'a Tonga

‘Oku ‘amanaki ke tupu‘aki e peseti ‘e 2.9 ‘i he 2015/16 ‘aki pe ‘a e fakafuofua ‘e foki pe ‘a e ngāue ‘a e sekitoa ni ki he angamaheni. ‘Oku ngali fu‘u vave ‘a ‘ene kake ka he‘ikai pe ke a‘u ia ki he tu‘unga ne ‘i ai ki mu‘a pea toki hoko mai e la‘ala‘ā, vakai ki he **Fakatātā 5-9**.

Neongo ‘a e ngaahi ola lelei kuo fakamatala‘i ‘i ‘olunga ‘oku ‘amanaki ke a‘u ki ai ‘a e tu‘unga ‘o e sekitoa ni ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi me‘a ‘oku ne fakafe‘atungia‘i ‘a e langa ngāue ‘a e sekitoa ni ‘i he ta‘u taimi lotoloto, ‘o kau ki ai ‘a e ‘i ai mo e totongi ‘o e kaungāue leipa, (‘oku kovi ange ‘eni ‘i he hoko ‘a e polokalama toli fo‘i‘akau ‘i

muli), ngaahi fiema‘u ke pule lelei ‘aki ‘a e malu ‘o e me‘atokoni, ivi ke ne matatali ‘a e feliuliuaaki ‘o e ‘ea, a‘usia ‘o e tekinolosia mo hono ngāue‘aki ‘o e ‘ilo fo‘ou, pea mo e a‘u ki he māketi. Ko ia ai ‘oku fengāue‘aki vaofi ‘a e Pule‘anga mo e Ngaahi Hoa Tokoni ki he Fakalalakaka pea mo e sekitoa taaataha ke vakai‘i ha founa ke fakalelei‘i mo solova ‘aki e ngaahi fakafe‘atungia ko ‘eni. Kuo ‘osi faka‘ilonga‘i ‘e he Komiti ki he Tupu ‘a e Sekitoa ni ‘a e ngaahi tefito‘i sekitoa mahu‘inga pea mo e ngaahi tafa‘aki mahu‘inga ‘oku fakakau ‘i he Palani ‘a e Sekitoa ni ‘a ia ‘oku kei lolotonga fa‘u.

‘I he vakai atu ki he ta‘u ‘e ua fakamuimui, ko e ngaahi tu‘utu‘uni ngāue ‘a e pule‘anga ‘o hangē ko e hokohoko atu ‘o e polokalama nō ‘i he Pa‘anga Māketi ‘o e Ngōue, pea mo hono fakahoko ‘o e Palani ‘a e Sekitoa ni, ‘oku ‘amanaki ke ne poupou‘i ‘a e tupu ‘i he sekitoa ni. Na‘e to e fakalahi atu ‘a e sino‘i pa‘anga nō ‘aki ‘a e \$4 miliona ‘i he 2014/15. Ko e ‘uluaki \$1 miliona ne kamata‘aki na‘e fakataumu‘a pe ia ki hono uta atu ‘o e koloa ngōue ki he māketi ‘i muli, ka ko e \$4 miliona ‘oku fakataumu‘a pe ia ki he ‘inivesi fakalukufua ‘i he sekitoa. ‘I he a‘u mai ki Sanuali 2015 ko e peseti ‘e 36 ‘o e pa‘anga ne toki tanaki atu kuo ‘osi ngāue‘aki ki he uta atu ‘o e hina, ngoue foha mo e kava. ‘I he feinga ke ‘ilo‘i ‘a e tokoni ‘a e polokalama‘ ni ki he tupu faka‘ekonōmika, tau pehē kapau kuo ‘osi kotoa e seniti hono nō atu, pea ko e pa‘anga ko ‘eni te ne fakafoki mai ‘a e peseti ‘e 25, pea ko e polokalama nō leva te ne fakalahi ‘a e tupu ‘i he GDP (fakakau ki ai e hikihihi ‘i he totongi ‘o e koloa) ‘i he sekitoa ‘aki ‘a e peseti ‘e 1. Ka neongo ia ‘e si‘isi‘i pe ‘ene tokoni ki he GDP mei he taimi ki he taimi he ko e peseti pe ‘e 36 ‘o e pa‘anga kuo ‘osi nō kitu‘a, pea ‘e meimei vahevahe pe ‘a e ola ‘i he ngaahi ta‘u ka hoko mai.

Ko hono huufi ‘o e fale ‘oku teuteu‘i ai ‘a e me‘akai fua ‘o e fonua teuteu ke hu atu ki tu‘apule‘anga ‘i Novema 2014 ‘oku totonu ke to e lelei ange ai ‘a e tu‘unga ‘o e koloa ngōue ‘oku uta atu ki muli ke taau mo e ngaahi fiema‘u mai ‘a e māketi mei muli pea to e lahi ange ai ‘a e a‘u ki he ngaahi māketi muli. ‘Oku mau faka‘amu ‘e hoko ‘eni ke ne to e fakavave‘i hake ai ‘a e tupu faka‘ekonōmika ‘i he sekitoa ni ‘i he taimi ‘e faifatongia kakato ai ‘a e fale ni. Ko e hokohoko atu ‘o e polokalama tokoni ma‘ae Pasifiki ki hono fakafaingofua‘i ‘o e hūatu ‘o e koloa ki he māketi ‘i tu‘apule‘anga (PHAMA) hangē ko e Nu‘usila mo ‘Aositelēlia. ‘Oku mau ‘amanaki ‘e hokohoko atu pe ‘a e tokoni ki he tupu faka‘ekonōmika mei he ngaahi ngāue ni he to e lelei ange ‘a e tu‘unga ‘o e koloa hūatu ke langa hake ai pe ‘a e falala‘anga ‘a e ngaahi koloa mei Tonga. Ko e fakalalakaka ange ‘a e fefononga‘aki ‘oku ne tokoni ke to e lelei ange ‘a hono hūatu ‘o e ngoue, fakatātā ‘aki ‘eni, ko hono

ngāue'aki 'o e MV Niuvākai ke uta 'a e koloa ngōue mo e toutai mei Tongatapu mo e tukui motu ki Pago Pago.

5.3.1.2 Sekitoa Vao'akau

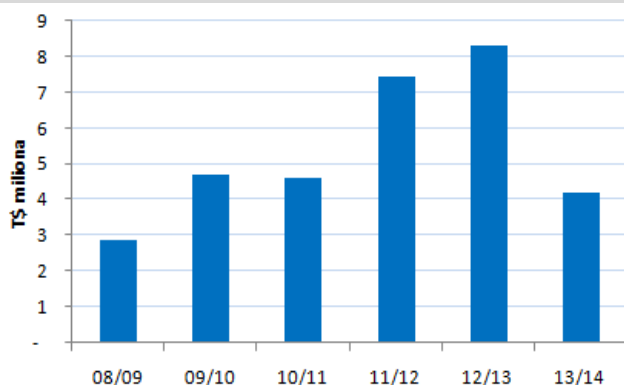
'Oku fe'unga 'a e sekitoa vao'akau mo e peseti 'e 0.4 'i he fakakatoa 'o e GDP. 'Oku kau ki he sekitoa ni 'a e ngaahi ngāue ki he papa fakaloto fonua 'oku ngāue'aki ki he ngaahi 'api mo e ngaahi naunau faka'ofisi, pou 'uhila, papa mo e fefie 'o tokoni si'isi'i pe mei he ngāue ki he ahi. 'Oku kei hoko pe ko e pole 'a e fika 'oku lava 'o ma'u ke fakahoko 'aki hano vakai'i fakalelei mo sivi'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai e sekitoa ni.

Na'e holo e tupu totonu 'o e sekitoa vao'akau 'i he ta'u 'e 2 kuo'osi tupu mei he holo lahi 'i hono hūatu 'o e ahi ki tu'apule'anga makatu'unga 'i he lahi hono tā. 'Oku 'amanaki ke to e fakaakeake 'a e tupu faka'ekonōmika ki he 'avalisi 'o e 4 'i he taimi nounou 'o fakatatau ki he 'amanaki ke hiki hake 'a hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa papa 'e he Ngaue'anga Vao'akau 'a Tonga, pea mo e tupu si'isi'i 'i he fefie fakalotofonua¹³.

Ko e ngaahi tefito'i pole ki he sekitoa' ni 'oku kau ai 'a e faingamalie ke ma'u ha pa'anga ke fua'aki e ngaahi fakamole lalahi ke hiki hake 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue pea mo e fiema'u ke fakavave'i hono toe tō 'o e ngaahi 'akau lolotonga ke fakapapau'i 'oku tu'ulua e ngāue'anga 'i he ngaahi ta'u kaha'u. Neongo e ngaahi pole ni, 'oku 'i ai pe ngaahi faingamalie lahi 'i he kaha'u ki he sekitoa vao'akau kau ai e ngaahi hiki 'i e koloa kuo fokotu'utu'u (kau ai hono ngāue'aki 'o e niu ki he papa langa fale), kasa fa'u mei he fakaveve 'a e puaka, pehe ki hono langa'i hake 'a e tu'unga 'ilo 'a e kau ngāue fakafou 'i hono fakahoko e ngaahi polokalama ako.

5.3.1.3 Sekitoa Toutai

Fakatātā 5-10 : Hūatu 'o e Koloa mei 'Oseni 'I he 2008/09 – 2013/14

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Vao'akau mo e Toutai

'Oku fe'unga e sekitoa toutai mo e peseti 'e 3 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP)¹⁴. Ko e tu'unga 'o e ngaahi ngāue 'i he toutai 'oku hange ka tōlalo makatu'unga 'i he holo 'a e ngaahi koloa 'i 'oseni, feliuliaki 'i he vahevahe 'o e tuna, fetō'aki 'i he mahu'inga mo e faingāmālie ki he ngaahi māketi pea pehe foki ki he ngaahi uesia 'o e 'ataakai.

'Oku a'usia 'e he sekitoa' ni 'a e fe'amokaki 'i he tupu faka'ekonōmika 'i he 2013/14 makatu'unga 'i he holo e ngaahi koloa toutai 'oku hūatu ki tu'apule'anga. 'Oku holo 'aki e peseti 'e 49 'i hono hūatu e tuna koe'uhi ko e

holo 'a e lahi 'o e ngaahi vaka toutai muli 'oku nau toutai 'i Tonga ni mei he 24 ki he 8. 'Oku makatu'unga e holo ko 'eni 'o e ngaahi vaka toutai mei he toe 'ikai lelei e tu'unga 'o e ngaahi naunau lalahi 'i he uafu mo e ngaahi 'uhinga kehe pe ki hono tokanga'i 'o e fakahoko ngāue 'o kau ai 'a e

¹³ Fakafuofua ko e tupu 'i hono ngāue'aki 'o e fefie fakalotofonua 'e 'alu hake tata pe mo e tupu 'i he tokolahi 'o e kakai

¹⁴ Makatu'unga 'I he Fakafuofua mei he Potungāue Sitesitikia 'o Tonga ki he 2013/14.

ngaahi feliuliaki 'i he totongi 'oku fu'u lahi, pehe ki hono foaki 'o e Māketi Fakatau Ika Tu'imatamoana ki he Potungāue Ngoue, Me'atokoni, Vao'akau mo e Toutai. Ko e ngaahi vaka toutai muli 'e ni'ihī 'oku nau laiseni ke nau toutai 'i Tonga pea 'oku 'ikai ke nau fakahifo ha ika 'i Tonga ni ka 'oku nau fakahifo 'enau ika 'i he ngaahi fonua kaunga'api he 'oku lelei ange 'enau naunau lalahi 'i he uafu. 'A ia 'oku 'ikai ke kau e ngaahi hūatu ko 'eni 'i he fika 'oku tanaki 'i he sekitoa ko 'eni 'i Tonga ni. Na'e holo lahi 'a e hūatu 'o e 'anga, palu mo e limu 'i he ta'u koia¹⁵.

'Oku fakafuofua 'e hulu e tupu 'i he sekitoa toutai 'i he 2014/15, ko e fakaakeake ia mei he tupu 'oku vaivai 'i he 2013/14. 'Oku makatu'unga 'eni 'i he hiki hake hono hūatu 'o e tuna ki tu'apule'anga. 'Oku liunga ua 'a e lahi 'o e tuna 'oku hūatu ki tu'apule'anga (ko e peseti ia 'e 40 'o e sekitoa toutai 'oku hūatu) 'i he kongā kimu'a 'o e 2015. Na'e hiki hake peseti 'e 39 'a e hūatu 'o e limu 'i he kongā kimu'a 'o e 2015 fakafehoanaki ki he taimi tatau 'i he 2013/14. 'Oku kau atu ki ai mo e ngaahi koloa 'o 'oseni 'oku ma'olunga hono mahu'inga hange ko e feo mo'ui, ika mo'ui 'a ia 'e ma'u ai e hulu 'i he tupu faka'ekonōmika 'o e peseti 25 ki he 29 fakafuofua ki he kongā kimu'a 'o e 2014/2015 fakafehoanaki ki he taimi tatau 'i he 2014/15. 'Oku tau 'amanaki 'e tauhi ai pe 'a e hiki ko 'eni 'i he kongā kimui 'o e 2014/15 makatu'unga 'i he ngaahi 'inivesimeni 'i he naunau toutai pea 'oku hokohoko atu pe 'a e ma'u e faingāmālie ke hūatu ki he ngaahi māketi 'i tu'apule'anga. Neongo ia, 'oku 'i ai e ngaahi me'a mo'ui kehe 'oku hūatu (palu mo e 'anga) 'oku holo māāmālie 'i he kongā kimu'a 'o e 2014/15 fakafehoanaki ki he 'avalisi 'o e taimi tatau 'i he ta'u fakapa'anga 'e nima kuo'osi. 'Oku 'ikai ha 'amanaki 'e to e hūatu 'a e mokohunu 'i he ta'u ni makatu'unga 'i he fu'u tōtu'a hono toutai'i pea 'oku hangehange 'e holo ai e mokohunu 'e ma'u 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai.

'Oku 'i ai e ngaahi pole lahi ki he tu'unga 'e 'i ai e sekitoa toutai 'i he kaha'u. Ko e tefito'i pole' ko e 'ikai ke 'i ai ha fale lelei 'i he uafu pea mo e mala'e vakapuna. 'Oku to e fakangatangata foki mo e tu'unga hono tauhi mo fakatolonga pea 'oku 'uhinga ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga lelei ke hūatu e ngaahi koloa 'oku ngaohi mei he tuna 'oku tuku 'aisi. Ko e totongi 'o e ngaohi koloa 'i Tonga ni 'oku ma'olunga ange 'i he'ene fakafehoanaki ki he ngaahi koloa 'i he fonua kaunga'apai hange ko Fisi mo Ha'amoā. Ko e ngaahi totongi ma'olunga ko 'eni 'oku ne holoki e 'inivesimeni 'i he sekitoa toutai. 'Oku tanaki atu ki ai mo e vaivai hono tokanga'i 'i he taimi kotoa. Ko e ngaahi 'uhinga kotoa ko 'eni 'oku kau ia ki hono holoki e tu'unga 'o e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ni.

Neongo e ngaahi pole ni, 'oku 'amanaki pe 'e 'i ai e tupu 'oku taau 'i hono fakafuofua'i, 'a ia 'oku ho'ata mei ai 'a e ngaahi liliu 'oku feinga ke fakalelei'i 'aki e founga ngāue. 'Oku fakataumu'a foki 'a e Ngāue Fakalakalaka 'o e Toutai mo e Pa'anga Nō ki hono Hūatu ke hiki hake 'a e koloa hūatu, vahenga mo e ngaahi ngāue 'i he sekitoa ni. Ko e pa'anga 'e \$300,000 'oku fe'unga hono tupu mo e peseti 'e 1. Ko 'ene hiki hake ki he \$750,000 'i he tupu peseti 'e 4 'aia na'e tanaki ki he 2014/15. Ko 'ene uesia 'a e pa'anga ko 'eni 'i he GDP, kapau 'oku tau faka'amu ke nō kotoa e pa'anga ko 'eni ki tu'a pea fakafoki mai ha peseti 'e 25, ko e pa'anga nō leva te ne fakakake 'a e GDP 'aki 'a e peseta 'e 1. Ko e uesia 'i he tupu faka'ekonōmika 'e si'isi'i ange he ko e peseta pē 'e 10 'o e pa'anga na'e tōnaki atu na'e nō atu, pea ko e uesia 'i he tupu 'oku hangehange 'e vahevahe 'i he ngaahi ta'u lahi.

Ko e ngāue 'i he sekitoa ni 'e hokohoko atu hono tokoni'i 'aki hono faka'atā e ngaahi naunau toutai 'oku hūmai mei he tute mo e totongi Tukuhaui Ngaue'aki pe CT. Ko hono fakakau atu ko ia 'o e ngaahi naunau ke fa'o ai e koloa 'oku faka'atā mei he tute 'i Fepueli 2015 'e lava ke tokoni ki he tupu 'i he kaha'u. 'Oku lolotonga fa'u foki e palani ki he sekitoa toutai pea 'e fokotu'u ai e ngaahi fiema'u tefito mo e ngaahi tāketi ke to e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e sekitoa ni.

¹⁵ 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala fe'unga he taimi ni ke fakakakato 'aki e ngaahi fakamatala ki he ngaahi ngāue fakalotofonua 'o e ika.

'Oku 'i ai e ngaahi poloseki kehe 'oku lolotonga fakahoko ke to e lelei ange ai 'a e tu'ulua e koloa toutai 'aki e tu'ulua e fakalakalaka mo hono tokanga'i 'o e ngaahi koloa 'o 'oseni, pea ke tokanga ki he ngaahi komiuniti 'oku mama'o mo 'ikai si'i ma'u ha ngaahi faingāmalie. 'Oku fakahoko 'eni ki he ngaahi 'elia 'oku tokanga'i makehe. Kimu'a 'i he 2011, na'e fokotu'u ai e 'elia pehe 'e 6. 'I he ta'u 2013, na'e to e fokotu'u ai e tolu. 'I he lolotonga ni, 'oku 'i ai e ngaahi palani fakakolo kuo fa'u ki Kolonga, Kotu pea mo e taha 'oku kei fa'u ki he founa hono tokanga'i 'o e ngaahi feitu'u 'oku matafanga. Ko e 'elia leva 'e 6 'oku 'amanaki ke fakahoko e ngāue ki ai 'i Vava'u 'i he 2015, pea 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia. Ko hono faama'i 'o e fimgota 'o tahi 'oku lolotonga vakai'i ke fakalahi kiai 'a e 'inivesimeni 'i he sekitoa toutai, pea 'e tokoni ki he pisinisi takimamata, koe'uhi' ko e ngāue fakavaha'a-pule'anga ki hono malu'i mo fakatolonga 'o e ngaahi koloa mo'ui 'o ngatai.

5.3.2 Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua

'Oku fe'unga e sekitoa fakatupu koloa mo e peseti 'e 17 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e ngaahi ngāue langa' 'oku lahi taha 'i he sekitoa fakatupu koloa. Hili 'a e tupu malohi 'i he sekitoa ni he 2008/09 ki he 2010/11, (faka'avalisi ki he peseti 'e 10 'i he ta'u), ne fu'u tō lalo 'aupito, holo hifo ki he peseti 'e 14, 'a e tupu 'i he sekitoa ni he 2013/14, koe'uhi' ko e kakato koia 'a e ngaahi ngāue langa ki he fakalelei 'o Nuku'alofa' pea mo e ngaahi ngāue ki he hala 'i Tonga' ni. Na'e ki'i nga'unu māmālie hake 'a e ngaahi ngāue langa' he 2013/14. Ko e tupu ko 'eni he ngaahi ngāue langa' 'oku fakafuofua ke to e mālohiange he ta'u 'e tolu ka hoko' koe'uhi, ko e ngaahi poloseki langa fo'ou 'oku 'amanaki ke kamata', 'o tatau pe he ngaahi ngāue langa 'a e Pule'anga' pea mo e fakataau taha'. Ko e mālohi koia he tupu mei he sekitoa ngaohi'anga koloa' pea mo e sekitoa ki he ma'u'anga 'uhila' mo e ma'u'anga vai' 'e tokoni ia ki he tupu 'i he sekitoa fakatupu koloa fakalukufua' 'i he ta'u 'e tolu ka hoko.

Tēpile 5-3 : Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua (mahu'inga totonu, %)

	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14p	14/15e	15/16e	16/17e	17/18e
Keli'anga Koloa mo e Maka	8.3	154.1	4.0	39.8	-25.9	3.2	8.0	9.0	10.0	3.0
Ngāue'anga Ngaohi Koloa	-0.2	-1.7	5.9	-2.6	6.8	-0.1	2.0	3.1	3.7	4.0
Ma'u'anga 'uhila mo e Vai	-4.6	-3.5	2.9	-0.3	1.0	-1.2	2.4	2.7	3.0	3.0
Ngāue Langa	35.0	21.8	6.1	1.2	-29.9	3.4	8.7	10.9	12.6	2.4
Sekitoa Fakatupu Koloa Fakalotofonua	12.8	11.8	5.5	1.4	-14.5	1.3	5.2	6.8	8.0	3.0

r- 'estimetri fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)

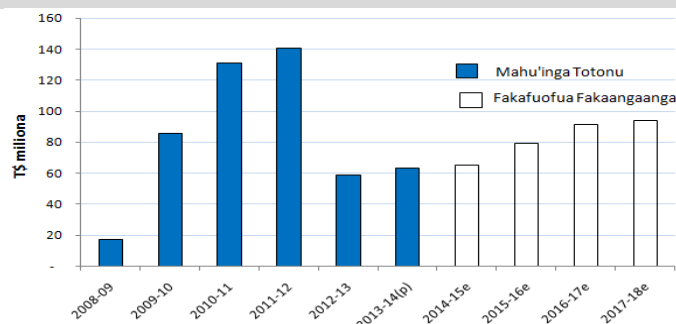
p- 'estimetri fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)

e- 'estimetri lolotonga (fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'o Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

5.3.2.1 Ngāue Langa

Fakatātā 5-11 : Ngaahi Ngāue Langa Lalahi 'a e Pule'anga

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka 'e fakahoko, 'o kau ki ai 'a e poloseki ki hono to e langa fo'ou 'o Ha'apai ('a ia 'e tokoni 'eni ke to e langa' i hake ai 'a e ngaahi ngāue langa 'a e Pule'anga pea pehe ki he ngaahi ngāue langa fakatautaha) pea mo e mālohi ange 'a e ngaahi ngāue langa he sekitoa taautaha'.

'E tupu malohi ange 'a e ngāue langa 'i he sekitoa 'a e pule'anga' he ta'u 'e tolu ka hoko'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he ngaahi ngāue langa lalahi 'oku fakapa'anga 'e hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka' 'a ia 'oku fakafuofua 'e toki kamata' i he 2014/15, kau ki heni 'a e Poloseki ki hono fakalelei' i 'o e ngaahi mala'evakapuna (TAIP) (ko e to e sila' i 'o e tō'anga vakapuna 'i he mala'evakapuna Fua'amotu' pea pehē ki he mala'e vakapuna Lupepau'u), poloseki ki he ma'u'anga ivi kau kiai 'a e kongia II mo e III 'o e Poloseki ki hono fakalelei' i 'o e ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi tukui kolo (TVNUP) pea pehe ki he toe feinga ke toe fakafoki mai 'a e tu'unga lelei 'o e ngāue 'a e ngaahi ma'u'anga 'uhila 'a Ha'apai ka 'i he tu'unga tatau mo e fiema'u 'a e poloseki TVNUP, pea mo e fakalahi koia 'o e poloseki faipa 'opitiki ki Vava'u mo Ha'apai. Ko e ngaahi teuteu ki he Sipoti 'a e Pasifiki 'e hoko ke ne toe hiki' i hake 'a e ngaahi langa 'a e pule'anga he ta'u 'e tolu ka hoko.

Na'e 'uluaki 'amanaki 'e kakato 'a hono to e langa ko ia 'o e ngaahi fale 'i Ha'apai 'i Tisema 2014 'a ia ko e fakapa'anga 'eni 'e hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka. Kaekehe, ne hoko 'a e ngaahi toloi mo e liliu' ke fakahoko pe ha kongia si' i 'o e ngāue ni. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu ke kakato 'a e ngāue ni ki Siulai 2015.

'Oku 'amanaki ke kamata 'i he 2015/16 'a e ngaahi ngāue langa ki he teuteu koia 'a e Sipoti 'a e Pasifiki', 'a ia 'e hoko 'eni ke to e malohi ange ai 'a e ngaahi ngāue langa he ta'u 'e ua ka hoko', pea a'u ki ha tu'unga ma'olunga mo lahi ange 'i he 2018/19 koe'uhi kuopau ke kakato 'a e ngaahi ngāue' ni kimu'a 'i he Sipoti 'a e Pasifiki, 'i he kongia kimui 'o e 2019.

'I he vakai ki he kaha'u', 'e poupou mo tokoni' i 'a e tupu 'a e sekitoa langa' 'e he ngaahi polokalama nō 'a e pule'anga ka 'i ha totongi tupu 'oku ma'ama'a felāve' i mo e ngaahi ngāue langa (\$1 miliona mo e totongi tupu peseti 'e 4). Ko e tokoni ki he ngaahi 'inivesimeni 'oku fiema'u ki ai 'a e ngaahi naunau ki he ngaahi ngāue lalahi pea ke ne tokoni' i mo langa hake 'a e 'ilo mo e taukei ngāue, tokoni' i mo fakalotolahi' i 'akinautolu 'a e kau ngāue fakalotofonua 'a ia 'oku nau feinga ki ha ngaahi ngāue langa lalahi pea mo fakapa'anga mei he ngaahi fonua muli ke tokoni ki he ngaahi tukui kolo pea pehē ki he 'enau ngaahi tefito fiema'u. 'I he tu'unga ke fai ha vakai ki he ola pe uesia 'o e pa'anga nō ni' 'i he Mahu'inga Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua, 'o kapau te tau pehē ko e pa'anga ne nō atu kitu'a te ne fakatupu mai ha peseti 'e 25 makehe, pea ko e pa'anga

nō' ni te ne to e hiki'i hake 'a e Mahu'inga Fakakatoa ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua 'a e peseti ofi ki he 0.5.

'Oku kei longomo'ui pe 'a e ngaahi ngāue langa taautaha 'i Nuku'alofa' mo Ha'apai, 'a ia ne kau ai hono toe langa 'o e ngaahi falelotu ne maumau mo holo 'i he Saikolone Ian. 'I he fakalukufua', ko e ngaahi ngāue langa makehe mei he fale nofo'anga 'oku 'amanaki ke hokohoko atu pe ke toe malohi ange 'a e ngaahi ngāue ni fakataha pea mo ha to e māmalohi mai 'a e hiki hake 'i he ngaahi no fakapisinisi. Ko hono langa ko ia 'o e Hotele Fakavaha'apule'anga Tanoa Dateline 'e tokoni ia ke to e langa'i hake e ngaahi ngāue langa makehe mei he fale nofo'anga he ta'u 'e ua ka hoko'. 'Oku fakafuofua ke to e tupu mālohi 'i he 2014/15 'a e ngaahi ngāue langa fale', 'a ia 'e fenāpasi ia pea mo e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi nō fo'ou ki he langa fale. Na'e tupu mālohi 'a e lahi 'o e ngaahi nō fo'ou ko 'eni 'i he 'uluaki konga 'o e 2014/15 'o fakahoa ki he taimi tatau 'i he ngaahi ta'u kimu'a. Ko e tupu mālohi ko 'eni 'i he ngaahi nō fo'ou 'oku makatu'unga he ngaahi nō fo'ou ko ia ne faka'atā 'e he Pangikē MBf ki he nō langa fale, 'a ia ne kamata 'i Fepueli 2014. 'Oku 'amanaki 'e to e lelei ange 'a e pa'anga ke tuku atu ki he kau nō langa fale he ngaahi ta'u 'e tolu ka hoko mai.

'Oku uesia foki 'a e fakafuofua ki ha tupu 'i he sekitoa langa' 'e he ngaahi fakakaukau ki he lahi pea mo e taimi 'e fakahoko ai 'a e ngaahi poloseki lalahi'. Ko ia ai, ko e ngaahi tefito'i palopalema ki he tupu 'a e sekitoa ni 'oku kau ai 'a e taimi 'oku toe toloi 'a hono fakahoko 'o ha poloseki mei he taimi ne totonu ke fakahoko ai pe ko ha toe liliu 'e fakahoko ki he lahi 'o e poloseki makatu'unga ha ngaahi fe'amokaki pe ha tōnounou he naunau ngāue pē ko e pa'anga. Ko hono tau toloi ko ia 'o e taimi ke fakahoko ai ha poloseki, 'e lava ke to e ngāvaivai ange ai 'a e tupu ne fai hono fakafuofua'i 'e a'usia he ngaahi ta'u kimu'a', ke fakafuofua'i 'e 'iai 'a e toloi 'e hoko ki he taimi 'e fakahoko ai 'a e ngaahi poloseki 'e ni'ihi pē hoko ia ke toe tau toloi atu mo e taimi ke fakahoko ai 'a e ngaahi poloseki 'e ni'ihi ki ha to e ngaahi ta'u ange 'amui. Tanaki atu kiai, 'oku 'iai 'a e ngaahi poloseki 'e ni'ihi 'oku te'eki ke fakapapau'i ha pa'anga kiai mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka', 'aia 'oku 'iai 'a e ngaahi poloseki ne 'ikai fakakau ia 'i hono fakafuofua'i 'a e tupu 'o e sekitoa ni, ka 'okapau kuo 'osi fai hano fakapapau'i 'o hano pa'anga, pea 'e tokoni ia ki ha tupu malohiange he ngaahi ngāue 'e fakahoko he ta'u 'e tolu ka hoko'. Hangē ko ia ko e ngaahi a'usia he taimi ne kakato ai 'a e ngaahi ngāue ki hono to e langa 'o Nuku'alofa, 'a ia ne holo ai 'a e tupu 'i he sekitoa 'aki 'a e peseti 'e 30, pea 'i he'ene pehe 'oku 'iai 'a e fakafuofua 'e toe hoko pe 'a e me'a tatau 'i he sekitoa' ni 'i ha taimi 'e kakato ai 'a e ngaahi ngāue felāve'i mo e Sipoti 'a e Pasifiki.

5.3.2.2 Ngāue Keli'anga Koloa mo e Maka

'Oku si'isi'i hifo he peseti 'e 1 'oku tokoni'aki 'e he sekitoa ki he ngāue keli'anga koloa pea mo e maka ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e tō lalo koia 'a e tupu he keli'anga koloa mo maka 'oku ō fakataha pe ia pea mo e tu'unga 'o e sekitoa ki he ngaahi ngāue langa. Ko e ngaahi ola kovi ne fetaulaki mo e sekitoa ni he ta'u 'e ua kuohili na'e kau fakataha ki ai pea mo e kakato 'o e polokalama langa ki hono fakalelei'i 'o Nuku'alofa pea mo e ngaahi hala. 'Oku fai ai 'a e fakafuofua ke kake hake 'a e sekitoa ni he ta'u 'e tolu ka hoko 'i he taimi 'e tupu malohi ai 'a e sekitoa langa.

5.3.2.3 Ma'u'anga 'Uhila mo e Vai

'Oku fakafuofua ki ha peseti 'e 3 'oku tokoni'aki 'e he sekitoa ma'u'anga 'uhila mo e ma'u'anga vai ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP). 'Oku matu'aki mahu'inga 'a e sekitoa ko 'eni ki he ngaahi ngāue 'a e toenga 'o e ngaahi sekitoa 'o tatau pe ki hono fakatupu pe ko hono ngaohi ha koloa pea pehe ki he ngaahi fiema'u 'a e kakai.

Ko e tu'unga totonu 'o e tupu 'i he sekitoa ma'u'anga 'uhila 'oku fakafuofua ke kake hake 'i he 2014/15 mei he ta'u fakapa'anga kimu'a. 'Oku makatu'unga 'eni he fu'u tō lalo ne hoko he totongi lolo fakamamani lahi talu mei 'Aokosi 2014. Ne hoko 'eni ke holoki ai 'a e totongi 'o e 'uhila pea

pehē ki he holo 'a e totongi'uhila. Na'e to e lahi ange 'a e fiema'u ki hono ngāue'aki 'a e 'uhila he holo 'a e totongi ngāue'aki pea pehe foki ki he fu'u vela koia he tu'unga māfana 'o e 'ea. Ne fakafuofua foki 'e hiki'aki e peseti 'e 2.5 'a e lahi 'o e 'uhila 'e tuku mai pea pehe ki ha hiki hake 'i he lahi 'o e 'uhila 'e ngāue'aki 'aki ha peseti 'e 3 'i he 2014/15, 'a ia 'e fenāpasi 'eni mo e 'alu hake koia he tu'unga 'o e ngaahi naunau 'uhila 'oku hūmai mei tu'apule'anga.

'Oku fakafuofua 'e to e mālohi mo lahi ange 'a e fiema'u ke ngāue'aki 'a e 'uhila he ta'u 'e tolu ka hoko. Ko e lahi ange 'a e fiema'u ki hono ngāue'aki e 'uhila makatu'unga he to e mālohi ange ko ia 'a e tupu he ngaahi ngāue'anga kehe hange ko e sekitoa ngaohi'anga koloa pea mo e sekitoa langa. 'E hoko foki 'a e Konga hono II mo e Konga hono III 'o e poloseki (TVNUP) ki hono fakaa'u ke ngāue'aki 'a e 'uhila 'e he tukui kolo ke to e hiki hake ai 'a hono ngāue'aki 'o e 'uhila 'e he ngaahi fāmili.

'Oku hoko 'a e 'inivesi 'i he ngaahi poloseki felāve'i mo e ma'u'anga ivi mei he la'a' ke ne fakalahi 'a e ivi ngāue 'a e sekitoa'ni ke feau 'a e lahi ange 'a e fiema'u vai mo e 'uhila. 'Oku tokoni foki 'a e ngāue' ni ke kei pukepuke ai pe 'a e totongi 'o e 'uhila' 'i ha tu'unga totongi 'oku ma'ulalo ange'. Ko e ongo poloseki lalahi 'e ua felave'i mo e ma'u'anga ivi mei he la'a 'a ne kakato pea pehē ki he poloseki 'oku kei hoko atu pe 'oku fe'unga hono mālohi' ki he 1.42MWh. 'Oku hā mai 'oku lele lelei 'a e ongo poloseki ko 'eni', 'o hangē ko e a'u mai ki Sune 2014, ne 'ova'aki e 7.74 KWH 'a e lahi 'o e 'uhila' ne tuku mai mei he Sola Maama Mai 'a ia ne ma'olunga ia 'i he KWH ne fakafuofua'i. 'E vave pe ha kamata ngāue'aki 'o e Maama Sola 'i Vaini', mo e 'amanaki 'e a'u e mālohi hono ivi ngāue ki he 1MW. Fakatātā'aki ko e Maama Sola 'i Vaini 'oku fakafuofua 'e 'i ai 'a e holo hono ngāue'aki 'o e lolo tisolo ki hono ngaohi 'o e 'uhila 'aki e peseti 'e 3.

'Oku fakafuofua ke hokohoko atu pe 'a e tupu 'i he sekitoa ma'u'anga vai makatu'unga 'i he kei hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei pea mo hono fokotu'u koia 'o e ngaahi poloseki ki he ma'u'anga vai 'i he feitu'u kehekehe 'o Tonga ni. Koe'uhi ko e vai mo e 'uhila ko e konga mahu'inga ia ki he ngaahi poloseki ki he langa fakalakalaka kotoa pe, ko e fakafuofua ki he kaha'u 'e 'i he tu'unga tatau pe pea mo e tu'unga 'o e ngaahi sekitoa kehe 'o kau ki ai pea mo e ngaahi poloseki 'oku lolotonga lele pea pehe ki he ngaahi poloseki he kaha'u, 'o hange koia ko e poloseki ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi mala'evakapuna pea pehe foki ki he teuteu atu koia ki he Sipoti 'a e Pasifiki.

5.3.2.4 Ngāohi'anga Koloa

Ko e peseti 'e 6 'oku tokoni'aki 'e he Sekitoa Ngāohi'anga Koloa ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP). Na'e 'ikai ke fu'u longomo'ui 'a e tupu 'a e sekitoa ni he ngaahi ta'u kuohili. Ka neongo 'eni 'oku fakafuofua 'e 'i ai e tupu lelei ki he 2014/15, 'o fenapasi ia pea mo e kake 'i he lahi 'o e ngaahi pisinisi ngaohi'anga koloa kuo lesisita he 2014, 'a ia ne kake 'aki 'a e peseti 'e 18 mei he 181 'i he 2013. 'Oku fakafuofua ko e ngaahi 'ilo fo'ou ko 'eni mei he ngaahi pisinisi, 'e tanaki atu pea kaunga lelei ki he sekitoa, pea mo 'ikai ke taafataha pe ia ki he tu'unga lolotonga 'o e ngaahi fiema'u pea mo e ngaahi ngāue 'oku felave'i kotoa ia pea mo e konga lahi kotoa 'o e ngaahi pisinisi. Ko e fakalahi koia 'a e Kautaha Ta'omā Cowley ki he'enau va'a ngāue fo'ou 'i Fasi he Tisema 2014, hiki hake 'i he tu'unga 'o hono fakatau atu 'o e ngaahi koloa ngaohi mei he papa (mei he Kautaha Koloa Papa 'a Tonga), pea mo hono to e fakalahi 'o ia māketi ki muli ki he Lolo Niu Virgin ki 'Aositelelia 'a ia 'oku tokoni kotoa ia ke to e fakalakalaka 'a e sekitoa. 'E hoko 'eni ke to e lahi ange ai 'a e ngaahi ngāue 'a e ngaahi pisinisi pea pehe ki he to e lahi ange 'a e Tukahau Ngāue'aki (CT) 'oku totongi mei he ngaahi pisinisi ngaohi'anga koloa. Neongo 'oku fakatefito pe 'eni he tafa'aki ke to e lelei ange mo fakalakalaka ange 'o e founa ngāue ke faka'ai'ai 'a e tauhi e ngaahi lao.

'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu 'a e tupu 'i he sekitoa ngaohi'anga koloa ki he ta'u 'e tolu ka hoko, tokoni kiai 'a e hokohoko atu 'a e ngaahi fakalelei ki he ngaahi pisinisi ke toe lelei ange 'a e 'ataakai ngāue, kau kiai pea mo e sisitemi ke fakahoko 'a e ngaahi totongi he 'initaneti, ko e sisitemi fakaonopooni ki hono lesisita 'o e ngaahi pisinisi, ngaahi fakalelei ki he ngaahi lao hange ko e Lao ki he 'Inivesi Fakapa'anga 'i muli, Lao ki he ngaahi Kautaha, Lao ki he 'ātakai pisinisi mo e 'inivesimeni

'i Tonga. Ko e ngaahi nō fakafou he pa'anga no mei he pule'anga 'oku tokoni ia ke fakafaingofua 'a e malava ke fakahoko ha no. Ko e pa'anga ni ko e \$250,000 'i he totongi tupu peseti 'e 1, 'a ia ne toe tanaki atu ki ai mo ha toe \$250,000 pea ke no atu kitu'a 'aki 'a e totongi tupu peseti 'e 4. Ne fakataumu'a 'a e pa'anga ko 'eni ke tokoni ki he ngaohi koloa pea mo e fakamāketi atu 'o e ngaahi koloa kuo maau mo lelei ke hūatu ki tu'apule'anga, ke faka'ai'ai 'a e ngaahi 'ilo fo'ou pea mo e toe lahi ange 'a e kalasi kehekehe 'a e koloa, ke hiki'i hake 'a e tu'unga fe'au'auhi ki ha toe koloa fo'ou, pea pehe ke toe hakeaki'i hake pea mo e ngāue fakataha mo toe vaofiangē 'i he sekitoa. Kaekehe, ka 'o kapau te tau pehe ne nō atu kotoa kitu'a 'a e pa'anga pea mo lava 'o tā fakafoki mai ha peseti 'e 25, pea ko e ngaahi pa'anga tanaki mai ko 'eni 'e si'isi'i pe 'ene ngaahi ola 'e tokoni ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e GDP 'i he sekitoa ni. Tanaki atu ki he ngaahi ngāue 'a e sekitoa ko hono faka'ataa koia 'o e totongi tute mo e Tukupau Ngāue'aki (CT) ki he ngaahi koloa pe naunau 'oku ngāue'aki ki hono ngaohi ha koloa kehe 'aia ne tali 'i he ngaahi ngāue mo e fokotu'utu'u 'a e pule'anga ke faka'ai'ai 'a e 'inivesimeni, 'i 'Aokosi 2014 ki Siulai 2016.

5.3.3 Sekitoa Ngaahi Ngāue

Tēpile 5-4 : Tupu Faka'ekonōmika 'a e Sekitoa Ngaahi Ngāue (mahu'inga totonu, %)

	08/09r	09/10r	10/11r	11/12r	12/13r	13/14p	14/15e	15/16e	16/17e	17/18e
Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Fakalukufua & Fakamovetevete	3.5	-3.8	3.3	0.7	2.6	1.1	4.7	4.0	2.4	2.4
Ngaahi Hotele mo e Falekai	6.9	-4.1	2.9	-0.4	2.7	-0.3	6.1	5.8	2.6	2.5
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	15.2	15.9	-2.9	0.5	1.1	0.6	2.0	2.5	3.0	4.0
Ngaue Fakapangike	-21.0	-2.7	3.2	-6.0	-5.3	4.6	4.0	3.0	3.0	3.0
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	0.8	4.5	3.6	0.0	-5.6	1.5	4.0	3.0	3.0	3.0
Ngaahi Fale	1.0	1.4	1.1	0.4	0.6	0.4	2.0	1.5	1.0	1.0
Ngaahi Me'akehe*	-3.8	4.5	0.6	1.9	-1.5	5.0	1.0	1.5	1.5	2.0
Sekitoa Ngaahi Ngaue	-0.5	1.3	1.1	0.1	0.5	1.5	3.0	2.6	2.1	2.2
r- 'estimetri fakamuimui taha (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)										
p- 'estimetri fakaangaanga (fakahoko 'e he Potungāue Sitetisitika 'a Tonga)										
e- 'estimetri lolotonga (fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua)										
*oku kau heni 'a e ngaahi sekitoa iiki - ngaahi ngāue fakakelekele, ako mo e mo'ui 'o 'ikai fakakau ai 'a e Pule'anga, fakafiefia mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo & ngāue taautaha										

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'o Tonga mo e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e sekitoa ngaahi ngāue 'oku lahi taha 'i he sekitoa 'e tolu 'i he , (Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP).

5.3.3.1 Ngaahi Fefakatau'aki Fakalukufua mo Fakamovetevete

Ko e peseti 'e 10 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Fakalotofonua (GDP) 'oku mei he sekitoa ki he ngaahi kautaha fefakatau'aki fakalukufua mo e fakamovetevete. Ko e ola lelei ko 'eni 'i he 2014/15, 'oku fenāpasi ia pea mo e hiki hake 'i he tokolahi 'o e ngaahi pisinisi ne lesisita 'i he sekitoa. 'Oku 'i ai 'a e kake peseti 'e 10 'i he tokolahi 'o e ngaahi pisinisi ki he fefakatau'aki fakalukufua mei he 191 'i he 2013 ki he 211 'i he 2014, pea kake'aki e peseti 'e 17 ki he 1,461 'i he 2014 'a e tokolahi 'o e ngaahi pisinisi fakatau fakamovetevete. 'Oku fakafuofua ko e ngaahi pisinisi ko 'eni tanaki atu ki he ngaahi ngāue 'a e sekitoa fakalukufua, 'oku ha mahino ai 'a e lahi ange 'a e fiema'u 'a e kakai 'i he to e lahi ange 'a e ngaahi pisinisi. 'Oku fai ai 'a e 'amanaki 'e hokohoko atu ai pe 'a e tupu mo e tu'unga lelei 'a e sekitoa ni 'i he vaa'itaimi 'oku fai ki ai 'a e fakafuofua, 'o tokoni ki ai 'a e lelei ange 'a e ngaahi pa'anga hūmai 'a e kakai, 'a ia 'e to e tanaki atu ia ki he to e lelei ange 'a e 2015/16 makatu'unga he ngaahi fakamole felave'i pea mo e katoanga Hilifaki Kalauni.

Ko e tupu 'i he pa'anga hūmai (ngaahi vāhenga pea mo e pa'anga talafi mai mei he kainga mo e maheni mei muli mo fakalotofonua) 'a e kakai' 'oku' ne hiki'i hake 'a e fiema'u ki he ngaahi koloa fakamovetevete. Ne faka'au 'o mālohi 'aupito 'a e tupu 'i he pa'anga talafi ki he ngaahi famili', mei he kainga mo e maheni tatau pē mei muli pea mo fakalotofonua he konga ki mu'a 'o e 2014/15, 'a ia 'oku tokoni' 'e he to e hiki hake ko ia 'a e tokolahi 'o e kau ngāue 'oku nau kau atu ki he polokalama toli fua'i'akau ki muli' mei he kau ngāue 'e toko 3,035 'i he 2013/14 ki he toko 4,250 'i he 2014/2015. Na'e tu'uma'u pe 'a e tu'unga 'o e ngaahi vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga'. 'Oku 'amanaki ke hokohoko atu ai pē 'a e tupu 'i he pa'anga hū mai 'a e kakai he ta'u 'e tolu ka hoko', 'o fai tokonia 'e he fakalahi ko ia 'o e polokalama toli ('i he tokolahi 'o e kau ngāue pea mo e ngaahi tafa'aki ngāue makehe mei he toli fua'i'akau), pea pehē ki ha to e fakalelei 'o e māketi ki he kau ngāue 'i Nu'usila pea mo 'Amelika. 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e to e 'i ai 'a e fakalakalaka 'i he tu'unga 'o e ta'ema'u ngāue 'i 'Aositelēlia, 'i he konga kimui 'o e vaha'a taimi 'oku fai ki ai e fakafuofua'.

'Oku 'amanaki ko e ngaahi fakamole felave'i pea mo e katoanga Hilifaki Kalauni 'i Siulai 2015, te ne hiki'i hake ki ha tu'unga lelei 'aupito 'a e sekitoa ki he fefakatau'aki fakalukufua mo fakamovetevete. Fakatatau ki he anga e vakai ki he ngaahi fakalakalaka ne hoko he Hilifaki Kalauni kuo hili ('Aokosi 2008), ne hoko e katoanga' ke ne to e fakalahi 'a e tupu 'i he sekitoa. 'Oku 'amanaki ko e konga 'o e ngaahi lelei ko 'eni 'e hoko he lolotonga 2014/15 koe'uhi ko e ngaahi teuteu ki he Hilifaki Kalauni, pea ko e konga 'o e ngaahi lelei pe tupu 'e ma'u 'e toki a'usia ia he taimi 'e hoko ai 'a e katoanga. 'E lava ke fakatokanga'i 'a e ngaahi ola mei he katoanga Hilifaki Kalauni ha tupu 'i he lahi 'o e pa'anga talafi mai mei muli pe fakalotofonua mei he ngaahi famili mo e maheni koe'uhi ke tokoni ki he ngaahi fatongia ke fakahoko he famili. Tanaki atu foki ki he katoanga ni 'a ia 'oku tā tu'otaha 'ene hoko 'e hake ai 'a e tu'unga 'o e sekitoa'ni he 2015/16 pea kau atu ki ai 'a hono katoanga'i 'o e ta'u 150 'o e Kolisi ko Tupou 'a ia 'oku teuaki ke fakahoko 'i Sune 2016.

5.3.3.2 Ngaahi Hotele mo e Ngaahi Falekai

'Oku tokoni'aki e peseti 'e 3 'e he sekitoa ki he ngaahi hotele pea mo e ngaahi falekai ki he Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua (GDP). Ko e ngaahi ngāue 'i he sekitoa ni 'oku felave'i ia pea mo e fakalakalaka 'i he takimamata, 'o kau ki ai 'a e kau folau ki he ngaahi pisinisi mo e pule'anga, 'aki ha ki'i konga si'i pe 'o e ngaahi ngāue 'i he sekitoa ni 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi fiema'u fakalotofonua.

Ko e kau folau'eve'eva ki Tonga na'e tupu 'aki e peseti 'e 2.3 'i he 2013/14 fakahoa ki he ta'u Fakapa'anga 2013. 'I he 'uluaki mahina 'e ono 'o e 2014/15 (Siulai – Tisema 2014) na'e a'u ai 'a e tokolahi 'o kinautolu ne tu'uta mai ki he peseti 'e 18.7 fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo'osi. Na'e tupu 'aki e peseti 'e 7 'a e pa'anga koia ne ma'u mei he folau 'eve'eva 'i he 2013/14.

'Oku 'i ai e 'amanaki ki ha tupu lelei 'i he sekitoa ni 'i he 2014/15, (neongo 'a e 'ikai ke fu'u malohi 'a e tu'uta mai he konga kimu'a 'o e 2015 tupu mei he uesia ne hoko he puna 'a e

Fakatātā 5-12 Pa'anga Hūmai mei he Takimamata mo e Tokolahi 'o e Folau'eve'eva mai ki Tonga ni 2008/09 – 2013/14

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Sitetisitika 'a Tonga mo e Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

mo'ungaafi pea mo e ngaahi palopalema 'i hono fakalele 'o e kautaha vakapuna), makatu'unga 'i ha to e tokolahi ange 'a e kau folau'eve'eva mai 'a ia 'oku 'amanaki ke nau 'i heni he Hilifaki Kalauni 'i Siulai 2015. 'Oku to e 'i ai foki pea mo e 'amanaki 'e to e tokolahi ange 'a e kau folau'eve'eva ko e'uhi ko e Katoanga'i 'o e ta'u 150 'o e Kolisi ko Tupou. Ko e ngaahi katoanga ko 'eni te ne to e hiki'i hake ai 'a e tokolahi 'o e kau folau'eve'eva pea pehe ki he foki mai 'a e kakai nofo 'i Tonga ni ka ne nau folau ki muli. Ko e pa'anga mei he folau'eve'eva 'oku fakafuofua ke to e hiki hake koe'uhi ko ha ngaahi fakamole he hotele mo e falekai, ngaahi ngāue fakamea'a pea mo e ngaahi fakafiefia mo e ngaahi ouau fakafonua. 'Oku to e 'i ai foki mo e 'amanaki 'e kake hake 'a e ngaahi fakalelei ki he ngaahi nofo'anga koe'uhi ko e teuteu atu ko ia ki he Hilifaki Kalauni pea pehe ki he ngaahi langa tautaha lolotonga 'a e 2014/15. Ko e'uhi ko e taimi 'e fakahoko ai 'a e katoanga ni, (kamata'anga 'o e ta'u Fakapa'anga fo'ou), ko e kake ko 'eni he ngaahi ngāue te ne teke'i hake ai 'a e tu'unga 'o e tupu he sekitoa ni he 2014/15 ke to e malohi ange makatu'unga, he lahi 'o e tu'uta mai kimu'a he ngaahi katoanga, 'a ia ko e ngaahi ola lelei ko 'eni 'e toki ha ia he 2015/16.

Ko e fakakaukau ki he tu'unga lelei 'e a'u ki ai 'a e sekitoa, mei he Hilifaki Kalauni 'i he 2014/15-2015/16, 'oku 'i ai e 'amanaki 'e hokohoko atu 'a e tupu 'a e sekitoa hotele mo e ngaahi falekai ki ha tu'unga lelei mo fakafiemalie ange, pea pehe ki he'ene tokoni ki he tupu lelei 'a e sekitoa takimamata. Ko e ngaahi ngāue pe 'inivesi 'a e kulupu Tanoa ki he Hotele Fakavaha'apule'anga Dateline te ne hiki'i hake ai 'a e tu'unga ngāue 'a e sekitoa he kaha'u. 'E to e hoko foki 'a e 'i Tonga ni 'a e kautaha hotele 'iloa ke ne hiki'i hake ai 'a e ongoongo 'o Tonga ko ha feitu'u ke ne tohoaki'i mai 'a e kau folau'eve'eva pea mo manakoa 'e he kau folau 'eve'eva. 'E tokoni'i foki 'a e ngaahi ola lelei 'e hoko mei he Hilifaki Kalauni ke ne hiki'i hake ai 'a e ongoongo 'o Tonga ni ko ha feitu'u lelei mo manakoa ki he takimamata.

'Oku 'i ai foki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a ia 'oku fakataumu'a ke fai ha vakai ki he faingāmalie ke hiki'i hake 'aki 'a e sekitoa takimamata 'i Tonga, kau ki ai 'a e Palani Ngāue 'a e Poate Ma'u Mafai 'a e Takimamata 'a Tonga pea mo e Mape Halafononga 'a e Takimamata 'a e Pule'anga. 'Oku faka'amu 'a e ngaahi polokalama ko 'eni ke to e lelei ange ai 'a hono māketi'i mo hono tu'uaki atu 'o Tonga ni ko ha fonua lelei mo malu ki he kau folau'eve'eva pea pehe foki ke to e lelei ange ai 'a hono fakalele 'o e sekitoa takimamata.

Ko e tupu 'i he sekitoa ni 'oku tokoni foki ki ai pea mo e to e lelei ange mo malava ke fakahoko ha nō 'a e ngaahi pisinisi takimamata 'o fakafou he pa'anga nō 'oku tuku mai 'e he Pule'anga (\$500,000 'i he totongi tupu peseti 'e 1, 'a ia ne to e tanaki mai he 2014/15 'a e \$1 miliona 'o totongi tupu peseti 'e 4). Ko e ngaahi nō ko 'eni 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi pisinisi 'a ia ko e vakai ki he ngaahi fakalakalaka ke fo'u mo fakatupu ha ngaahi fakakaukau fo'ou mo e ngaahi ngāue fo'ou ki he takimamata, ke hiki'i hake 'aki 'a e tu'unga 'o e ngaahi fale nofo'anga totongi pea mo fakalakalaka'i 'aki 'a e 'ataakai 'o e takimamata, ngaahi feitu'u tukufakaholo pea mo e ngaahi ouau fakafonua.

5.3.3.3 Fefononga'aki mo e Fetu'utaki

Ne 'ikai ke fu'u malohi 'a e tupu koia 'a e sekitoa fefononga'aki pea mo e fetu'utaki he ta'u 'e tolu kuo hili. Ka 'oku fai 'a e 'amanaki 'e faka'au ke mālohi ange 'a e tupu 'a e sekitoa ni he ta'u 'e tolu ka hoko.

Ko e fu'u holo lahi ko ia he totongi 'o e lolo, lolotonga 'a e ta'u 2014, ne malava 'o holoki ai 'a e totongi 'i he sekitoa fefononga'aki 'o tokoni ki ai pea mo e malohi ange 'a e tupu he ta'u lolotonga. Ko e faka'amu, 'e tu'uma'u pe 'a e totongi lolo 'i ha tu'unga ma'ulaloange 'i he ngaahi ta'u kuohili, pea ke hokohoko atu ai pe 'ene tokoni'i e ngaahi ngāue 'a e sekitoa ni. Neongo 'e hiki 'o ma'olunga ai pe 'a e totongi lolo fakamamani lahi, 'e hoko ia ke ne hiki hake 'a e totongi 'o e ngaahi ngāue he sekitoa fefononga'aki pea te ne holoki 'e ia 'a e tupu mei he tu'unga lolotonga ne fakafuofua'i.

'Oku 'i ai e 'amanaki ki ha tupu 'e malohi ange he fefononga'aki 'i 'uta 'i he 2014/15, 'a ia 'oku hoko lelei ia pea mo e tupu 'i he lahi 'o e me'alele ne lesisita he kongakimu'a 'o e 2014/15 fakahoa ki he taimi tatau 'o e ta'u kuo hili. Ko e ngaahi me'alele lesisita fo'ou 'oku hiki hake fakataha pe pea mo e hiki 'i he ngaahi fakatau me'alele he 'initaneti mei he ngaahi me'alele mei Siapani (mei ha ngaahi kautaha me'alele 'oku fu'u ma'ama'a fau 'a hono totongi fakahoa ki he ngaahi kautaha me'alele fakalotofonua). 'Oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e 'i ai pe ha ngaahi me'alele lesisita fo'ou ia he toenga 'o e 2014/15 ko e'uhi ko e lahi 'o e ngaahi me'alele 'a e pule'anga 'a ia 'oku fiema'u ki he katoanga Hilifaki Kalauni. Ko e tupu ki he kaha'u 'i he sekitoa ni 'oku tokoni'i ia 'e he ngaahi fakalelei 'oku hokohoko atu ki he ngaahi hala 'o Tonga ni 'a ia 'oku 'i he malumalu 'o e poloseki fakalelei hala (fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani).

Ko e ngaahi fiema'u ki he fefolau'aki vakatahi fakalotofonua 'oku meimei felave'i ia pea mo e ngaahi poloseki langa 'oku fakahoko he ngaahi 'otu motu. 'Oku fakafuofua 'e tokoni'i 'a e tupu 'a e sekitoa fefolau'aki 'i hono fakafolau holo 'o e ngaahi me'a ngāue 'e ngāue'aki ki he ngaahi poloseki langa 'e fakahoko he ngaahi 'otumotu 'o kau ai 'a e ngaahi me'a ngāue ki he poloseki ki hono fakalelei 'o Ha'apai, pea pehe ki he ngaahi poloseki kehe kau ai 'a e TVNUP pea mo hono fakalahi 'o e mala'evakapuna Lupepau'u 'i Vava'u pea mo e mala'evakapuna 'i Ha'apai. Ko e ngaahi pasese 'oku 'i ai pe 'a e fakafuofua 'e 'i he tu'unga fakafiemalie pe 'a 'ene tupu 'a ia 'oku ha mai mei ai 'a e hiki 'i he lahi 'o e ngaahi vaka meili 'oku ne 'ahia mai 'a Tonga ni – pea 'oku 'i ai e ngaahi vaka meili e 16 'oku 'amanaki ke tu'uta mai ki Nuku'alofa 'i he 2015, fakahoa ki he vaka meili pe 'e 11 he ta'u 2014. Ko hono toe fakalelei'i ko ia 'o e Uafu Fua'u 'oku totonu ke toe lelei ange ai 'a e tu'unga lelei 'o e uafu' ke ne matu'uaki 'a e toe lahiange 'i he ngaahi ngāue fefolau'aki vakatahi fakalotofonua' he kaha'u.

Ko e ngaahi fefolau'aki vakapuna 'oku 'amanaki ke to e malohiange 'a 'ene tupu he ta'u fakapa'anga 2014/15, makatu'unga he to e tokolahi ange 'a e fika 'o e kau folau 'eve'eva 'a ia 'e 'i ai 'ene felave'i ofi pea mo e Hilifaki Kalauni 'i Siulai 2015. 'I he ta'u 2014/15, ko e tupu 'i he fefolau'aki vakapuna 'e tokoni ki ai 'a e to e hiki hake 'i he tokolahi 'o e kau folau 'eve'eva 'a ia 'e tokoni ia ki hono toe hiki'i hake 'a e sekitoa takimamata 'a Tonga. Ko e tupu ko 'eni 'e tokoni'i ia 'e he ngaahi poloseki ke to e fakalahi atu 'a e tu'unga 'o 'ene fakahoko fatongia, kau ki ai 'a e Poloseki ki hono fakalelei'i 'o e fefolau'aki he Pasifiki ('a ia ko hono fakalelei'i 'eni e mala'e vakapuna Fua'amotu pea mo e mala'e vakapuna Lupepau'u). Ko hono fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna Lupepau'u ke lava 'o a'u ki he tu'unga taau mo lelei 'o fakatatau mo e fiema'u fakavaha'apule'anga, 'a ia 'oku 'amanaki 'e lava ke ngāue'aki 'i he fepuna'aki fakavaha'a pule'anga he vaha'a 'o Vava'u pea mo Fisi, 'e kaunga tonu 'eni ki hono hiki'i hake 'a e sekitoa Takimamata pea mo to e tokolahi ange ai 'a e kau pasese.

Ko e tupu 'i he sekitoa fetu'utaki 'oku tokoni'i 'i 'a 'i he ngaahi 'inivesimeni ne fakahoko ke hiki'i hake 'a e ngaahi me'a ngāue mo e ngaahi naunau ki he fetu'utaki 'i Tonga, tautautefito ki hono fakatoka 'o e keipolo ke fakalahi 'a e ngaahi naunau ngāue pea mo malava ke ngāue'aki 'a e 'initaneti 'i ha totongi matu'aki ma'ama'a mo'oni. Ko e keipolo ko 'eni 'oku ne holoki ai 'a e totongi 'o e lahi 'o hono ngāue'aki 'o e telefoni ki he peseti pe 'e 80. Na'e kakato 'a hono fakatoka ko ia 'o e keipolo he 'elia 'o Nuku'alofa he ta'u fakapa'anga 2013 pea na'e hoko 'eni ke ne hiki'i hake 'a e tupu 'i he sekitoa ni he ta'u 'e ua kuohili. Ko e poloseki ki hono fakalahi 'o e keipolo ki he ngaahi senita lalahi 'i Vava'u mo Ha'apai, 'a ia 'oku tokoni ki he uaealesi pea mo 'ene felave'i ki he tukui motu, 'oku 'amanaki ke kamata lolotonga 'a e 2014/15 'o kakato 'i he 2015/16. Ko e 'amanaki, ke hiki hake ai 'a hono ngāue'aki 'o e 'initaneti 'a ia 'e tokoni ia ke toe tupu mo fakalalakala hake ai 'a e sekitoa fetu'utaki mei he ta'u fakapa'anga 2015/16 ki he toenga 'o e ta'u 'e tolu ka hoko.

5.3.3.4 Ngaahi Pangikē mo e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga

'Oku tokoni'aki e peseti 'e 6 'e he sekitoa ngaahi Pangikē mo e ngaahi ngāue fakapa'anga ki he Mahu'inga Fakakātoa 'o e ngaahi koloa fakalotofonua (GDP). Na'e fakaakeake ki he tupu lelei ange 'a e sekitoa ni 'i he 2013/14, hili ia 'a e 'ikai ke ma'u ha tupu lelei he ta'u 'e ua kimu'a. Ko e 'ikai ha tupu, makatu'unga mei he taimi ne fu'u malohi ai mo faingata'a 'a e ngaahi fiema'u ki he nō pea pehe ki he to e vaivaiange mo si'isi'i 'a e fiema'u ke fai ha nō. Ko e fakaakeake ko 'eni 'i he tupu 'a e sekitoa ni 'oku fenapasi ia pea mo e to e lelei ange 'i he tu'unga faka'ekonōmika pea pehe ki he to e longomo'ui ange 'a e tupu he ngaahi ngāue 'i he tafa'aki nō. 'Oku kau ki heni pea mo e ngaahi fe'au'auhi 'i he māketi, 'i he kamata fo'ou koia 'a hono ngāue'aki 'o e Pangikē Fakavaha'apule'anga 'a e Pasifiki.

Ko e nga'unu hake ko 'eni he tupu 'i he sekitoa 'a ia ne fakafuofua'i 'i he 2014/2015, tokoni ki ai 'a e konga 'o hono kamata ngāue'aki koia 'o e polokalama nō fo'ou 'a e Pule'anga he ta'u Fakapa'anga tatau, 2014/15, pea mo e to e kamata ngāue'aki koia 'o e nō fale 'e he Pangikē MBF. Ko e fakalalakaka ko 'eni he tupu 'a e sekitoa ni 'oku 'i he tu'unga tatau pe ia pea mo e tupu peseti 'e 10 koia 'a e sekitoa taautaha he konga kimu'a 'o e 2014/15. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko pehe atu pe 'a e tupu he sekitoa'ni he ta'u 'e tolu ka hoko, 'o tokoni'i 'e he hokohoko atu koia 'a e ma'ulalo 'i he tu'unga ma'ulalo ko ia 'o e totongi tupu pea pehe ki ha kake māmalie hake 'i he fiema'u ke fai ha nō 'o tatau pe pea mei he nō fakatautaha pea mo e nō ki he ngaahi me'a fakapisinisi.

5.3.3.5 Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga

'Oku fe'unga mo e peseti 'e 12 'a e tokoni 'a e Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga ki he GDP, 'a ia ko e konga lahi taha 'eni 'i he Sekitoa Ngaahi Ngaue. 'Oku fakafuofua 'e tupu peseti 'e 2 'a e sekitoa ni 'i he 2014/15 fakahoa ia ki he peseti 'e 0.4 'i he 2013/14. 'Oku to e fakafuofua'i foki ke 'i he peseti pe 'e 1 'a e tupu 'i he 2016/17 'a ia 'e ha mei ai 'a e toe tokanga ange 'a e pule'anga ke fakapotopoto'i 'a 'ene fakamole ke 'i loto pe 'o fakatatau mo e pa'anga hūmai 'oku tōnaki fakalotofonua pea pehe ki he pa'anga tokoni ki he patiseti 'oku ma'u ('a ia 'oku tokoni ki he hiki hake 'a e pa'anga nō)¹⁶. 'Oku fenāpasi 'eni pea mo e tefito'i taumu'a 'a e Pule'anga ke pukepuke 'a 'ene tu'unga fakapa'anga 'o fakatatau pea mo e Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto (MTBF) lolotonga, ko e'uhi ke fakapapau'i 'e malava ke a'usia 'e he Pule'anga 'ene ngaahi fakamole lolotonga pea mo e fakamole he kaha'u pea pehe ki he'ene ngaahi totongi nō. 'Oku tokanga foki mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'a e pule'anga ki he taimi loloa ki he vahe 'a e kau ngāue, ke holoki māmalie hifo ki ha peseti 'e 45 'o e fakamole mei he pa'anga ngāue 'a e pule'anga.

'Oku hokohoko atu pe 'a e tokanga 'a e polokalama fakalelei ngāue 'a e pule'anga ke to e malohiange mo lelei 'a 'ene fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonua pea mo fakapapau'i 'e malohi ange 'a e pule lelei mo e tali ui ki he fatongia. Ko e ngaahi polokalama fakalelei ko 'eni 'oku kau ki ai 'a e fakalelei ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga, pea mo to e fakamalohi'i ange 'a e sisitemi ki hono tokanga'i 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue, founa ngāue, ke hiki hake fakahoko fatongia 'a e kau ngāue, ko hono fokotu'u 'o e Komisoni ketau'i 'a e Faihala, to e fakamalohi'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Potungaue 'Atita, pea mo to e hiki'i hake 'a e fakahoko ngāue lelei fakatefito 'i he lao mo e fakalelei ngāue 'oku ngāue'aki k he fakatau-koloa, mo e muimui pau ki he tu'utu'uni ngāue mo e lao ki he fakalelei ki he founa fakatau 'o e koloa mo e ngāue 'a e Pule'anga. Ko e fakalelei ki he fakahoko ngāue 'a e pule'anga 'oku fakahoko fakataha ia pea mo e fakalelei ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga 'o fakataumu'a ke fakapapau'i 'e kei hokohoko atu pe 'a e lelei pea mo vave

¹⁶ Ko e hiki hake 'a Tonga ni ki ha levolo ma'olunga ange mei he tu'unga pelepelengesi ne 'i ai 'i he lahi e no, 'oku 'uhinga eni ko e ngaahi tokoni pa'anga kotoa mei he Pangike 'a Mamani mo e Pangike 'a 'Esia, ko e peseti 50 pe ko e tokoni me'a'ofa pea peseti 50 'e nō.

mo si'isi'i ange ai 'a e ngaahi kavenga fakapa'anga 'a e pule'anga, taimi tatau 'e kei hoko lelei atu pe 'a 'ene fakahoko fatongia ki he kakai 'o e fonua.

5.3.3.6 Ngaahi Ngāue Langa Nofa'anga

Ko e ngaahi ngāue langa 'oku fakafuofua ki he peseti ia 'e 9 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Koloa Fakaloto fonua (GDP). Ko e tupu peseti 'e 2 ko 'eni 'oku fakafuofua ki he ta'u Fakapa'anga 2014/15 'oku fakatefito ia he ngaahi ngāue ki hono to e langa 'o Ha'apai pea pehe ki he to e kake hake 'i he ngaahi nō fale fo'ou.

5.3.3.7 Ako, Mo'ui mo e Ngaahi Ngāue ki he Tukui Kolo

'Oku ofi ki he peseti 'e 5 'oku tokoni 'aki 'e he sekitoa ako, mo'ui mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo ki he Mahu'inga Fakalukufua Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua (GDP)¹⁷. 'Oku fakafuofua ko e tupu ki he sekitoa ako he ta'u Fakapa'anga 2014/15 'e peseti pe 'e 1, pea 'e nga'unu hake ki he peseti 'e 1.5 'i he 2015/16. 'Oku kei hokohoko atu pe 'a e tokoni mei he Pule'anga pea mo e ngaahi fonua tokoni ki he ngaahi ako 'ikai ke fakapule'anga ke tokoni ki hono tauhi mo hono hakeaki'i hake 'a e tupu 'a e ngaahi ako 'ikai ke fakapule'anga, 'o fakamamafa e tokanga ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako, kau ngāue pea mo e ngaahi naunau ako. 'Oku fakafuofua 'e hokohoko atu pe 'a e tupu 'i he sekitoa mo'ui mo e ngaahi ngāue ki he tukui kolo, 'a ia 'oku ho'ata mei ai 'a e tupu mo e fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue 'oku fakahoko 'e he ngaahi kautaha 'ikai ke fakapule'anga 'o hange ko e Senita Mango Tree, Senita Alonga, Kautaha 'Ofa, Tui mo 'Amanaki, Senita ki he Kakai Fefine mo e Fanau pea mo e ngaahi kautaha kehe 'o kau ki ai 'a e ngaahi kiliniki taautaha. 'Oku kei hoko atu pe 'a e mahu'inga 'a e ngaahi ngāue ko 'eni ki he kau faingata'a'ia pea mo e ngaahi ngāue pe 'oku felave'i mo e tu'unga mo'ui lelei 'a e kakai. Ko e tupu ko 'eni he ngaahi ngāue 'a e ngaahi sekitoa taautaha he sekitoa ni 'oku tokoni'i ia 'e he fengāue'aki vaofi 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi kautaha taautaha ke tokoni'i 'a e ngaahi kautaha 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi tukui kolo 'a ia 'oku tokoni 'eni ke lava 'o fakaha mai ai 'a e ngaahi fiema'u tefito 'a e kau faingata'ata'ia. Ko hono fakalahi koia 'o e ngaahi ngāue ki he kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia 'oku tokoni ia ki he tupu 'a e sekitoa ki he ngāue ki he ngaahi tukui kolo.

5.3.3.8 Ngaahi fakafiefia, Angafakafonua pea mo e Ngaahi Sipoti

'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 1 mahu'inga Fakalukufua Fakakatoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua (GDP), 'a ia ko e si'isi'i taha 'eni, 'a e tokoni 'a e sekitoa felave'i mo e ngaahi fakafiefia, angafakafonua pea mo e ngaahi sipoti ki he Sekitoa Ngaahi Ngāue. Na'e fakafuofua ke tupu lelei pe 'a e sekitoa ni he vaa'i taimi 'oku fai hono fakafuofua'i makatu'unga mei he tupu 'a e sekitoa takimamata. 'Oku fakafuofua 'e 'i ai ha tu'unga lelei 'i he tupu fakalalakaka 'i he 2015/16 makatu'unga mei he katoanga 'o e Hilifaki Kalauni 'e fakahoko 'i Siulai 2015. Ko e ngaahi sipoti 'e to e hiki'i hake tupunga mei he Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2019.

5.4 TU'UNGA FAKAPA'ANGA MO E NŌ

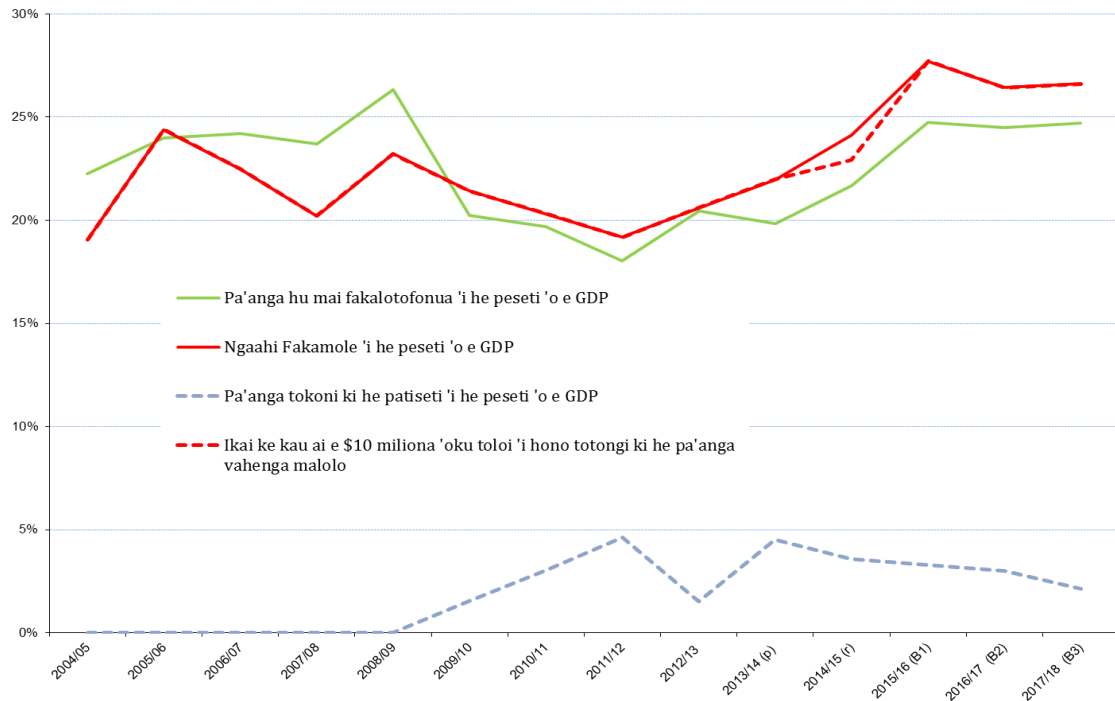
5.4.1 Tu'unga FakaPa'anga Fakaloto fonua

'Oku vakai 'a e konga ko 'eni ki he tu'unga fakapa'anga fakaloto fonua, fakatefito 'i he pa'anga ngāue 'a e pule'anga: pa'anga hū mai fakaloto fonua (kau ai mo e tokoni ki he patiseti) mo e ngaahi

¹⁷ Ko e sekitoa ko 'eni 'oku 'ikai kau ai 'a e fakamole 'o e mo'ui mo e ako ka oku kau pe he ni 'a e fakamole 'o e ngaahi fiema'u vivili faka'aho.

totongi mo'ua fakalotofonua. 'A ia 'oku to e ui ko e Patiseti Ngāue 'e he Pule'anga. 'Oku mahu'inga 'a e vakai ko eni he 'oku tala heni pe 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga 'a e pule'anga, ke totongi 'aki e ngaahi tefito'i ngāue 'i he taimi 'oku kau ai mo e pa'anga tokoni ki he patiseti. Ko e mahu'inga tatau 'o e ngaahi fakamole ko 'eni 'oku ma'u 'i he ngaahi poloseki tokoni 'oku fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue lalahi mo e ni'ihī 'o e ngaahi ngāue 'a e pule'anga. 'Oku fakamatala'i e patiseti kakato 'i he Konga hono 6.

Fakatātā 5-13 Ngaahi Me'afua 'o e Pa'anga Fakalotofonua 'i he Peseti 'o e GDP

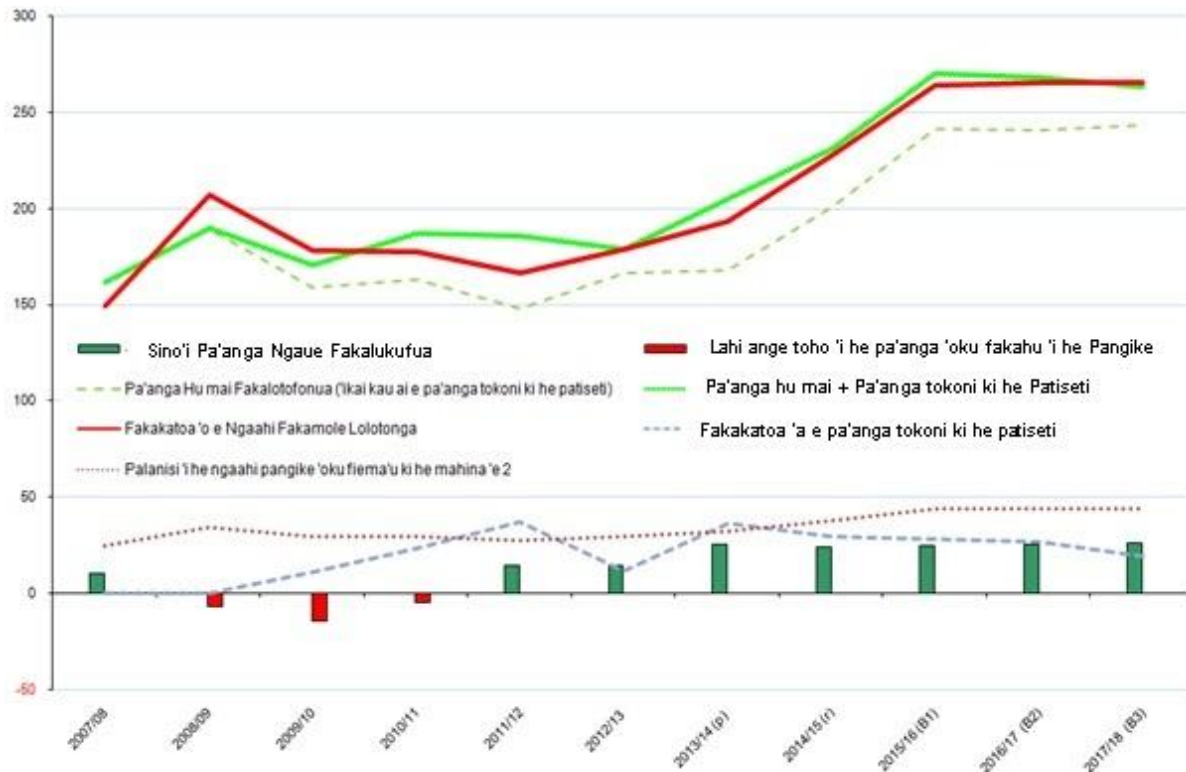
Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Mei he 2001/02 'o a'u mai ki he konga loto 'o e ta'u 'e hongofulu koia, 'oku fe'unga e pa'anga hū mai fakalotofonua ('ikai ke kau ai e ngaahi pa'anga totongi mai mei he ngaahi pōnite mo e ngaahi pa'anga kehe) 'o faka'avalisi ki he peseti 'e 24-26 'o e GDP lahi hake 'i he fakamole 'o e ngaahi ngāue (ko e totongi hono fakalele 'o e ngaahi ngāue 'a e pule'anga) 'oku fe'unga mo e peseti 'e 20-24 'o e GDP (vakai ki he **Fakatātā 5-13**). Hili 'a e Faingata'a'ia Fakapa'anga Fakamāmāni Lahi (GFC), ne holo e pa'anga huu mai fakalotofonua, 'aki e peseti 'e 19 'o e GDP, 'a ia ne holo hifo 'o lahiange ia ki he tolalo 'a e ngaahi fakamole 'a ia ne 'ikai ha toe fu'u liliu lahi ne fakahoko. Talu mei he 2011/12 mo e fakatou hiki hake 'a e tu'unga 'o e pa'anga humai fakalotofonua pea mo e ngaahi fakamole, ka ko e fakamole ki he ngaahi ngāue, na'e kei lahi taha pe ia 'i he pa'anga huu mai fakalotofonua. Na'e totongi 'e he pa'anga tokoni ki he patiseti 'a e tonounou 'a ia na'e fe'unga mo e peseti 'e 2.5 ki he 5 'o e GDP. Ko e tokoni fakapatiseti ko eni, 'oku tokoni ia ke fakasi'isi'i e fiema'u ke tu'usi e ngaahi fatongia tefito pe sevesi 'a e pule'anga.

'I he Fa'unga Patiseti Taimi Lotoloto (MTBF), 'oku fakafuofua ke 'i he peseti 'e 25 'o e GDP 'oku ma'u mei he pa'anga tukuhau fakalotofonua. Ne 'alu hake ki he peseti 'e 28.5 'a e ngaahi fakamole felave'i mo hono fakalele 'o e ngāue makatu'unga he ngaahi fakamole 'oku tā tu'otaha 'ene hoko, 'a ia 'oku hā atu 'a e fakaikiiki he Konga 6. Ne holo 'eni 'o lahiange 'i he peseti 'e 27. 'Oku fakafuofua 'e holo ai pe foki pea mo e Pa'anga Tokoni Patiseti mei he ofi ki he peseti 'e 3.5 ki he peseti 'e 2 'o e Mahu'inga Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaue Fakalotofonua (GDP) pea 'e holoholo māmālie

ai pe 'a e pa'anga tokoni ki he patiseti makatu'unga he feinga ke fakasi'isi'i atu ko ia 'a e fu'u matu'aki fakafalala ki he tokoni mei he Pangikē 'a Mamani (WB) pea mo e Pangikē Langa Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB) 'a ia 'i he lolotonga 'oku peseti 'e 50 ko e nō ma'ama'a pea peseti 'e 50 ko e tokoni.

Fakatātā 5-14 : Patiseti Fakalotofonua pea mo e Pa'anga Tokoni ki he Patiseti (T\$miliona, Totongi lolotonga)

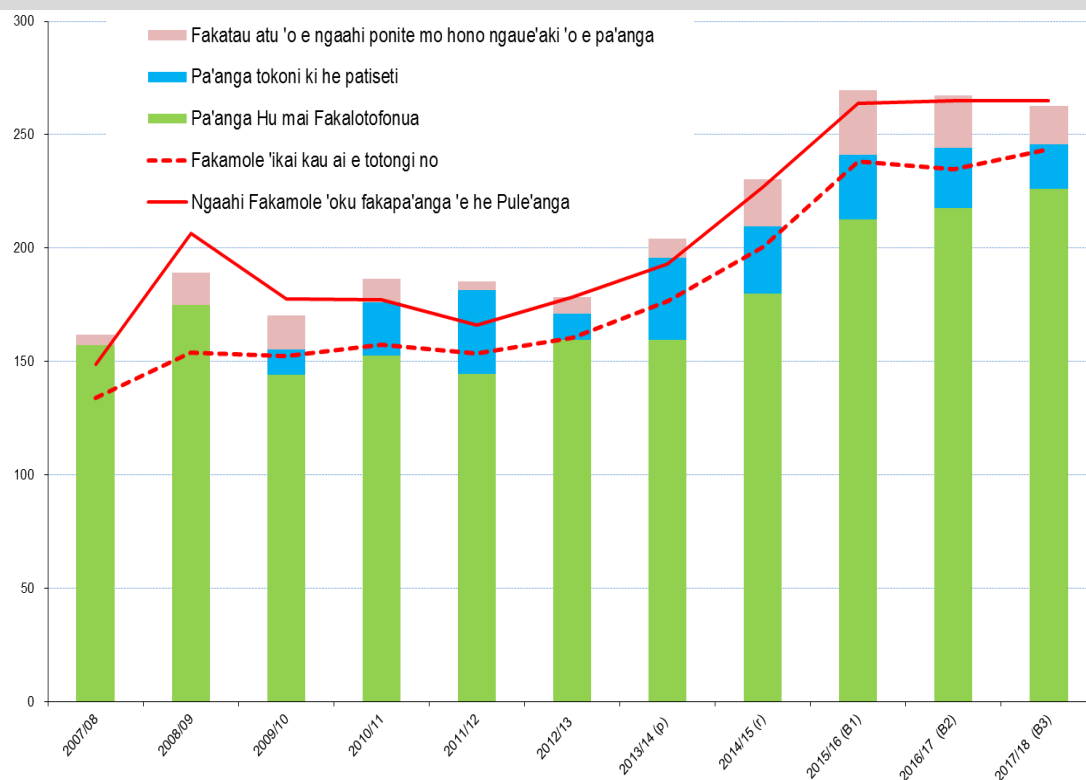
Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Hili 'a e holo koia 'i he palanisi 'o e pa'anga ngāue kimu'a he 2010/11, ne malava 'o tātānaki 'a e ngaahi pa'anga hulu kotoa pe, ke tokoni ki he palanisi 'o e pa'anga 'a ia 'oku hā he pa'anga ne tātānaki 'i hono fakahū ki he pangikē (Accumulated Bank Deposits) 'i he **Fakatātā 5-14**, 'o a'u ki he tu'unga ofi ki he mahina 1.6 'o e fakakātoa 'o e totongi atu kitu'a (kei ma'ulalo pe he mahina 'e ua) 'i he faka'osinga 'o e 2015/16. Ko e palanisi iiki ko 'eni 'oku fakafuofua ki he konga lahi 'o e patiseti fakata'u tolu (MTBF), ko e konga 'o e pa'anga ni kuo vahe'i ki he pa'anga koia ki he Sipoti 'ae Pasifiki ofi ki he \$7 miliona 'i he 2016/17 kimu'a 'i hono ngāue 'aki 'o e pa'anga ni he ta'u 'e ua ka hoko mai. 'I he'ene pehe 'e holo leva 'a e palanisi 'o e Pa'anga Ngaue 'e 'ataa ke fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ki he mahina pe 'e 1.1 'e malava ke totongi 'i he ngaahi ta'u hoko.

Ko e lahi 'a e fakafalala ki he tokoni fakapa'anga ki he patiseti pea 'i he ngaahi ta'u mai kimui ni 'i he nō fakalotofonua ke fakapa'anga 'aki 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fakalele 'e he Pangikē Langa Fakalakalaka 'o Tonga, kuo hiki hake neongo 'a e kake 'i he pa'anga humai fakalotofonua 'a ia 'oku ha atu 'i he **Fakatātā 5-15**. 'I he lolotonga 'a e ta'u na'e hiki hake 'a e fakamole fakalukufua ke ngāue'aki kotoa 'a e pa'anga humai pea mo e konga lahi 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti. Ko e ngaahi pōnite pea mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga kuo 'osi fakakau atu ke 'i he

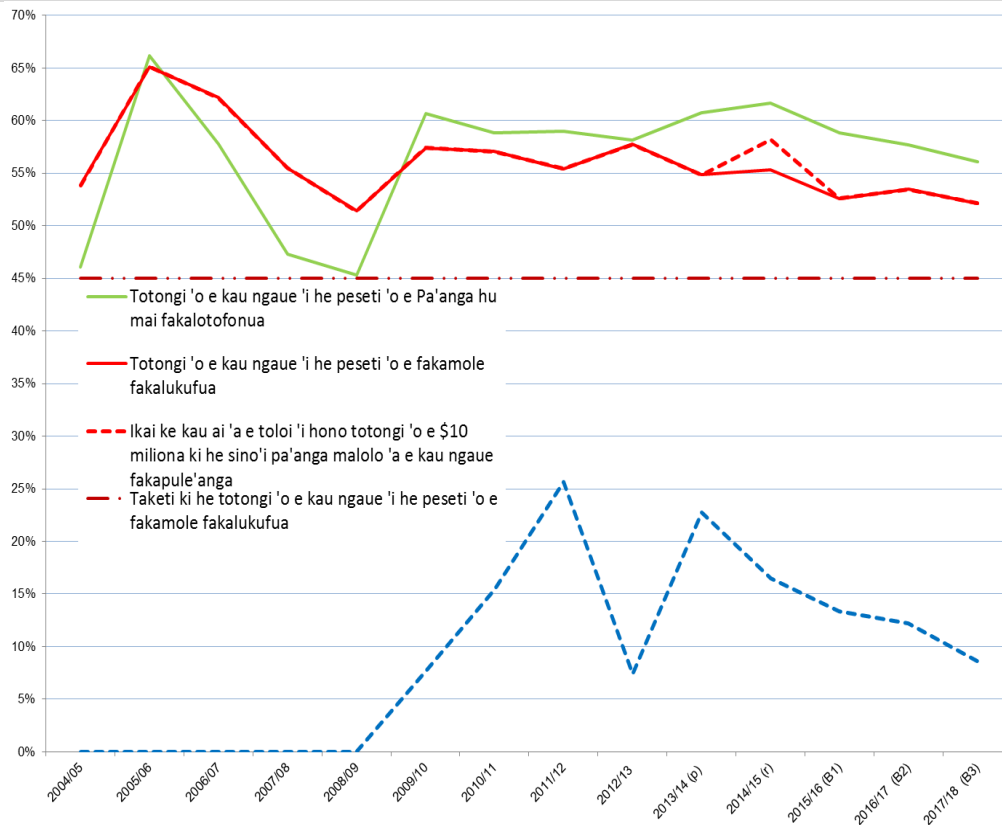
ngaahi fokotu'utu'u ngāue fo'ou hange ko e polokalama nō 'oku pule'i mo fakalele 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga.

Fakatātā 5-15 : Pa'anga Humai mo e Huatu 'i he Patiseti (T\$m, totongi lolotonga)

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Faka fonua

Fakatātā 5-16 : Totongi 'o e Kau Ngāue 'i he Peseti 'o e Pa'anga Humai Fakalotofonua pea mo e Fakamole Angamaheni

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e lahi taha 'o e fakamole 'oku fekau'aki mo e vahenga 'o e kau ngāue 'ata'ataa pe, 'a ia 'oku 'i ai pe 'a e fiema'u ke tokangaekina lelei 'a e kau ngāue. Ko e fakapeseti 'o e lahi 'o e vahenga 'a e kau ngāue mei he pa'anga ngāue na'e a'u ki he tu'unga ma'olunga taha he 2005/06, he 'osi 'a e tukungāue 'a e kau ngāue fakapule'anga, pea mo e fu'u hiki vahenga lahi ne fakahoko, 'o hange koia 'oku ha atu he **Fakatātā 5-16**. Talu mei ai na'e holo leva 'a e tu'unga 'o e fakamole ko 'eni. 'Oku fakafuofua ke hokohoko pehe atu ai pe 'a 'ene 'i lalo he peseti 'e 53 'i he ta'u 'e tolu ka hoko, Fa'unga 'o e Patiseti Taimi Lotoloto.

'Oku ofi 'i he peseti 'e 60 talu mei he 2009/10 'a e 'inasi 'o e fakamole ki he vahenga 'o e kau ngāue mei he pa'anga hū mai fakalotofonua. 'Oku fakafuofua 'e holo hifo ki he peseti 'e 56 'o e pa'anga hū mai fakalotofonua, 'i he ta'u 'e tolu ka hoko. 'Oku ha mai heni 'a e feinga malohi 'a e Pule'anga ke mapule'i fakalelei 'a e fakamole ki he vahenga 'o e kau ngāue. Ko e peseti totongi 'o e kaungaue 'e hokohoko pe 'ene holo 'i he ta'u 'e tolu ka hoko, pea 'e 'ataa ia e pa'anga ki he ngaahi ngāue fakavavevave, 'o kau ai 'a e fakalelei 'i 'o e koloa 'a e pule'anga. Ko e holo 'i he pa'anga tokoni ki he patiseti fakahoa ki he pa'anga hū mai fakalotofonua 'oku hokohoko atu pe e patiseti taimi lotoloto mei he ma'olunga ko e peseti 'e 20 ke 'i lalo 'i he peseti 'e 9.

5.4.2 Tu'unga Mo'ua 'a e Pule'anga

'Oku hoko atu 'a e tokanga 'a e Pule'anga ki he tu'unga fakatu'utamaki 'o e mo'ua nō mei tu'apule'anga, tautautefito ki he nō mei he Pule'anga Siaina. 'Oku feinga malohi 'a e Pule'anga ke pukepuke 'a e tu'unga 'o e ngaahi nō mei tu'apule'anga' 'i ha tu'unga 'e ala malava ke matauhi'. Tānaki atu ki ai mo ha toe fakapotopoto ange ki hono fakakaukaua ha toe feinga ke fakapa'anga ha fiema'u mei tu'apule'anga 'i he kaha'u vave mai (a'u pe ki ha ngaahi taimi loloa 'o fakatatau ki he ngaahi makatu'unga 'o e nō tokoni ki he patiseti 'oku peseti 'e 50 ko e nō mo e peseti 'e 50 ko e tokoni pe ko hono faka'aonga'i ki ha fa'ahinga fiema'u tefito 'a e Pule'anga) 'o fakatatau mo e tu'unga laveangofua 'o e 'ekonōmika 'o Tonga', pea mo e matangofua ange ha uesia 'e hoko ki Tonga ni makatu'unga 'i he ngaahi fakatamaki 'e hoko 'i he ngaahi fonua muli' pea pehē mo e tu'unga fakangatangata ki ha fakahoko ha toe nō fo'ou lolotonga 'a e Taimi Fa'unga Patiseti Lotoloto.

'E kei hoko atu pe e fekumi 'a e Pule'anga' ki ha ngaahi founa ke fakasi'isi'i ai 'a e ngaahi fakamole' mo e tu'unga fakatu'utamaki 'i he lekooti nō 'a e pule'anga'. 'E hoko atu 'a e ngaahi fekumi ko 'eni' ke fakalelei'i 'a e ngaahi tafa'aki fakalao' mo e fakamalohia 'a e ngaahi fokotu'utu'u hono tokanga'i koia 'a e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga' 'o kau ki ai mo hono faka'aonga'i ha ngaahi tu'utu'uni fo'ou, 'o fakatatau ki hono fiema'u.

Kuo fokotu'u he Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e nō (MTDS), 'i he fengau'e'aki fakataha pea mo e Pangikē 'a Mamani mo e Kautaha Ngaue Fakasekelitali ki he ngaahi Fonua Kominueli', ke vakai'i 'e he Pule'anga ha ngaahi founa makehe ange ki ha toe kole nō 'a ia 'e lava ke toe tokoni ange ki hono a'usia he Pule'anga' 'ene ngaahi taumu'a ngāue ki hono leva'i lelei 'a e tu'unga 'o e nō 'a e Pule'anga' pea ke a'usia ha ola 'oku vahevahe taau mei he ngaahi nō 'a e pule'anga. 'E 'atā ke lava ma'u atu ha tatau 'o e tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e nō (MTDS) ki he taha kotoa, mei he uepisaiti 'o e Potungaue', 'i he taimi 'e faka'ofisiale ai ke ngāue'aki 'a e tu'utu'uni ngāue ni.

'Oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pule'anga fo'ou ki hono fakamamafa'i 'a e mahu'inga ke toe fakapotopoto ange 'a hono leva'i 'o e tu'unga fakapa'anga e fonua' tautautefito ki he tu'unga 'o e nō 'a e pule'anga', 'a ia ko e kongā 'eni 'o e tu'utu'uni ngāue fakapatiseti'. 'E poupu' 'eni 'aki hono toutou vakai'i 'a e tu'unga 'o e ngaahi mo'ua nō' mo palani'i fakalelei ange 'a e ngaahi makatu'unga 'oka fiema'u ke toe fakahoko ha kole nō 'i he kaha'u.

Ne fakapapau'i 'i he 2015 mei he ola 'o e ngāue ki hono 'analaiso 'o e tu'unga 'o e mo'ua nō 'a Tonga ni', 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga (IMF Article IV Mission) pea mo e Pangikē 'a Mamani (WB) 'a e tu'unga lelei kuo a'u ki ai 'a Tonga 'i he 'ene nō mei tu'a pule'anga 'i he ta'u 'e tolu ka hoko. 'I he'ene pehē, 'e hokohoko 'atu aipe tokanga 'a e Pule'anga 'i he ngaahi nō 'oku' ne fakahoko lolotonga 'ene kei tautauhi pe 'a e fakangatangata 'o e nō te ne lava fakahoko hange 'oku hā 'i he **Tepile 5.5**. Ko hono fakatau atu 'a e pōnite 'e hokohoko atu pe ke fakapa'anga 'a hono fakalahi 'a e tokoni makehe ki he ngaahi pisinisi taautaha 'a ia 'oku tokanga'i ' e he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga. 'E to e fakatau atu 'a e pōnite ke fakapa'anga 'a hono to e totongi 'o e pa'anga 'oku mo'ua ki he pa'anga vāhenga mālōlō. 'Oku fakahāofi heni 'a e pa'anga 'i he totongi tupu.

Ko e tu'unga ma'ama'a ko ia 'oku 'i ai 'a e nō pea mo e peseti 'e 50 ko e pa'anga me'a'ofa, 'e hokohoko atu pe 'a e nō 'a e Pule'anga mei he Pangikē Fakalakalaka 'a Esia pea mo e Pangikē 'a Mamani, ke tokoni ki he patiseti lolotonga, 'i he taimi tatau, 'oku holo pe 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e tokoni patiseti. Ko e nō totongi tupu si'isi'i, 'i he malumalu 'o e 50:50 pa'anga me'a'ofa, ko e nō totongi tupu si'isi'i 'e hokohoko atu pe ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga 'i he ngaahi ngāue lalahi felāve'i pea mo e ngaahi langa 'i Ha'apai hili ia 'a e saikolone ko 'Ieni; ko hono to e fakalelei'i ko ia 'o e naunau ki he fefononga'aki 'i he 'ea, kau ai 'a e nō na'e tali ma'ae Tonga Airport Limited (TAL); pea mo e pa'anga ke tokoni ki hono langa hake ko ia 'a 'etau 'a e mafai ke lava'o matu'uaki 'a e ngaahi ha'aha'a fakaenatula pehē ki he feliuliaki 'a e 'ea.

Tēpile 5-5 : Palanisi 'o e Nō pea mo hono ngāue'aki 'o e Pa'anga

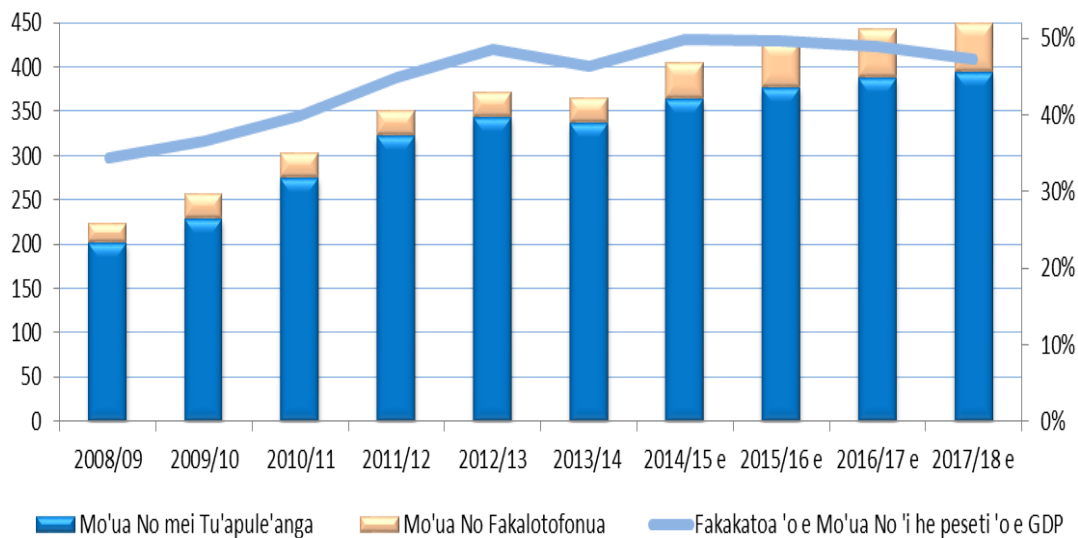
	(Fakaangaanga) 2013/14	(Fuofua 'Esitimetri) 2014/15	('Esitimetri Fakamuimui taha) 2014/15	('Esitimetri) 2015/16	(Fakafuofua) 2016/17	(Fakafuofua) 2017/18
Fakatau atu mo hono totongi fakafoki 'o e ponite						
Fakatau atu 'o e ponite	6	26.6	17.6	21.36	11	5
Totongi Fakafoki 'o e ponite	6	6.6	6.6	6.36	8	5
Palanisi 'o e ponite fo'ou	-	20	11	15	3	-
Ko hono ngaue'aki 'o e ponite fo'ou	-	20	11	15	3	-
Fakapa'anga 'o e tokoni ki he Sekitoa Taaataha	-	10	5	5	-	-
Totongi fakafoki 'o e no mei he Sino'i Pa'anga Vahenga	-	10	6	10	3	-
No mei Tu'apule'anga pea mo hono totongi fakafoki						
Toho mai 'o e sino'i pa'anga no	-	18.5	11.3	24.63	14.03	10.12
ngaue'aki ki he tokoni ki he patiseti	-	9	4.8	9.28	4.77	4.77
ngaue'aki ki he ngaahi poloseki lalahi	-	9.5	6.5	15.35	9.26	5.35
Totongi fakafoki 'o e sino'i no*	6.54	7.18	6.6	8.4	7.8	7.1
Palanisi 'o e no fo'ou mei tu'apule'anga	-6.54	11.32	4.7	16.23	6.23	3.02
Fakakatoa 'o e no	-6.54	31.32	15.7	31.23	9.23	3.02

* ko e ngaahi palopalema 'i he fetu'aki 'a e totongi fetongi pa'anga 'oku fakakau atu ia 'i heni

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

5.4.2.1 Fakakātoa 'o e Mo'ua

Fakatātā 5-17 : Fakakātoa 'o e Mo'ua Nō 'a e Pule'anga (\$ miliona) ki he 2008/09-2015/16
(kau ai 'a e fika mo'oni mo e fakafuofua)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

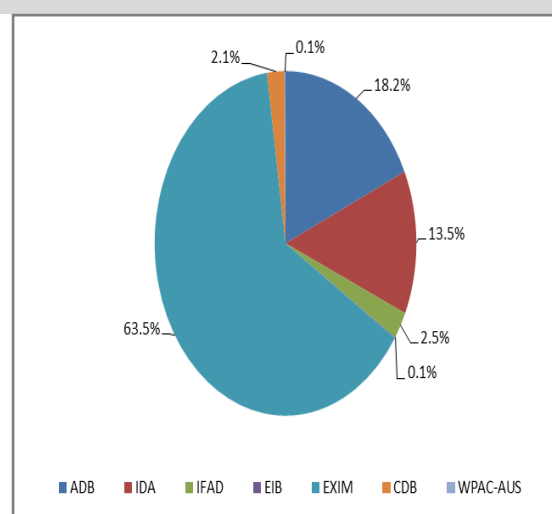
Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2015 'oku fakafuofua ia ki he \$405.9 miliona (*peseti 'e 50 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakaloto fonua*), 'a ia ko e 'alu hake ia 'aki e \$39.9 miliona mei Sune 2014 (*peseti 'e 5 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakaloto fonua*).

Lolotonga 'a e 2014/15, ko e fakakātoa 'o e pa'anga ne toho ko e \$15.7 miliona. 'Oku kau ki heni 'a hono tufaki 'o e konga nō tokoni ki he Patiseti mei he Pangikē 'a Mamani, peseti 'e 50 ko e nō (\$4.8 miliona), mo e peseti 'e 50 ki he ngaahi langa fo'ou 'i Ha'apai (\$3.25 miliona) mo e pōnite 'a e Pule'anga ne to e fakafo'ou 'a ia ko e taha ne \$6.6m mo ha pōnite fo'ou lolotonga 'i he 2014/15 fe'unga mo e \$20.0 miliona.

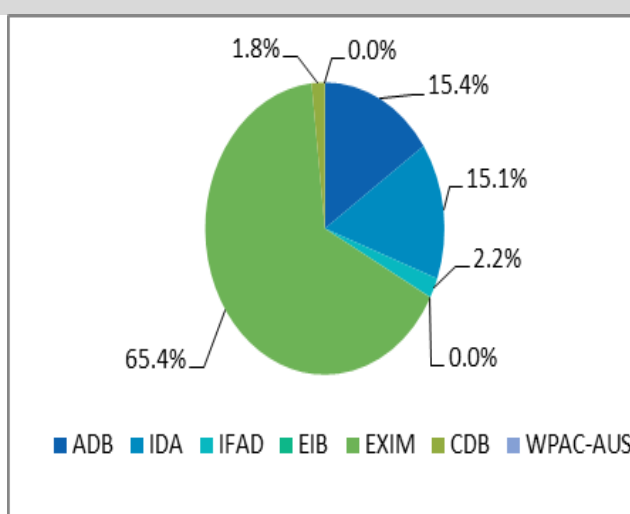
'I he vaha'a taimi 'o e patiseti na'e fakatokanga'i 'e hokohoko atu 'a e nō ke tokoni ki he patiseti mei he Pangikē 'o Mamani mo e Pangikē Fakalalakaka 'o 'Esia, fakataha mo e poloseki fo'ou ki he 'ataakai mo ha to e ngaahi polokalama fakalalakaka mei he Pangikē 'a Mamani. 'E to e fakalahi e pa'anga foki 'a e Pule'anga ki he nō fakaloto fonua 'o fakatatau ki hono fiema'u.

5.4.2.2 Mo'ua Nō ki Tu'apule'anga

Fakatātā 5-18: Ngaahi Mo'ua Nō ki tu'apule'anga mei he Ngaahi Kautaha Nō – 30 Sune 2015

Fakatātā 5-19 : Ngaahi Mo'ua Nō ki tu'apule'anga mei he Ngaahi Kautaha Nō '2014

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2015, 'oku fakafuofua ki he \$365.1 miliona¹⁸ (*peseti 'e 45 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakaloto fonua*). 'Oku meimei ko e vahe tolu 'e ua 'o e mo'ua ni, ko e mo'ua ki he Pangikē EXIM 'a Siaina 'a ia 'oku ha 'i he **Fakatātā 5-18**. Ko e liliu lahi talu mei Sune 2014 , ki he nō tokoni patiseti mei he Pangikē 'o Māmāni, ke fakapa'anga 'o e poloseki ki he Ngaahi Langa Fale 'i Ha'apai. 'Oku fakahaa'i atu eni 'i he **Fakatātā 5-19**.

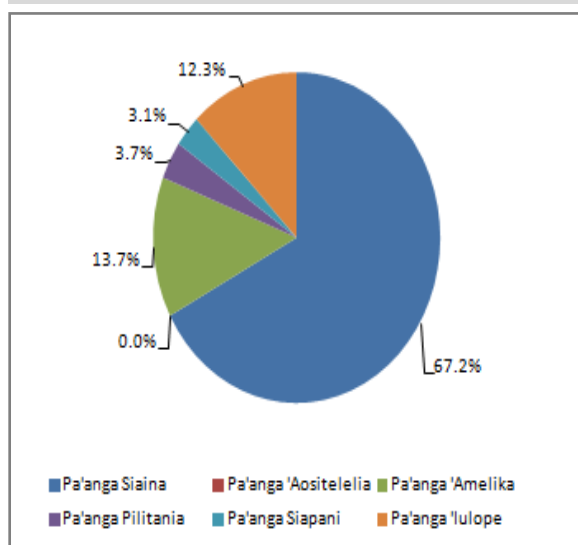
¹⁸ 'Ikai kau ki ai e feliuliuaki e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga mei Fepueli 2015

Kuo loto lelei 'a e Pangikē EXIM 'o Siaina ke toloi hono totongi fakafoki 'a e sino'i nō ki ha ta'u 'e nima 'i he'enau ngaahi nō. Ko e 'uluaki totongi 'o e sino'i nō 'e toki kamata 'i 2018/19. 'I he'ene tu'u ko ia, 'e 'ikai ke holo vave 'a e lahi fakakātoa 'o e nō hange ko'ene tu'u koia kimu'a 'i he toloi.

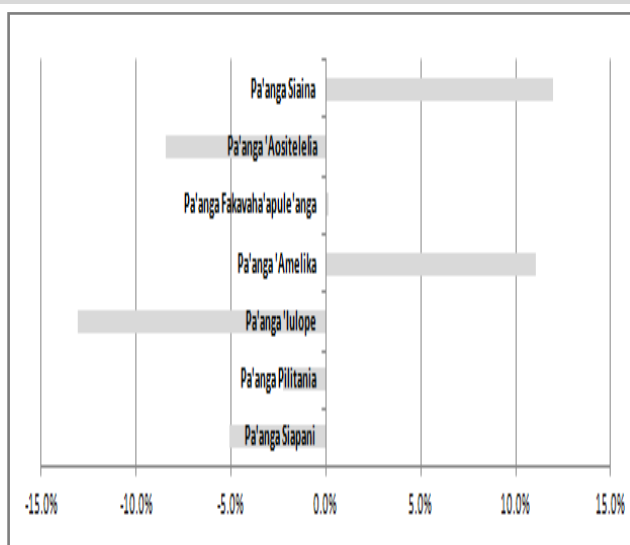
5.4.2.3 Pa'anga Tefito 'o e Ngaahi Nō ki Tu'apule'anga

Ko e nō mei tu'apule'anga 'oku totongi ia 'i he ngaahi pa'anga kehekehe 'o hange ko ia 'oku 'asi atu 'i he **Fakatātā 5-20**. Ko e konga lahi 'o e toenga pa'anga tefito 'o e nō ki tu'apule'anga, 'oku a'u mai ki 30 Sune 2015 'o hange ko'ene ha 'i he **Fakatātā 5-20** 'oku fakafuofua ko e (Pa'anga Siaina) \$245.3 miliona (peseti 'e 67) mo e Pa'anga Fakavaha'apule'anga mo e ngaahi pa'anga muli kehe 'oku \$119.7 miliona (peseti 'e 32). Lolotonga 'a e ta'u kuo'osi, na'e 'i ai 'a e tupu lahi 'i he konga pa'anga 'o e Pa'anga Siaina \$21.2 miliona (peseti 'e 9.9). Ko e ngaahi liliu 'i he mahu'inga 'oku fakafuofua lolotonga 'a Sune 2014 ki Sune 2015 'o e pa'anga Tonga fakatatau ki he ngaahi pa'anga 'o e ngaahi fonua tu'apule'anga (kau ki ai 'a e pa'anga fakavaha'a Pule'anga) 'a ia 'oku ha ia 'i he **Fakatātā 5-21**.

Fakatātā 5-20 : Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga ki he Ngaahi Pa'anga Nō – 30 Sune 2015

Fakatātā 5-21 : Tu'unga Pa'anga Tonga fakahoa ki he Pa'anga Muli, 30 Sune 2015

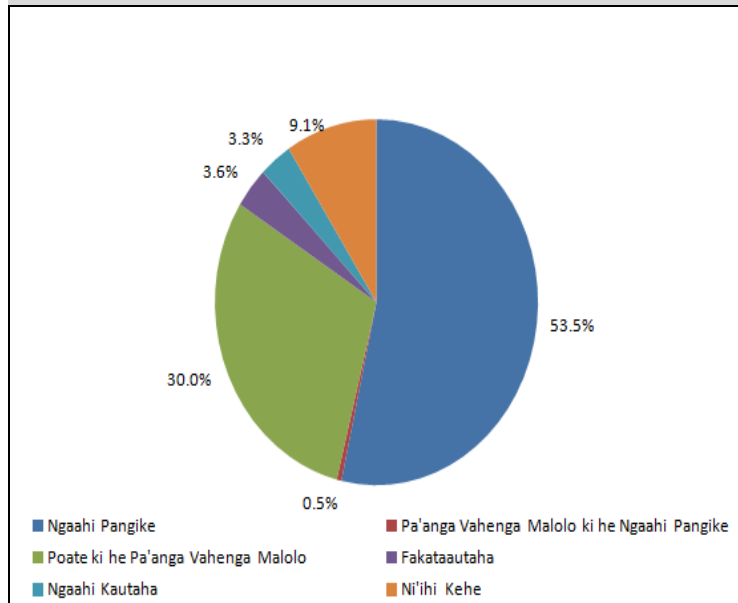
Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Nekativi = malohi ange mahu'inga 'o e pa'anga (appreciation);
positivi = vaivai ange mahu'inga 'o e pa'anga (depreciation).

5.4.2.4 Mo'ua Nō Fakalotofonua

Fakatātā 5-22 : Kau Ma'u Ponite 'a e Pule'anga (%) – 30 Sune 2015

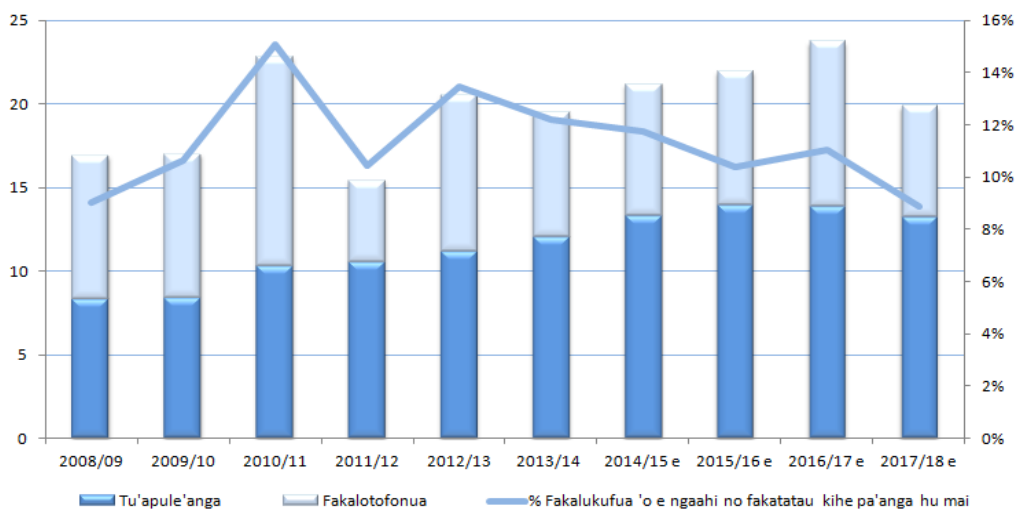
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e fakakātoa 'o e mo'ua nō fakalotofonua 'i he 'aho 30 Sune 2015, 'oku fakafuofua ki he \$40.8 miliona (*peseti 'e 5 'o e fakalukufua 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua*) 'a ia ko e Ngaahi Ponite kotoa 'a e Pule'anga ne tuku atu. Ko e konga lahi 'o e ngaahi pōnite ni 'oku 'i he Ngaahi Pangikē 'o hange ko'ene 'asi 'i he **Fakatātā 5-22** fakafuofua ki he peseti 'e 60. 'I he vaha'a taimi mei Sune 2014 ki Sune 2014, ne fakatokanga'i ai 'a e mahiki 'i he lahi 'o e ma'u pōnite 'a e Ngaahi Sino'i Pa'anga 'a e Ngaahi Kautaha fe'unga mo e \$3.3 miliona pea mo e holo 'i he kau ma'u pōnite taautaha fe'unga mo e \$0.9 miliona.

5.4.2.5 Totongi Nō 'a e Pule'anga

Ko e fakakātoa 'o e fakamole ki he totongi nō ki he faka'osinga 'o Sune 2015, 'oku fakafuofua ki he \$20.2 miliona, 'a ia ko e \$13.3m (peseit 'e 63) ko e totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga pea \$6.9 miliona (peseti 'e 37) ki he totongi mo'ua fakalotofonua. Ko e hiki hake 'eni mei he \$19.7 miliona 'i Sune 2014, tupu ia mei he hiki hake 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'o e totongi nō ki tu'apule'anga.

Fakatātā 5-23: Totongi Nō Fakakātoa (\$ miliona) – 2008/09-2015/16 (kau ki ai e fika totonu mo e fika fakaanga)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e fakakātoa 'o e totongi nō 'oku fakafuofua ia ki he peseti 'e 2.6 'o e fakalukufua 'o e Koloa mo e ngāue Fakalotofonua, peseti 'e 9.01 'o e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga pea ko e peseti 'e 8.9 'o e fakamole. 'I he mo'ua ki tu'apule'anga, ko e mahina 'oku lahitaha ai 'a e totongi nō ko Sepitema 2014 (peseti 'e 25 'o e totongi mo'ua fakakātoa ki tu'apule'anga) pea mo Ma'asi (peseti 'e 26). 'I he nō fakalotofonua ko e mahina ko Siulai 2014 (peseti 'e 14 'o e totongi mo'ua fakakātoa fakalotofonua) pea mo 'Aokosi (peseti 'e 75). 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'amanaki ki ha taimi 'e tomui ai 'a e ngaahi ta nō 'a e Pule'anga¹⁹.

Fakafekau'aki mo hono to e toloi hono totongi 'o e sino'i nō ki he ongo nō mei he Pangikē EXIM 'a Siaina, 'oku fakafuofua 'e to e hiki hake'aki e \$0.3 miliona tupu mei he totongi tupu mei 2015/16 mei he Pangikē 'a Mamani mo e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia. Ko e toloi hono totongi 'o e sino'i nō ki he Pangikē EXIM 'o Siaina 'e kamata ia 'i he 2018/19 fakataha mo ha hiki lahi 'o e nō ki tu'apule'anga 'i 2018/19 mei he 26.0 miliona mei he 2014/15, fakafuofua ke lahi hake 'i he \$12.7 miliona (peseti 'e 1.6 pe lahi ange ai 'o e koloa mo e ngāue fakalotofonua).

'Oku ha 'i he **Fakatātā 5-23** 'a e fakafuofua ki he ngaahi totongi mo'ua nō ki tu'apule'anga, tu'unga 'i he ngaahi nō fo'ou 'a e Pule'anga 'e fakahoko 'i he kaha'u pea mo e to e toloi 'o e totongi 'a e sino'i nō ki he Pangikē EXIM 'o Siaina, 'aki 'a e mahu'inga 'o e pa'anga muli 'i he taimi lolotonga, ta'ekau ki ai ha feliliuaki 'o e mahu'inga 'o e pa'anga muli 'i he kaha'u. Ko e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua 'oku fakatefito ia 'i he sino'i pōnite lolotonga 'i ha vaha'ataimi 'o e ta'u 'e 6 mo ha 'avalisi totongi tupu 'a ia ko e peseti 'e 3.6 'o e fakakātoa 'o e ngaahi pōnite 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fe'unga mo e \$40.81 miliona. Ki ha to e ngaahi nō fakalotofonua 'e fakafuofua' i ha vaha'ataimi nounou pe 'i ha ngaahi makatu'unga tataau.

5.4.2.6 Ngaahi Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga

Ko e fakakātoa 'o e lahi 'o e nō 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga ki he 30 Sune 2015, 'oku fakafuofua ki he \$50.7 miliona²⁰ (peseti 'e 6 'o e koloa mo e ngaahi ngāue fakalotofonua pea peseti 'e 14 'o e fakakātoa 'o e mo'ua nō ki tu'apule'anga), vakai ki he **Fakatātā 5-24**. Ko e holo ko 'eni 'oku fe'unga mo e \$11.1 miliona 'i he toenga nō 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga 'i he vaha'a taimi 'o Sune 2014 mo Sune 2015 'oku makatu'unga 'i he totongi nō kimu'a he 'aho totongi lolotonga 'a e ta'u fakataha mo hono foaki koia 'o e Hotele Janfull International Dateline ki he Pule'anga 'aki hono fakamolemole' i 'a e \$10.9 miliona.

Ko e ngaahi kautaha kehe 'oku nau nō mei he Pule'anga 'oku ha atu 'ihe **Tēpile 5-6**. Kātoa 'a e ngaahi kautaha 'i he konga 'e ua 'o e nō 'a e ngaahi kautaha mei he Pule'anga 'i he nō mei Pangikē EXIM 'o Siaina kuo nau fakamo'oni 'enau aleapau tuku kehe pe 'a e City Assets Ltd te'eki ke fakamo'oni.

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi totongi nō mei he nō 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga 'i he 'aho 30 Sune 2015 'oku fakafuofua ki he \$0.7 miliona 'a ia ko e ngaahi totongi nō mei he Pangikē Langa Fakalakalaka 'o Tonga ko e \$0.41 miliona (peseti 'e 59); Poate Taulanga 'o Tonga \$0.18 miliona (peseti 'e 26) mo e kautaha Royco \$0.11 miliona (peseti 'e 15).

¹⁹ 'Ikai kau ai 'a e fokotu'utu'u ki he Nō mei he Pule'anga Siaina ki hono langa 'o e 'Apiako Ma'olunga 'o Ha'apai

²⁰ 'Ikai kau ki heni 'a e Nō 'a e Ngōue mo e Toutai ki he ngaahi kautaha fakatautaha (mo e ngaahi mo'ua)

Tēpile 5-6 : Ngaahi Nō 'a e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga, 'ngata 'aho 30 'o Sune 2015

Ngaahi Kautaha	Sune-14 (\$m)	Sune-15 est. (\$m)
Pangikē Fakalakalaka 'o Tonga	2.5	2.1
Sea Star Fishing Co. Ltd	3.6	3.6
Hotele Janfull International Dateline **	10.9	0
Poate Taulanga 'o Tonga*	0.6	0.4
Māketi Talamahu	1.8	1.8
To e langa e Senitā Pisinisi Nuku'alofa (CBD Reconstruction Projects)		
Konga I (Phase I)		
Royco Amalgamated Co. Ltd.	2.2	2.1
MF Taumoepeau Ltd.	7.2	7.2
OG Sanft Ltd.	10.2	10.2
Konga II (Phase II)		
City Assets Ltd.	6.8	6.8
Tungi Colonnade Ltd.	16.6	16.6
Fakakātoa	62.4	50.7

*'Ikai ke kau 'a e nō Uafu Vuna

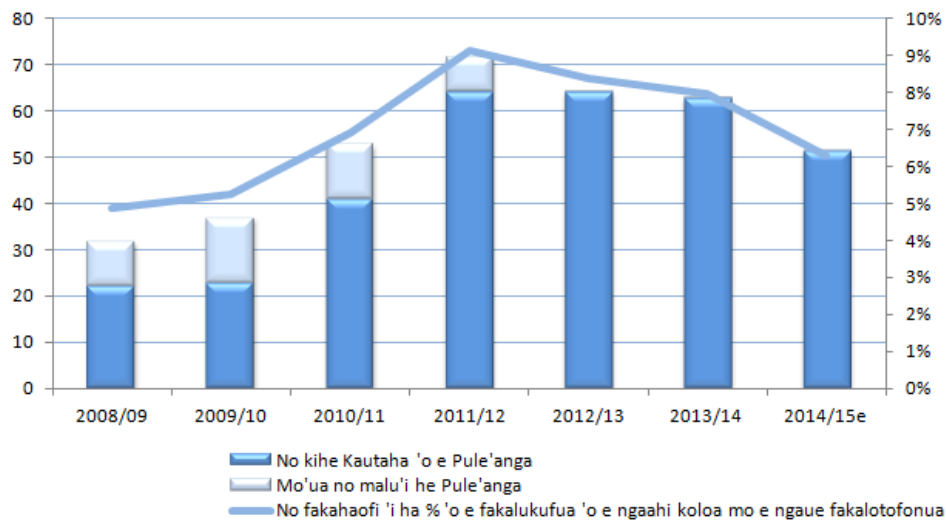
**'Osi fakafoki ki he Pule'anga

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e fakakātoa 'o e lahi 'o e ngaahi totongi nō mei he nō 'a e ngaahi kautaha 'a e Pule'anga mei he Pule'anga kuo te'eki ke totongi mai 'oku fakafuofua ia ki he \$9.60 miliona 'a ia ko e totongi nō mei he Sea Star 'a ia 'oku 'ikai ke to e hoko atu 'a e fakahoko fatongia 'o e kautaha ni. Ko hono vakai'i 'o e nō ko 'eni 'oku kei alea'i. Ko OG Sanft ko e \$1.21 miliona (peseti 'e 4), mo e Taumoepeau ko e \$0.90 miliona (peseti 'e 2). 'Oku fengāue'aki vaofi 'a e Pule'anga mo e ngaahi kautaha ko 'eni ke lava hono fakahoko mai 'a e ngaahi totongi ko 'eni.

Ko e fakakātoa 'o e lahi 'o e ngaahi mo'ua nō 'oku malu'i 'e he Pule'anga 'i he 30 Sune 2015 'oku fakafuofua ki he \$10,000, vakai ki he **Fakatātā 5-24**. Ko e toenga palanisi ki he pōnite na'e tukuange 'e he TDB. 'I he lolotonga 'a e ta'u, na'e 'ikai ha to e nō fo'ou ke malu'i 'e he Pule'anga pea pehe foki ki ha totongi mo'ua 'e tomui.

Fakatātā 5-24 : Ngaahi No mo e nō Malu'i 'e he Pule'anga ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga ta'u Fakapa'anga 2008/09 – 2015/16 (kau ki ai e fika totonu mo e fika fakaangaanga) (\$ miliona)

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

5.4.2.7 Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Fika Fakafehoanaki 'o e Mo'ua

'Oku fakama'opo'opo 'i he **Tēpile 5-7** 'a e ngaahi me'afua ki hono leva'i 'a e ngaahi nō fakahoa ki ha ngaahi tāketi. 'Oku tu'uma'u pe 'a e ngaahi mo'ua 'i loto he ngaahi me'afua fo'ou 'a ia 'oku kau ai 'a e pa'anga tokoni mei he ngaahi fāmili mo e maheni 'i muli, ka 'oku 'i ai hono maumau'i 'o e ngaahi me'afua motu'a 'o'ikai kau ki ai 'a e pa'anga mei he ngaahi fāmili 'i muli. Ko hono fakafehoanaki fo'ou 'o e NPV 'oe mo'ua ki tu'apule'anga ki he fakafuofua 'o e koloa mo e ngāue 'a e Pule'anga fakataha mo e pa'anga tokoni mei he ngaahi fāmili mo e maheni 'i muli, 'a ia oku vāvāofi ki he mahu'inga lahi taha 'a ia 'e laka ia 'i he fakangatangata 'o e kole nō 'i he vaha'ataimi fakapatiseti. Ko e ngaahi fakafuofua ko 'eni 'oku makatu'unga 'i he ngaahi mahu'inga 'o e Pa'anga Muli ki Ma'asi 2015 'o 'ikai ke fakakau ki ai ha ngaahi feliliuaki 'i he Pa'anga.

Tēpile 5-7 : Fakahoa 'o e Tu'unga 'o e Ngaahi Nō ki he Ngaahi Tāketi 'a e Pule'anga (IMF)

Ngaahi Me'afua	Taketi 'a e IMF (Pule'anga) (%)	Fika Totonu 2013/14 (%)	'Esitimetri 2014/15 (%)	'Esitimetri 2015/16 (%)	'Esitimetri 2016/17 (%)	'Esitimetri 2017/18 (%)
<i>Mahu'inga lolotonga (NPV) 'o e Mo'ua No ki Tu'apule'anga 'i he:</i>						
% Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakaloto fonua	40	41	44	42	39	37
% Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue Fakaloto fonua (& pa'anga tokoni mei he ngaahi famili mei muli)	36	32	35	33	31	29
% Pa'anga mei he Koloa Hu atu	150	211	202	183	169	152
% Pa'anga mei he Koloa Hu atu (& pa'anga tokoni mei he famili mei muli)	120	90	91	85	79	74
% Pa'anga Hu mai 'a e Pule'anga	250	206	183	171	165	155
<i>Ngaahi Totongi No Fakakatoa ki he:</i>						
% Pa'anga mei he Koloa Hu atu	20	13	12	11	10	8
% Pa'anga mei he Koloa Hu atu (& pa'anga tokoni mei muli)	16	6	5	5	4	4
% Pa'anga Hu mai 'a e Pule'anga	20	13	11	10	9	8
Ko e ngaahi fika lanu kulokula 'oku ne fakaha mai 'a e laka hake 'i he taketi 'a e IMF						
<i>Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua</i>						
<i>Ma'u'anga Fakamatala : Potungaue Pa'anga mo e Palani Fakafonua</i>						

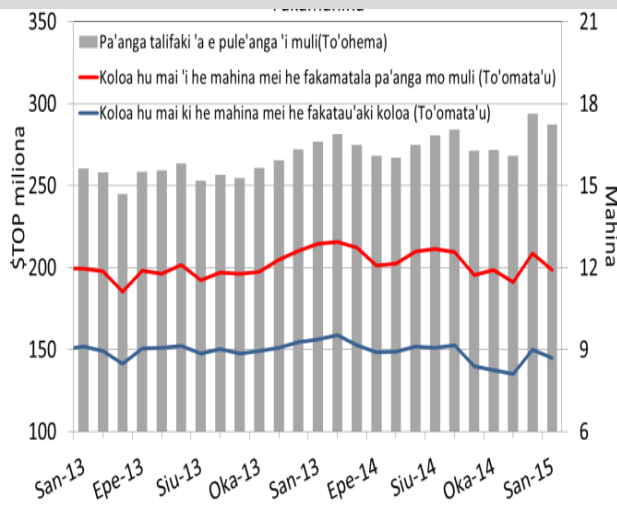
5.5 PALANISI 'O E FEHŪ'AKI PA'ANGA MO MULI'²¹

Ko e fakamatala fekau'aki mo e palanisi 'o e 'akauni fehū'aki pa'anga mo muli' 'oku fakatefīto ia 'i he ngaahi līpooti 'a e ngaahi Pangikē fakakomēsiale' mo e ngaahi Kautaha Fe'ave'aki Pa'anga ki muli' 'a ia 'oku tānaki 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga'.

²¹ Ma'u'anga Fakamatala mei he Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga.

5.5.1 Pa'anga Talifaki 'i Muli'

Fakatātā 5-25 : Pa'anga Talifaki

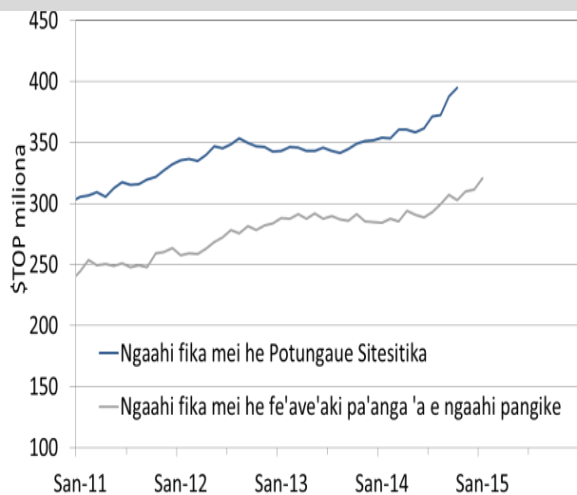

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē; Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga; Potungāue Sitetisitika 'o Tonga

Na'e tupu 'a e Pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' 'aki 'a e peseti 'e 3.8 'i he ta'u' ki Sanuali 2015 'o a'u ki he \$287.2 miliona. 'Oku fe'unga 'eni mo e māhina 'e 8.7 'o e koloa hū mai, 'a ia 'oku ma'olunga ange 'eni 'i he tu'unga fakafiemālie ki he Pangikē Pule' 'a ia ko e māhina 'e 3 ki he 4 'o e koloa hū mai'.

5.5.2 Pa'anga Totongi Atu ki Muli

Fakatātā 5-26 Ngaahi Totongi Koloa Hū mai mei tu'apule'anga (fakata'u)

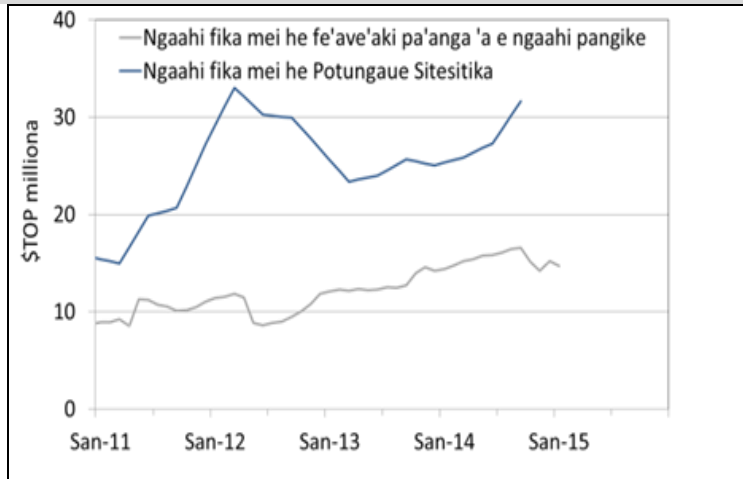
Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē; Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli; Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga; Potungāue Sitetisitika 'o Tonga

'I he māhina 'e 12 ki Sanuali 2015, na'e kake hake 'aki 'a e peseti 'e 12.1 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai' ki he \$289.1 miliona. Neongo 'a e holo 'a e mahu'inga 'a e pa'anga Tonga' 'aki 'a e peseti 'e 2.5 fakafehoanaki ki he ta'u kuo'osi', 'a ia 'oku kau 'eni ki he ma'olunga ange 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai, na'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa'. Na'e lahi taha 'a e ngaahi totongi koloa hū mai fakatautaha', 'o hā mahino heni 'a e kake 'i he tafa'aki fefakatau'aki'. Kuo hoko 'a e holo 'a e totongi lolo fakamāmāni lahi, ko ha faingamālie ke to e lahi ange hono hū mai mei tu'apule'anga 'a e lolo'. Na'e 'alu hake mo e totongi ki hono hū mai 'o e ngaahi naunau langa' tupu mei he lahi ange 'a e ngaahi ngāue langa' 'o kau ai e to e

lana fo'ou 'i Ha'apai hili e Saikolone Ian, kamata 'o e ngaahi langa taautaha fo'ou hangē ko e langa 'a e Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'i he Ngaahi 'Aho Kimui ni' pea mo e 'ofisi fo'ou 'a e Kautaha ki he Sino'i Pa'anga Mālōlō 'a e kau ngāue fakapule'anga'. Na'e lahi ange mo e ngaahi totongi ki hono hū mai 'o e ngaahi koloa kehe' hangē ko e hū mai 'o e ngaahi me'alele', 'o kaunga lelei 'eni ki he tafa'aki fefononga'aki fakataha mo e ma'ulalo ko ia 'a e totongi 'o e lolo'.

5.5.3 Pa'anga Hū mai Mei Muli

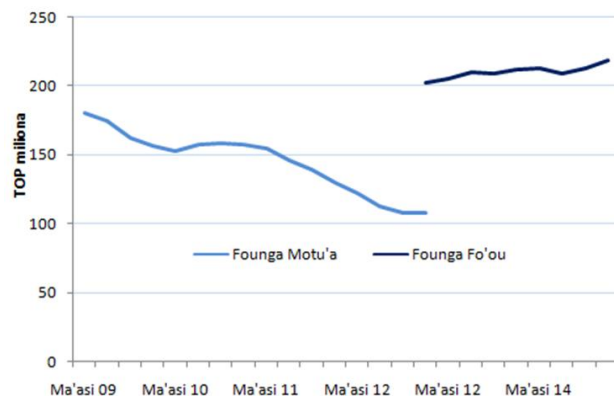
Fakatātā 5-27 : Pa'anga Hū mai mei he Koloa Uta atu ki tu'apule'anga (Fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē; Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli; Pangikē Fakafonua 'o Tonga; Potungāue Sitetisitika 'a e Pule'anga

I he faka'osinga 'o Sanuali 2015 na'e a'u 'a e lī pa'anga taautaha mei muli' ki he \$220.5 miliona, 'a ia ko e tupu 'aki 'eni 'a e peseti 'e 4.2 mei he ta'u kuohili'. Ko e lahi taha 'o e lī pa'anga taautaha mei muli' na'e hū mai mei 'Aositelēlia, Nu'usila pea mo 'Amelika. Na'e fe'unga 'a e lī pa'anga taautaha mei muli' mo e peseti 'e 20 'o e pa'anga hū mai fakalukufua 'a e fonua' (gross national disposable income) 'i he 2012/13.²²

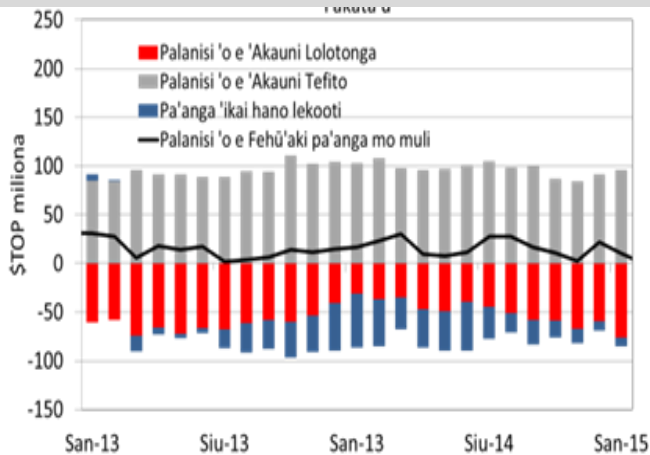
Fakatātā 5-28 Ngaahi Lī Pa'anga Taautaha mei Muli (Fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala: Ngaahi Pangikē Fakakomesiale, Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki Pa'anga Muli, NRBT

²² 'Oku ngāue'aki 'a e fika fakamuimuitaha 'oe GNI 2013. 'E hoko leva 'a e fika 'i he ongo ta'u kehekehe 'e ua ko e fakafuofua pe.

Fakatātā 5-29: Palanisi 'o e Fehu'aki Pa'anga mo muli (fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala : Ngaahi Pangikē Fakakomesiale , Ngaahi Kautaha Fefakatau'aki mo muli, NRBT

I he faka'osinga 'o Sanuali 2015, na'e fe'unga 'a e hulu 'a e palanisi 'o e 'akauni fehu'aki pa'anga mo muli mo e \$10.4 miliona, 'a ia na'e si'isi'i ange ia 'i he hulu na'e lekooti 'i he taimi tatau 'i he 2014. Na'e makatu'unga 'eni mei he lahi ange 'a e totongi pa'anga ki he koloa hū mai pea si'isi'i ange 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua muli' fakafehoanaki ki he ta'u kuo 'osi'.

Fakafuofua ki he kaha'u

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule' 'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e Pa'anga talifaki 'a e Pule'anga 'i muli' ki he toenga 'o e 2015, pea 'e ma'olunga pē ia 'i he tu'unga fe'unga 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule'. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua ' mei he ngaahi 'uhinga tefito ko 'eni':

- 'Oku fakafuofua 'e holo 'a e palanisi 'o e fefakatau'aki', makatu'unga mei he lahi ange koloa hū mai mei tu'apule'anga' tupu mei ha to e lahi ange 'a e ngaahi nō 'e tuku atu 'e he ngaahi pangikē.
- 'Oku fakafuofua 'e alu hake 'a e li pa'anga tautaha mei muli' mo e pa'anga hū mai mei he kau folau 'eve'eva' tupu mei he ngaahi katoanga lalahi 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Tonga ni 'o hangē ko e hilifaki kalauni' mo e ngaahi konifelenisi 'a e ngaahi siasi'.
- 'Oku 'amanaki 'e hū mai 'a e ngaahi tokoni Fakapa'anga ki he patiseti 'a e Pule'anga' mei he ngaahi fonua hoa fakalakalaka 'o Tonga ni', ka 'oku ta'epau 'a e taimi e hū mai ai 'a ia te ne ala uesia 'a e fakafuofua ni.

5.5.4 Mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga

I he māhina 'e 12 ki Sanuali 2015, na'e holo 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' fakatatau ki he mahu'inga 'o e pa'anga 'a e ngaahi fonua 'oku fefakatau'aki mo Tonga' 'aki 'a e peseti 'e 2.5. 'Oku hā heni 'a e holo 'a e mahu'inga 'o e Pa'anga Tonga' fakafehoanaki ki he ngaahi pa'anga tefito' tukukehe pē 'a e pa'anga 'Aositelēlia mo Siapani'. Na'e siofi 'e he Pangikē Pule' 'a e mahu'inga 'o e pa'anga Tonga' ke ne lava 'o tokoni ki hono tauhi 'o e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' 'i ha tu'unga 'oku fakafiemālie pea 'i he taimi tatau ke ne tokoni ki hono tauhi 'o e mahu'inga 'o e pa'anga hū mai mei hono uta atu 'o e ngaahi koloa ki tu'apule'anga' mo e li pa'anga tautaha mei muli' 'i ha tu'unga fakafiemālie, 'a ia 'e kau lelei 'eni ki he tupu faka'ekonōmika fakalūkufua 'a e fonua. I he faka'osinga 'o Sanuali 2015, na'e holo 'a e tu'unga totonu 'o e pa'anga Tonga' 'aki 'a e peseti 'e 1.6 mei he ta'u kuohili'. Na'e makatu'unga 'eni mei he ma'ulalo ange 'a e hikihihi 'i he totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa 'i Tonga ni' fakafehoanaki ki he ngaahi fonua tefito 'oku fefakatau'aki

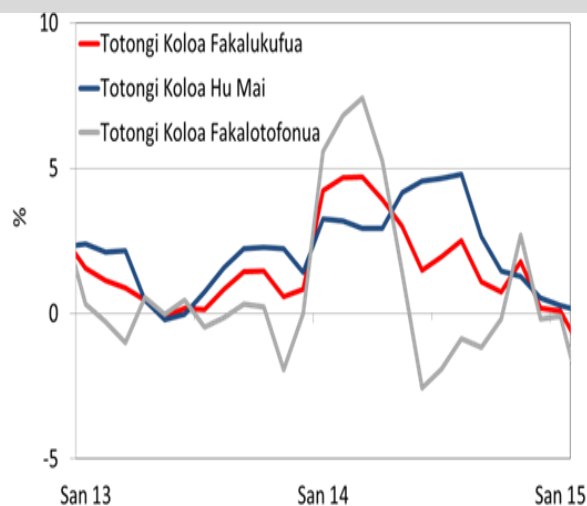
mo Tonga'. 'Oku tokoni 'a e holo 'i he tu'unga totonu 'o e pa'anga Tonga' ke ma'olunga ange 'a e pa'anga hū mai mei hono uta atu 'a e koloa 'a Tonga ki tu'apule'anga'.

5.6 TU'UNGA FAKAPA'ANGA

5.6.1 Hikihiki 'i he Totongi Koloa

'I he māhina 'e 12 ki Sanuali 2015, na'e kake si'i 'a e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' 'aki 'a e peseti 'e 0.1 'a ia na'e ma'ulalo fakatou'osi pe 'a e totongi 'o e koloa hūmai mei muli pea mo e koloa fakalotofonua. Ne a'u ki he ta'u 'e taha, 'a e kake hake ki he peseti 'e 0.3 'a e totongi 'o e ngaahi koloa hū mai mei muli kae holo 'aki e peseti 0.1 'a totongi 'o e ngaahi koloa fakalotofonua. Tupu mei he holo ko ia 'a e totongi fakamāmāni lahi 'o e lolo, 'i he mahina 'e ono kuo 'osi, 'aia na'e tokoni ia ke to e holo koia 'a e hikihiki 'i he totongi koloa. 'Oku hā mahino 'eni 'i he holo 'a e totongi ki he fefononga'aki (tatau pe 'i he hu mai mo e fakalotofonua), ka ko e holo ko 'eni' 'oku tokoni ia ke toe ma'ulalo ange ai 'a e totongi ki he toenga 'o e 'ekonōmika.

Fakatātā 5-30 : Hikihiki 'i he Totongi Koloa (fakata'u)

Ma'u'anga fakamatala : Potungāue Sitetisitika 'a Tonga & Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Ko e kake 'i he totongi 'o e ngaahi koloa hū mai mei muli 'i he faka'osinga 'o e ta'u, na'e tupunga ia mei he 'alu hake 'a e totongi 'o e koloa me'atokoni tautautefito ki he kakano'i manu', ika' mo e moa'. Na'e kau mo e kake peseti 'e 8.8 'i he totongi 'o e koloa tapaka hū mai'. Ko e totongi 'o e fo'i 'akau hūmai mo e vesitapolo na'e holo 'i he ta'u koia.

Na'e ma'olunga ange 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e fo'i 'akau mo e vesitapolo' 'i Sanuali 2015. Neongo 'a e hikihiki 'i he totongi 'o e koloa ni ka na'e fakapalanisi pe ia 'i he holo 'i he totongi 'o e kakano'i manu, ika mo e moa

Fakafuofua ki he Kaha'u

'Oku fakafuofua 'e kei ma'ulalo pē 'a e tu'unga 'o e totongi 'o e ngaahi koloa 'i he kaha'u vave mai, pea 'e malava ke holo 'a e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa, fakatefito ia mei he holo lahi 'o e totongi lolo fakamāmāni lahi. Talu mei Sepitema 2011 mo e ma'ulalo ange 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' 'i he tu'unga fakafiemālie ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga', 'a ia ko e peseti 'e 6 ki he peseti 8 pea 'oku ngalingali 'e hokohoko pehē atu ai pē, 'a ia 'oku tatau 'eni mo e fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga 'a Māmāni (IMF). 'Oku siofi 'e he Pangikē Pule 'a e hikihiki 'i he tu'unga 'o e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa pea 'oku tu'u mateuteu ke liliu 'ene fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'oka fiema'u ke ta'ota'ofi e hikihiki 'i he totongi koloa mo faka'ai'ai 'a e tupu faka'ekonōmika.

5.6.2 Palanisi Nō Atu, Tīpositi & Totongi Tupu

5.6.2.1 Palanisi 'o e Nō

Tēpile 5-8: Palanisi 'o e Nō

	Tu'unga 'i				Liliu:		Vahevahe 'o e no %
	San-15 TOPm	Tis-14 TOPm	Nov-14 TOPm	'Oka-14 TOPm	San-14 TOPm	Mahina 'e 1 %	
Fakakatoa 'o e ngaahi no 'i he pangike	292.6	288.8	289.1	281.3	271.5	1.3	7.7
No Taautaha	147.6	146.8	145	142.9	135.1	0.5	9.2
No Fakapisinisi*	143.7	140.6	142.6	136.2	134.7	2.2	6.6
No Kehe	1.3	1.4	1.5	2.2	1.7	-7.9	-22.4
Fakakatoa 'o e ngaahi no 'i he pangike mo e ngaahi no kehe	396.5	392.3	392.8	382.5	375.0	1.1	5.8
No Taautaha	200	198.8	197.2	192.6	175.3	0.7	14.2
No Fakapisinisi	195.2	192.1	194.1	187.7	198	1.6	-1.5
No Kehe	1.3	1.4	1.5	2.2	1.7	-7.9	-22.4
Ngaahi no fo'ou 'i he Pangike	20.3	9.8	16.8	8.8	5	107.9	307.6
Ngaahi no fo'ou te'eki ke toho mei he pangike	14.7	6.7	7.6	10.1	9.7	119.5	50.7
Ngaahi totongi no fakaangaanga	8.6	10.9	11.5	5.1	5.6	-21.4	54.4
* Na'e liliu e founa 'o e ngaahi fika ni 'i 'Aokosi 2014, 'o tupu mei ai 'a e liliu kotoa e ngaahi fika							

Ma'u'anga Fakamatala : Kautaha Nō Iiki ki he Fakalakalaka 'i he Pasifiki (SPBD), Poate ki he Sino 'i Pa'anga Mālōlō 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga (RFB), Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua mo e Ngaahi Pangikē Fakakomēsiale

'I he faka'osinga 'o Sanuali 2015, na'e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi nō fakakātoa' 'aki 'a e 7.7% mei he ta'u kuohili'. Na'e makatu'unga 'eni mei he lahi 'a e ngaahi nō ne tuku atu ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga mo e tafa'aki taautaha. Na'e tokoni 'a e polokalama nō fo'ou 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fakalele 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga ki he lahi ange 'a e ngaahi nō ne tuku atu ki he tafa'aki ngaohi'anga koloa, langa, fefakatau'aki, toutai mo e ngoue'. Na'e fe'unga mo e \$2.1 miliona 'a e fakakātoa e ngaahi nō mei he polokalama nō 'a e Pule'anga' 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2015.

Na'e tupu foki mo e ngaahi nō taautaha, tautautefito ki he nō fale' mo e ngaahi nō makehe fakafo'ituitui' (personal loans). Ko e tupu fakakātoa 'i he ngaahi nō 'i hono fakakau mai mo e ngaahi nō 'oku tuku atu mei he Sino 'i Pa'anga Mālōlō 'a e kau ngāue fakapule'anga (RFB), Kautaha Nō Taautaha ki he Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pisinisi 'i he Pasifiki Saute' (SPBD), na'e fe'unga ia mo e peseti 'e 5.2, 'a ia ne lahi taha ai e ngaahi nō taautaha.

'Oku fenāpasi 'a e lahi ange 'a e pa'anga kuo nō atu' mo e fokotu'utu'u ngāue fakapa'anga 'a e Pangikē Pule' (monetary policy) ke faka'ai'ai e ngaahi pangikē ke nau ngāue'aki 'enau ngaahi pa'anga ngāue' (liquidity) ke tuku atu 'a e ngaahi nō fo'ou kitu'a ke tokoni ki he langa faka'ekonōmika e fonua'.

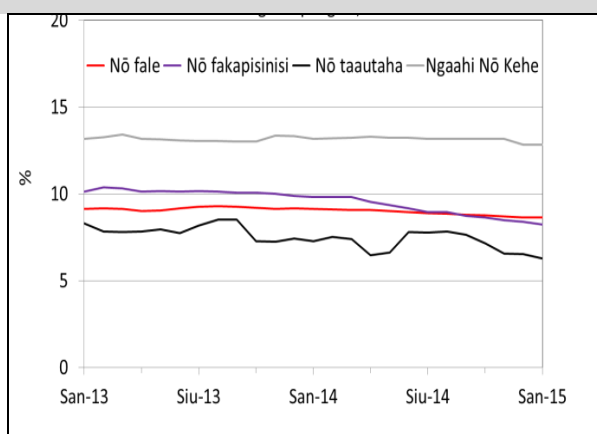
5.6.2.2 Palanisi 'o e Fakahū Pa'anga

Na'e tupu 'a e palanisi 'o e ngaahi 'akauni fakahū pa'anga 'aki 'a e 6.9% 'i he ta'u 'o ngata ki Sanuali 2015. Na'e makatu'unga 'eni mei he hiki hake 'i he ngaahi totongi tupu 'i he fakahū pa'anga'. Na'e kau 'a e kamata faifatongia 'a e pangikē fakakomēsiale fo'ou ko e Pacific International Commercial Bank (PICB), 'a ia na'a ne tuku atu 'a e ngaahi totongi tupu ma'olunga ke faka'ai'ai e kau kasitoma'a fo'ou', ki he ma'olunga ange 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he fakahū pa'anga. Na'e kau e kake 'i he fakahū pa'anga 'a e Pule'anga' 'i he ngaahi pangikē ki he lahi ange ko 'eni 'i he kotoa 'o e fakahū pa'anga. Na'e tupu 'eni mei he 'alu hake ki 'olunga 'a e pa'anga hū mai 'a e Pule'anga mo e pa'anga tokoni ki he patiseti mo e pa'anga ki he ngaahi poloseki mei he ngaahi fonua hoa ngāue fakalakalaka, 'aia 'oku te'eki ai ke ngāue'aki.

Na'e tuku atu 'e he Pangikē Pule' 'a e ngaahi ponite fo'ou 'a e Pule'anga' 'o kamata 'i Siulai 2014, 'a ia ko e fuofua pōnite fo'ou 'eni kuo tuku atu talu mei Sanuali 2010. 'I he Fakamatala Patiseti 'a e Pule'anga ki he 2014/15, ko e ponite fo'ou fe'unga fakakātoa mo e \$20 miliona 'e tuku atu lolotonga 'a e ta'u' ka 'i he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Fepueli 2015 na'e fe'unga mo e \$15 miliona 'a e mahu'inga 'o e pōnite fakakātoa kuo 'osi tuku atu' 'a ia ko e \$10.2 miliona pē kuo 'osi fakatau atu. Na'e 'i he tu'unga fakafiemālie pē 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē neongo e fakatau atu 'o e ponite fo'ou 'a e Pule'anga', koe'uhi na'e lolotonga lahi pē 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē pea mo e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga' ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga hū mai mei hono fakatau atu 'a e pōnite. 'I he'ene a'u mai ki he faka'osinga 'o Fepueli 2015, na'e fe'unga katoa 'a e lahi 'o e ponite 'a e Pule'anga mo e \$36 miliona, 'a ia ko 'ene 'alu hake 'eni mei he \$29.5 miliona 'i Sune 2014, pea ko e peseti 'e 53 na'e fakatau ia 'e he ngaahi pangikē fakakomēsiale. Na'e tuku atu 'a e ngaahi pōnite ni mei he ta'u 'e 2 ki he 7, pea mo e totongi tupu na'e 'i he peseti 'e 3 ki he peseti 'e 6.

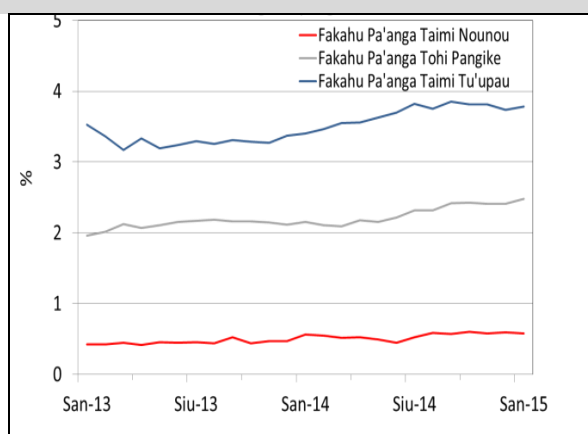
5.6.2.3 Ngaahi Totongi Tupu

Fakatātā 5-31 : Totongi Tupu he Nō (Faka'avalisi ngaahi Pangikē, fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala : Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Fakatātā 5-32 : Totongi Tupu he Fakahu Pa'anga (Faka'avalisi ngaahi Pangikē, fakata'u)

Ma'u'anga Fakamatala : Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

'I he māhina 'e 12 ki Sanuali 2015, na'e holo ai 'a e 'avalisi 'o e hulu 'i he totongi tupu' (weighted average interest rate spread) ki he peseti 'e 6.33 'a ia ne makatu'unga 'eni 'i he 'alu hake 'a e totongi tupu ki he fakahū pa'anga' 'aki 'a e peseti 'e 0.26 ki he peseti 'e 2.25 pea holo 'a e totongi tupu ki he ngaahi nō, 'aki 'a e peseti 'e peseti 'e 0.43 ki he peseti 'e 8.59. Na'e makatu'unga 'a e kake 'a e

'avalisi 'o e totongi tupu ki he ngaahi fakahū pa'anga mei he lahi ange 'a e fakahū pa'anga' mo e ma'olunga ange 'a e ngaahi totongi tupu ki he kotoa 'o e ngaahi fakahū pa'anga. Ko e holo 'i he 'avalisi 'o e totongi tupu ki he ngaahi nō na'e makatu'unga ia mei he lahi 'a e fe'au'auhi 'a e ngaahi pangikē 'o tuku hifo ai e ngaahi totongi tupu' ke ma'u 'aki e ngaahi kastioma' lelei, 'o kau ai hono tuku atu 'a e ngaahi nō lalahi ki he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'i ha totongi tupu ma'ulalo. Na'e to e tokoni foki mo hono fakaava 'a e polokalama nō 'a e Pule'anga ki he holo 'a e 'avalisi 'o e totongi tupu ki he ngaahi nō, 'a ia ne tuku atu 'enau nō 'aki 'a e totongi tupu ko e peseta 'e 1 mo e peseta 'e 4. Ko e holo 'eni 'a e ngaahi totongi tupu ki he nō ki ha tu'unga ma'ulalo fakafehoanaki ki he ngaahi ta'u kuo maliu atu.

Tēpile 5-9 : Tu'unga totonu 'o e totongi tupu ngāue'aki 'e he ngaahi Pangikē (EIR)

Tu'unga totonu 'o e totongi tupu ngāue'aki ngaahi pangike (EIR)*		Tu'unga 'o e EIR
1	No Taautaha	
	\$10,000; ta'u 'e 2	13.4%-21.06%
	\$20,000; ta'u 'e 2	12.09%-17.65%
2	No Fale	
	\$200,000; ta'u 'e 15	9.33%-10.5%
	\$200,000; ta'u 'e 20	9.31%-10.5%
3	No Fakapisinisi	
	\$500,000; ta'u 'e 5	9.68%-10.86%
	\$1,000,000; ta'u 'e 5	9.62%-10.26%

Ma'u'anga Fakamatala : Pangikē Pule Faka'fonua 'o Tonga

kapau ko e nō fale, 'e kake 'aki e peseti 'e 1 ki he 2 pea kake 'aki e peseti 'e 2.5 'o kapau ko e nō pisinisi.

'I he Tēpile 5-9, 'oku hā mai ai 'a e faka'avalisi 'o e totongi tupu ngāue'aki ki he nō 'i he ngaahi pangikē kotoa 'i he'ene a'u mai ki Ma'asi 2015. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi totongi kehe 'oku tanaki atu ki he nō 'aia lava heni ke hā mahino mai ai 'a e mahu'inga fakakātoa 'e tukuatu 'aki ki he toko taha kole nō. Ko e ngaahi totongi ko 'eni 'oku kau atu kiai 'a e ngaahi totongi ki he malu'i, totongi ki he mokisi 'o e kelekele pea mo e ngaahi totongi kehe pe, 'o makatu'unga pē ko e hā e fa'ahinga pe he 'o e nō 'oku te nō ai. 'I he tu'unga 'o e totongi tupu 'e toe ki'i ma'olunga ange 'aki ha peseti 'e 3 ki he 8 'o kapau ko e nō taau taha. Ka 'o

5.6.3 Palanisi 'o e Pa'anga Fakalukufua

Tēpile 5-10: Fakatahataha'i 'o e fakamatala ki he koloa mo e mo'ua 'a e Ngaahi Kautaha Fakahu Pa'anga

	Tu'unga 'i				Liliu:		
	San-15 TOPm	Tis-14 TOPm	Nov-14 TOPm	'Oka-14 TOPm	San-14 TOPm	Fakamahina Tupu %	Fakata'u Tupu %
Pa'anga Fakalukufua kuo tuku atu	380.9	387.6	377.3	373.0	350.6	-1.7	8.7
Pa'anga 'oku lolotonga ngaue'aki	40.4	44.1	40.6	38.6	33.5	-8.4	20.6
Fakahu pa'anga taimi nounou	138.4	141.9	134.8	132	131.4	-2.4	5.3
Fakahu pa'anga ki he tohi pangike mo e taimi tu'upau*	202.1	201.6	201.9	202.4	185.7	0.3	8.8
tatau							
Hulu 'o e koloa muli	277	288.2	262.4	267.4	266.4	-3.9	3.9
tanaki							
Hulu 'o e koloa fakalotofonua	103.9	99.3	114.9	105.6	84.1	4.6	23.6
Fakakatoa 'o e ngaahi no 'i he pangike**	300.4	296.2	295.7	289.3	278.7	1.4	7.8
Me'a kehe***	-196.5	-197	-180.8	-183.7	-194.7	-0.2	0.9
* Fakakau 'a e ngaahi fika ki he koloa malu'i 'o 'ikai ko e vahevahe 'o e ngaue.							
** Kehe si'i mei he me'afua 'o e no mei he ngaahi pangike 'oku fakakau ki he tupu 'i he kaha'u.							
***Lahitaha pe ki he 'akauni tefito 'a e ngaahi pangike mo e pangike pule mo e hulu 'i he pa'anga 'a e Pule'anga.							

Ma'u'anga Fakamatala : Ngaahi Pangikē, Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga

Na'e 'alu hake 'a e pa'anga fakalukufua kuo tuku atu 'aki 'a e peseti 'e 8.7 'i he māhina 'e 12 ki Sanuali 2015 tupu mei he lahi ange 'a e ngaahi nō kuo tuku atu mo e ma'olunga ange 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua'. Ko e kake 'i he fakahū pa'anga taimi nounou 'oku fenāpasi ia mo e fakafuofua 'a e Pangikē Pule 'e malohi ange 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ta'u' ni'. Na'e 'alu hake foki mo e fakahū pa'anga ki he tohi pangikē mo e fakahū pa'anga tu'upau'.

Fakafuofua ki he kaha'u

'Oku fakafuofua 'e he Pangikē Pule' 'e kake 'a e pa'anga fakalukufua kuo tuku atu 'aki 'a e peseti 'e peseti 'e 7 'i he 2014/15 'o fakatefito 'eni mei he fakafuofua 'e 'alu hake 'a e lahi 'o e ngaahi nō 'aki 'a e peseti 'e 10 pea to e kake mo e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua. 'Oku makatu'unga 'a e fakafuofua 'o e tupu 'i he ngaahi nō mei' he fakafuofua 'e toho 'a e ngaahi nō lalahi fo'ou kuo 'osi tali', pea mo hono ngāue'aki 'a e polokalama nō fo'ou 'a e Pule'anga', pea 'e tokoni ki ai foki mo e 'i he tu'unga ma'olunga 'a e ngaahi totongi tupu ki he nō'.

5.6.4 Tu'unga mo e Ola Fakapa'anga 'o e Ngaahi Ngāue 'a e Ngaahi Tafa'aki Faka-Pangikē

Na'e hokohoko atu ai pē tu'unga fakafiemālie 'a e ngaahi pangikē 'i Tonga, neongo 'a e 'ikai loko mālohi e tupu faka'ekonōmika fakalukufua. Na'e tupu 'aki peseti 7.9 ki he \$578 miliona 'a e ngaahi koloa fakakātoa 'a e ngaahi pangikē 'i he lolotonga e ta'u 'o ngata ki Sanuali 2015 makatu'unga ia mei he kake peseti 'e 7.7 'i he ngaahi nō fakalukufua lolotonga e ta'u', 'o hangē koia ne fakahā 'i 'olunga, pea mo e kake 'aki e peseti 'e 10.6 'i he ngaahi pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē. Na'e kake 'aki 'a e peseti 'e 5.6 ki he \$445 miliona 'a e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua 'o e ngaahi pangikē makatu'unga 'eni mei he tupu 'aki 'a e peseti 'e 6.8 'i he fakahū pa'anga fakakātoa. Na'e holo 'a e

pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema' 'aki 'a e \$6.6 miliona (peseti 'e 27) tupu 'eni mei hono faka'atā atu 'o e ngaahi nō palopalema 'i he lolotonga 'a e ta'u'.

Na'e hokohoko atu ai pē 'a e tu'unga lelei 'o e tupu 'a e ngaahi pangikē pea lahi foki mo e sino'i pa'anga tefito' mo e pa'anga ngāue'. Na'e holo 'a e tupu fakata'u 'a e ngaahi pangikē 'i he 'ene a'u mai ki Sanuali 2015 'o makatu'unga ia 'i he ma'olunga ange 'a e ngaahi fakamole kehe' pea mo e ngaahi fakamole ki he pa'anga talifaki ki he ngaahi nō palopalema.

Na'e holo leva mo e pa'anga 'oku ma'u mai mei he ngaahi koloa fakalukufua' (Return on Assets) mo e pa'anga na'e ma'u mai mei he ngaahi pa'anga tefito' (Return on Equity) ki he peseti 'e 2.7 mo e peseti 'e 8.6 'o fakahoa ki he peseti 'e 2.9 mo e peseti 'e 11.2 'i Sanuali 2014. Na'e 'i ai 'a e holo 'i he pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē 'i he lolotonga e ta'u 'o a'u mai ki Sanuali 2015 ka na'e kei 'i he tu'unga fakafiemālie pē. Neongo na'e tupu 'a e ngaahi fakahū pa'anga' 'o fakatupunga ai 'a e to e ma'olunga ange 'a e 'akauni pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē, ka na'e to e lahi ange 'a e kake 'i he tupu 'a e ngaahi nō. 'Oku kei 'i he tu'unga mālohi pē 'a e sino'i pa'anga tefito' 'a e ngaahi pangikē pea 'oku kei ma'olunga ange 'i he tu'unga ma'ulalo taha 'oku fiema'u 'e he Pangikē Pule' 'a ia ko e peseti 'e 15, 'i he peseti 'e 41.6 'i he faka'osinga 'o Sanuali 2015, ko e ma'olunga taha ia talu mei Sune 2010.

'Oku kei fiema'u pē 'a e tokanga lahi ki he ngaahi nō palopalema 'a e ngaahi pangikē neongo kuo 'i ai e fakalakalaka ki ha tu'unga fakafiemālie ange 'o fakahoa ki he ngaahi ta'u kimu'a'. 'I he lolotonga e ta'u' 'o ngata 'i Sanuali 2015, na'e holo 'a e ngaahi nō palopalema' 'aki 'a e peseti 'e 32.1 ki he \$19.8 miliona, 'a ia 'oku fe'unga 'eni mo e peseti 'e 6.8 'o e ngaahi nō fakalukufua', pea ko e fakalakalaka 'eni mei he peseti 'e 10.8 'i he ta'u kuohili'.

5.6.5 Ko e Tu'unga 'o e Fokotu'utu'u Ngāue Fakapa'anga 'a e Pangikē Pule

Ko e tefito'i taumu'a 'a e Pangikē Pule' felāve'i mo e fokotu'utu'u ngāue Fakapa'anga', ko hono fakapapau'i 'oku 'i he tu'unga fakafiemālie 'a e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua' mo e tu'unga 'o e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa'. Ko e'uhi ko e fakafiemālie 'a e hikihiki 'a e totongi fakalukufua 'o e ngaahi koloa' tupu mei he holo 'a e totongi fakamāmāni lahi 'o e lolo' mo e fakafuofua 'e hokohoko atu e holo 'a e totongi koloa; fakafiemālie 'a e tu'unga 'o e pa'anga talifaki 'i muli 'a e fonua (foreign reserves); lahi 'a e pa'anga ngāue 'a e ngaahi pangikē ke nō atu pea to e hiki hake 'a e pa'anga kuo nō'i atu' (credit growth); ma'ulalo ange 'a e ngaahi totongi tupu 'a e ngaahi pangikē (interest rates); lahi ange e fakahū pa'anga 'a e Pule'anga', 'oku kei hokohoko atu pē 'a hono ngāue'aki 'a e fokotu'utu'u mo e kaveinga ngāue Fakapa'anga lolotonga 'a e Pangikē Pule'. 'E kei hokohoko atu ai pē 'e he Pangikē Pule' 'a hono siofi 'a e ngaahi fakalakalaka faka'ekonōmika' mo e tu'unga Fakapa'anga 'a e fonua' pea ke liliu 'a e fokotu'utu'u ki he ngāue Fakapa'anga' 'oka fiema'u.

5.7 TU'UNGA FAKASŌSIALE MO FAKAKOLO

5.7.1 Ko e Tu'unga 'o e Mo'ui

Ko e kau ngāue ki he mo'ui' (toketā, neesi, ma'uli) 'e 4.25 ki he toko 1000 kotoa pe²³. 'Oku fakahoa 'eni ki he 2.3 'i he lekooti 'a e Kautaha Mo'ui 'a Māmāni (WHO) pea 'oku ma'olunga ange ia 'i he ngaahi fonua lalahi 'i he Pasifiki'.

Na'e fa'u 'a e Palani Laka Atu 'i he Mileniume ke fakatefito ki hono tokanga'i e ngaahi Taumu'a 'e tolu 'oku tomui ai 'a Tonga ni 'i he Ngaahi Taumu'a Fakalakalaka 'o e Mileniume kau ai 'a etaumu'a mahu'inga fekau'aki mo e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi. 'Oku hā mai e fakatu'utamaki 'o e uesia 'a e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi 'i he holo e tu'unga 'o e mo'ui hange ko ia 'oku hā he **Fakatātā 5-11**. Ko e holo ko 'eni 'i he tu'unga 'o e mo'ui 'oku ne uesia e Tu'unga Fakalakalaka 'o e Kakai 'i Tonga 'a ia 'oku ne holoki ki lalo e tu'unga ma'olunga 'o e Fakalakalaka 'o e Kakai mei he ngaahi tu'unga na'e 'i ai 'i he konga 'o e ta'u hivangofulu tupu.

Tēpile 5-11 : Holo e tu'unga 'o e ta'u ki he Mo'ui

ta'u	Kakai Tangata	Kakai Fefine	Fakakātoa
2007	70	72	71
2010	65	69	67

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Mo'ui

Tēpile 5-12 : Fakalakalaka 'i he ngaahi uesia kovi 'o e Mahaki 'Ikai Pipihi, 2004 mo e 2012

Ngaahi Me'afua 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi (ta'u motu'a 25 -64)	Savea 2004	Savea 2012	Fakalakalaka
Fakamalohi sino (miniti lahi ange he 600 MET)	43.9% ± 5.9	23.7% ± 2.2	fakautuutu 'ene lelei
Fua'i'akau/vesitapolo 'oku ma'u (5 pe lahi ange he 'aho)	92.2% ± 2.1	73.1% ± 3.0	fakautuutu 'ene lelei
Ma'u Kava Malohi ('osi e mahina 'e 12)	8.9% ± 5.2	5.7% ± 1.3	lelei
Ifi ha fa'ahinga tapaka pe	29.8% ± 3.7	29.3% ± 2.6	tupu si'isi'i pe
Nge'enge'e	92.1% ± 2.1	90.7% ± 1.8	lelei
Feti	68.7% ± 4.2	67.0% ± 2.9	tupu si'isi'i pe
Ngaahi Ola Kovi kehekehe ('uhinga 'e 3 - 5)	60.7% ± 4.4	57.1% ± 4.6	lelei

**'Oku potupotu tatau pe 'a e ongo savea ni.*

Ma'u'anga Fakamatala: Lipooti 'o e Savea 'a e STEPS, 2014

'Oku fakatefito e Palani Laka Atu 'i he Mileniume ke faka'ai'ai e ngaahi ngāue mo'uilelei ke ta'ota'ofi mo tokanga'i e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi. 'Oku kau heni hono fokotu'u e 'Aho 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi ke faka'ai'ai e to'onga mo'uilelei pea kau ai mo hono fakahoko 'o e ngaahi ako 'i he 'Aho Fakamamani Lahi 'o e Suka. Ko e fuofua faka'ilonga 'o e ngaahi founa ko 'eni 'oku hā 'i he holo 'a e ngaahi 'uhinga 'oku ne fakatupunga 'a e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi hange ko ia 'oku hā atu 'i he **Tēpile 5-12**.

Na'e tali 'e he Kapineti ki muini mai ke sekelitali e Poloseki Tokoni ki he Sekitoa ki he Mo'ui 'a Tonga 'i he Komiti Fakafonua ki he Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi pea ke tokoni ki hono tokanga'i 'o e tokoni 'a e hoa ki he fakalakalaka; pea mo to e tokanga'i foki mo hono siofi mo sivi'i 'o e Ngaahi

²³ Lipooti 'a e Kautaha Mo'ui 'a Māmāni mo e Potungāue Mo'ui ki he tu'unga fakahoko fatongia ki he mo'ui

Ngāue ki hono Faka'ai'ai e Mo'uilelei ke to e lelei ange hono fakafepaki'i 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi 'i Tonga

Ngaahi tefito'i Lao kuo tali 'i he 2014/15 ke tokanga taha pe ki hono fakasi'isi'i 'o e Ngaahi Mahaki 'Ikai Pipihi:

- hiki hake 'a e tute 'ekisia ki he tapaka' pea ko e taha 'eni he tu'unga ma'olunga 'i he kotoa e ngaahi motu 'o e Pasifiki;
- hiki hake 'a e ta'u fakangatangata fakalao ki hono fakatau mo faka'aonga'i 'o e kava malohi mei he ta'u 18' ki he ta'u 21;
- tali ke fakahoko 'e he kau polisi' hono sivi e manava 'a e kau faka'uli' ke fakapapau'i 'akinautolu 'oku hu'akava 'ia. 'Oku tokoni e fakakaukau ko 'eni ki hono fakasi'isi'i e ngaahi lavelavea lalahi 'oku hoko he fefononga'aki he hala pule'anga' 'a ia 'oku holo 'aki e peseti 'e 50 ;
- tali e tu'utu'uni 'i he 2013 ki he Tute 'Ekisia' ke hiki hake e tute 'o e ngaahi koloa 'oku 'ikai mo'ui lelei hange koe tapaka', me'akai ngako' mo e inu melie';
- tali e tu'utu'uni 'i he 2013 ki he Tute 'i uafu ke holoki e tute 'o e me'atokoni mo'ui lelei hange ko e ika mo e ngaahi me'atokoni kotoa mei tahi ;
- fakapapau'i 'oku 'i ai e ngaahi tafa'aki ki he luelue 'i he hala kotoa, 'oku toki langa ke tokoni ki he malu 'o e lue lalo hange, ko e ngaahi kolosi'anga' ke to e hiki hake e tu'unga 'o e ngaahi ngāue mo'ui lelei mo e fakamalohisino ki he mo'ui lelei.

5.7.2 Tu'unga 'o e Ako

'I he ta'u 2011, na'e a'u e tu'unga 'o e laukonga 'a e fanau 'i Tonga ki he peseti 'e 98.2 (hange ko ia 'oku hā 'i he **Tēpile 5-9**), 'a ia 'oku hā mahino mai 'e lava pe 'a e ki'i tamasi'i/ta'ahine kotoa 'i Tonga 'oku lava 'o laukonga mo tohi. Na'e fakahoko e tesi 'o e laukonga mo e fika 'i ha founa kuo fokotu'u ko e Tesi 'o e Lavame'a 'i Tonga 'i 'Okatopa, 2014. 'E tuku mai heni 'a e fakamuimui taha talu mei he fika 'i he tohi kakai fakamuimui 'i he 2011. Ko e ngaahi ola ko 'eni 'oku 'amanaki ke tuku atu 'i he faka'osinga 'o 'Epeleli, 2015.

'Oku tupu māmālie pe 'a e tokolahi 'o e fanau 'oku huu ki he lautohi Pule'anga mo e kolisi. 'Oku hange pe ko e tupu 'i he lesisita ki he ako vokasio mo e ako ngāue, tautau tefito ki he hiki hake 'a e fika 'o e fanau tangata 'oku nofo mei he ngaahi kolisi ka nau huu ki he tafa'aki vokasio. 'I he a'u mai ki he ta'u 2009, ko e vahe ua 'e tolu 'o e fanau ako mei he Ako Ma'olunga 'o Tonga ko e fanau fefine 'a ia ko e hiki hake ia mei he peseti 'e 60 'i he 2011.

Ko e Ako'anga Fakatekinikale 'e 23 kuo 'osi lesisita 'i he Poate Fakafonua 'a Tonga ki hono Fakamafai'i e Tu'unga Fakaako ke nau fakahoko 'a e ako vokasio. 'Oku to e poupuu atu ke fakalahi e ngaahi faingāmalie ki heni, fengāue'aki ai e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue mo e ngaahi Ako'anga Vokasio mo Fakatekinikale ke ma'u lelei 'a e ngaahi fakamatala mo e fika 'o e ngaahi liliu ni.

Ko e fakahoa 'o e fanau ako ki he faiako 'i he lautohi Pule'anga 'oku hiki hake mei he fanau ako 'e toko 21 ki he faiako 'e 1 'i he ta'u 2012 ki he toko 25 ki he faiako 'e 1 'i he 2013, ka 'oku holo ia 'i he kolisi mei he fanau ako 'e toko 15 ki he faiako 'e 1 'i he 2012 ki he fanau ako 'e toko 13 ki he 2 'i he 2013. 'Oku kapui ai pe 'e he ngaahi 'avalisi ko 'eni 'a e kehekehe lahi 'i he ngaahi 'apiako. Ko e tokolahi 'o e ngaahi 'api ako 'i he tukui motu 'oku nau 'i lalo hifo 'i he tu'unga ko 'eni ka ko e kongā 'o e ngaahi 'api ako 'i Nuku'alofa 'oku nau 'i he tu'unga 'oku fakafuofua ke meimei liunga ua 'i he tu'unga ko 'eni pe 'e lava pe ke to e kovi ange.

'Oku ngāue lahi e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ke to e lelei ange 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongia 'a e kau faiako 'aki hono fakapapau'i 'oku ma'u 'e he faiako kotoa 'a e tu'unga ako fakafaiako 'oku fiema'u. Kuo fakangāue'i ai 'e he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue 'a e kau faiako fakataimi tautautefito ki he ngaahi ako'anga 'ikai fakapule'anga ke nau tokanga'i 'a e ngaahi kalasi 'a e fa'ahinga 'oku nau kau ki he polokalama ako ko 'eni ke lava 'o ma'u 'a e ngaahi tu'unga fakaako 'oku fiema'u. Ko e tokoni ko 'eni 'oku tanaki atu ia ki he polokalama 'oku tokoni'i Fakapa'anga ke hokohoko atu ki he ngaahi ako'anga 'ikai fakapule'anga.

Kuo fokotu'u 'e he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ha tu'utu'uni makatu'unga 'i hono feinga'i ke fakakakato e ngaahi tonounou ki he kau faiako mo e ngaahi ako'anga 'ikai fakapule'anga ke holoki e mahina 'e 3 'o e malolo fa'ele ki he mahina 1. Na'e to e fa'u ai 'e he potungāue 'a e polokalama ke fakalotolahi'i 'aki e kau faiako 'oku 'ikai ai ha tu'unga fakaako ke nau to'o e faingāmalie ko 'eni. 'Oku fakangāue'i heni e kau faiako 'oku to e lelei ange 'enau taukei ngāue ki he ngaahi ako fakaloto Fonua. 'Oku to e lava foki heni ke nau to e fe'au'auhi mo fiema'ua he māketi 'i he taimi 'oku nau kumi ai ki he ngaahi faingāmalie ngāue 'i muli. 'Oku tokoni'i e fakalelei ki he kau faiako 'e he ngaahi poloseki kehekehe kau ai 'a e fakalelei ki he silapa, fakalelei ki he founa hono tokanga'i 'o e ako.

Lolotonga hono feinga'i 'e he Potungāue Ako ke fakalelei'i e tu'unga 'o e ako 'a e fanau ako, 'oku fakautuutu e hoha'a ki he si'isi'i hono tokanga'i e fakalalaka 'o e tu'unga faka'ulungaanga 'a e fanau. 'Oku makatu'unga e tonounou lahi 'i he tu'unga 'o e fakalalakaka 'a e 'ulungaanga 'i he si'isi'i e ako'i mo fakahoko e talatalaifale faka'ulungaanga 'i he 'apiako. Kai kehe, 'oku fakatefito e fakalalakaka e 'ulungaanga 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku 'i tu'a ia 'i he founa ako. 'E malava 'o to e lelei ange 'a e palanisi 'i he tu'unga 'o e ako mo e lelei faka'ulungaanga 'a e fanau ako 'i he fetokoni'aki 'a e ngaahi kupu fekau'aki kau ai e kau ma'u mafia, ngaahi matu'a, ngaahi siasi, pea 'oku fiema'u e ngāue fakataha 'a e kau kolisi tutuku ke o'i e ngaahi 'ulungaanga. Ko e ngaahi 'elia tefito 'oku fai ki ai e hoha'a 'oku felave'i mo e vaa 'a e ngaahi 'api ako 'a ia 'oku hoko ai e maumau lahi 'i he kee, ka 'oku 'ikai ke nau fakahoko ha ngāue lelei ke nau hoko ko e 'api ako lelei 'i he tu'unga faka'atamai mo e sipoti.

Tēpile 5-13: Ngaahi Fika 'o e Tu'unga 'o e Ako

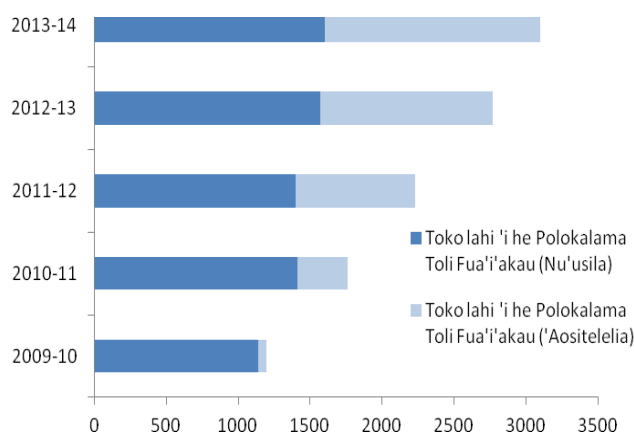
Ngaahi Me'afua Tefito 'o e Fa'unga Palani	2010	2011	2012	2013	2014
Tu'unga 'o e laukonga 'i Tonga	NA	98.2%	NA	NA	ke toki fakapapau'i
Peseti 'o e tokolahi e fanau 'i he ta'u 5 – 14 'oku lesisita 'i he lautohi	NA	94.4%	99.9%	99.9%	ke toki fakapapau'i
Peseti 'o e tokolahi e fanau 'i he ta'u 15 ki 'olunga 'oku lesisita 'i he ngaahi kolosi	NA	NA	54.3%	53.2%	ke toki fakapapau'i
Toko lahi 'o e fanau ako 'oku lesisita 'i he lautohi	16,848	17,033	17,182	17,275	ke toki fakapapau'i
Toko lahi 'o e fanau ako 'oku lesisita 'i he ngaahi kolosi	14,777	14,874	14,806	14,940	ke toki fakapapau'i
Toko lahi 'o e fanau ako ki he kau faiako 'i he lautohi (lahi taha ko e 25:1)	24.9	24.1	21.2	24.5	ke toki fakapapau'i
Toko lahi 'o e fanau ako ki he kau faiako 'i he kolisi (lahi taha ko e 55:1)	14.9	14.6	14.5	13.3	ke toki fakapapau'i

Fakamatala: Ko e fika 'i 'olunga 'oku lekooti fakata'u

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Ako mo e Ako Ngāue

5.7.3 Tu'unga 'o Tonga 'i he Kau Ma'u Ngāue

Fakatātā 5-33 : Toko lahi 'o e kau ngāue 'oku kau ki he Polokalama Toli Fua'i'akau (Nu'usila mo 'Aositelelia)

*Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue ki he Ngaahi Ngāue
Fakaloto fonua, Tafā'aki ki he Ma'ungāue, 2014*

Fua'i'akau 'i 'Aositelelia

Ko e konga lahi 'o e hiki ko 'eni 'oku hoko ia 'i he Polokalama Toli Fua'i'akau ki 'Aositelelia. 'A ia ko Tonga' 'oku ma'olunga taha e tokolahi 'o e kau ngāue 'oku nau kau ki ai fakafehoanaki ki he ngaahi Fonua kehe. 'Oku fakafuofua ki he \$27.6 miliona 'oku ma'u 'i he talafi pa'anga mei he fāfili 'i muli 'i he ta'u 2013-14. 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi pole 'oku hoko 'i he polokalama ni. 'Oku kau heni e hiki hake 'i he fika 'o e kakai 'oku nau hola tautau tefito ki he Polokalama 'i 'Aositelelia pea 'oku kau ai mo e ngaahi palopalema fakasōsiale fakafāfili. Kuo fokotu'u ai ha me'afua 'oku taau ke solova'aki e palopalema. Ko e palopalema 'oku hoko ki he mo'ui 'a e fāfili 'oku kau ai e mavahe 'a e kakai tangata 'i he ngaahi mahina lahi 'o e ta'u 'a ia 'oku fiema'u ke fai ha tokanga ki ai.

Neongo e ngaahi pole ko 'eni, ko e taha 'eni he ma'u'anga pa'anga mahu'inga. 'Oku palani e Pul'anga ke to e hiki hake 'a e tokolahi 'o e kakai Tonga 'oku nau kau atu ki he polokalama ngāue 'i muli pea 'oku 'i ai e fakakaukau ke to e fakalahi ki he ngaahi 'elia kehe 'o e faingāmalie ngāue hange ko e langa, tauhi vaivai mo e ngaahi 'elia fakapolofesinale hange ko e neesi mo e faiako.

5.7.4 Liliu kuo hoko ki he Fa'unga e Kakai 'i Tonga

Ko e fika fakamuimui taha 'i he tohi kakai 'oku ma'u mei he Tohi Kakai 'o e 2011. 'Oku hā heni e kakai fakakātoa 'e 103,252, 'a ia 'oku hiki 'aki e peseti 'e 0.2 mei he Tohi Kakai 'o e 2006 na'e fe'unga mo e 101,911 (vakai ki he **Fakatātā 5-14**). 'Oku liunga nima 'a e lahi hiki ko 'eni 'i he Tohi Kakai 'i he 1901. Neongo 'oku fe'unga e fakakātoa 'o e feitama mo e 3.8, pea 'oku hokohoko pe 'a e fa'unga 'o e tokolahi e kakai mo e tupu vave 'a e kakai, 'oku ho'ata 'i he ki'i hiki si'isi'i 'a e lahi pea mo e hokohoko 'o e hiki 'a e kakai mei Tonga ki muli.

Ko e fika 'o e fakahoko ngāue 'oku toki tanaki pe 'i he tohi kakai. Na'e fakafuofua 'a e tu'unga 'o e 'ikai ma'u ngāue 'i he Tohi kakai 'i he 2011 ki he tu'unga ma'ulalo ko e peseti 'e 1.6 'o kinautolu 'oku 'ikai ke ngāue ka 'oku nau kumi ngāue pea mo 'ata'ataa ke ngāue. 'I he kau ki ai 'a e kau ngāue 'oku nau lava 'o ngāue ka 'oku 'ikai ke nau kumi ngāue 'oku liliu leva e tu'unga 'o e 'ikai ma'u ngāue ki he peseti 'e 6.5. 'Oku fe'unga mo e peseti 'e 29 'o e tokolahi 'oku nau ngāue 'i he ki he fiema'u 'a e fāfili. Ko e konga lahi leva 'oku nau kau ki he ngaahi ngāue 'ikai laiseni pea ko e konga si'isi'i pe 'oku 'i he ngāue 'oku laiseni 'a ia 'oku tokanga'i 'e he Pule'anga, ngaahi pangikē mo e ngaahi kautaha kehekehe.

'Oku hā 'i he **Fakatātā 5-33** 'a e tupu vave 'a e tokolahi 'o e kakai Tonga 'oku nau kau ki he Polokalama Toli Fua'i'akau 'i Nu'usila mo e Polokalama Toli

'Oku kei tu'u ma'u pe 'a e tokolahi 'o e hiki mai mei he ngaahi tukui motu ki Tongatapu 'i he ongo tohi kakai ni pea 'oku holo ai e tokolahi 'o e kakai 'i he tukui motu mei he peseti 'e 3 ki he 23 'i he ngaahi ta'u ko 'eni pea ko e peseti 'e 73 'oku nau nofo 'i Tongatapu. Ko e kongā 'eni 'o e hokohoko e hiki mai mei motu 'a ia 'oku tatau pe 'ene hoko 'i he ngaahi Fonua, 'a e lahi e kakai 'oku nau hiki ki Nuku'alofa pe ko muli ko e fekumi ki he ngaahi faingāmalie ngāue.

Ko e hiki ko 'eni fakaloto Fonua mo e hiki ki muli 'oku hoko ai e mafasia 'i he tuku fakaholo. 'Oku tanaki 'eni ki he hiki hake 'a e tokolahi 'o e kakai faingata'a'ia pea 'oku to e hiki hake mo e fakakātoa 'o e vahenga 'oku nau ma'u. 'Oku to e hoko foki mo e mafasia 'i he fiema'u 'o e ngaahi nofo'anga 'i kolo, ka 'i he sio loloa 'oku ma'ama'a ange ke falahi e ngaahi ngāue lalahi 'i he ki'i feitu'u si'isi'i 'i he'ene fokotu'u 'i he ngaahi motu taki taha. Ko e ngaahi kulupu faingata'a'ia fo'ou 'oku kau ai 'a e kau tou lekeleka 'oku si'isi'i hono tokangaekina 'e he ngaahi fāмили 'oku kau ai 'a e kakai 'oku nofo tokolahi 'i ha kongā kelekele pe ko ha 'api nofo'anga.

Tēpile 5-14 : Fakakātoa 'o e Kakai 'i he Vahevahe Fakamotu ²⁴				
Ngaahi Motu	1986	1996	2006	2011
Tonga	94,649	97,784	101,991	103,252
Tongatapu	63,794	66,979	72,045	75,416
Vava'u	15,175	15,715	15,505	14,922
Ha'apai	8,919	8,138	7,570	6,616
'Eua	4,393	4,934	5,206	5,016
Niuas	2,368	2,018	1,665	1,282
<i>Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua</i>				

'Oku a'usia 'e he Pule'anga 'a e lelei hono fokotu'u 'o e ngaahi tu'utu'uni fakaikiiki felave'i mo e ngaahi 'uhinga ko 'eni 'o e tokolahi 'o e kakai pea 'e ngāue'i 'eni 'i he ta'u ka hoko.

5.7.5 Lipooti mei he Ngaahi Vahenga Fili Fale Alea

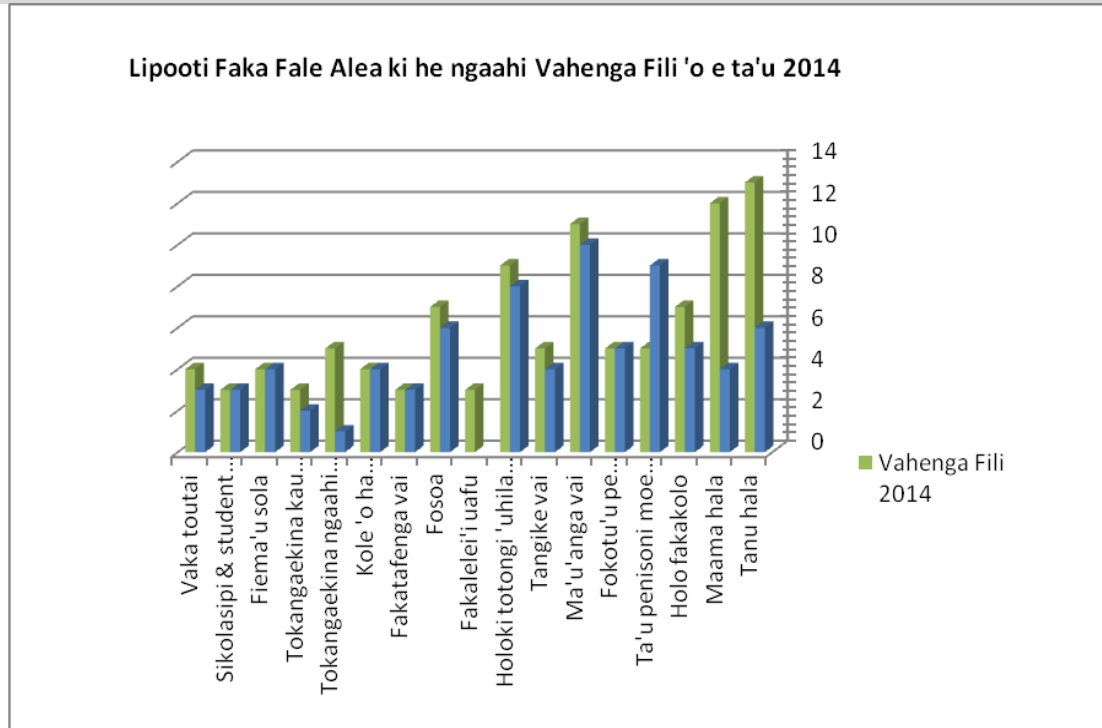
Na'e fiema'u ke fakahoko ha 'a'ahi fakata'u ma'u pe 'a e kau Fakafongā Fale Alea' ki honau vāhenga fili taki taha lolotonga 'a e ta'u 'e fā 'o 'enau fai fatongia, pea pehē ki hono fakahoko 'a e ngaahi fakataha pea mo e komiuniti ke alea'i 'a 'enau ngaahi fiema'u tefito'. Ko e 'a'ahi faka-Fale Alea ko 'eni ne fakahoko ia he taimi ne fakahoko ai 'a e mālōlō uike 'e ua 'a e Fale'aia 'oku fakahoko ma'u pē ia he hili 'a hono tali 'o e Patiseti. Ko e **Fakatātā 5-34** 'i lalo 'oku ha ai 'a e lahi 'o e ngaahi Vahenga 'i he ta'u 2014, pea 'oku fakaha ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'o fakatatau ki he ngaahi vahevahe lalahi 'e tahafitu (17) 'o e fiema'u.

'Oku hā ai koe ngaahi fakalelei lalahi kihe hala pule'anga koe taha ia 'a e ngaahi fiema'u vivili na'e fokotu'u hake 'i he 'a'ahi faka-Fale Alea 'o e ta'u 2014, tukukehe 'a e fiema'u tangike vai 'aia ko e taha ia 'o e fiema'u vivili 'i he 'a'ahi falealea 'oe ta'u 2013. Na'e fokotu'u foki 'i he ta'u 2014 ke fa'u ha vaka ki he ngaahi Vahenga Fili 'e tolu ka na'e 'ikai ha alea pehē 'i he ta'u 2013. 'I hono

²⁴ Tohi Kakai, 2011

fakakatoa, 'i he saati 'i lalo 'oku hā ai 'a e ngaahi fiema'u vivili 'o e 2014 'a ia 'oku tatau pe mo e ngaahi fiema'u vivili 'o e 2013, hange koe vai, 'uhila mo e veve 'a ia 'oku fu'u kei mā'olunga pe 'i he ongo ta'u'.

Fakatātā 5-34 : Lipooti ki he ngaahi Fiema'u Vivili 'o e ngaahi Vahenga Fili 2014

Ma'u'anga Fakamatala :Lipooti 'a e Vahenga Fili ki Fale Alea (Tonga)

'Oku kei hokohoko atu pe 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'a Tonga 'a hono tokanga'i 'a e ngaahi polokalama tokoni lolotonga pea mo fakalotolahi'i 'a e kāinga 'i he ngaahi kolo ke hokohoko atu ai pe 'a hono tauhi 'a e ngaahi ngāue tokoni pe poloseki ki he ngaahi kolo ki he lelei fakalukufua pea 'inasi ai e kakai e kolo. Na'e 'ohake foki mei he Falealea e fiema'u ke fokotu'u ha ngaahi 'ofisi he ngaahi Vahenga pea malava ke ngāue ki ai ha kaungaue fakapule'anga, ko e'uhi ko e mahu'inga ke tokoni'i mo fakataukei'i e ngaahi Vahenga ki he ngaahi ngaahi founa ngāue mo e tokoni mei he Pule'anga.

5.8 HOLOKI E MASIVA MO E TOKONI FAKASŌSIALE

Na'e fakahoko 'e he Poloseki na'e Pailate'i 'i Tonga ki he ngaahi Sēvisi Fakasōsiale 'a ia na'e Fakapa'anga 'e he Tokoni 'a Siapani ki hono Fakasi'isi'i 'o e Masivesiva pea na'e tokanga'i 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia ki he kau toulekeleka 'i Tongatapu mo Ha'apai. Na'e sivi'i ko e kau toulekeleka kinautolu 'oku nau fu'u faingata'a'ia pea pehe foki ki he ngaahi Sēvisi ki he Longa'i Fanau Iiki 'oku fanau'i mai mo e palopalema fakaesino pe ko e long'a'i fanau 'oku fanau'i te'eki ke taimi ke fanau'i 'i he vaha'a ta'u 0 ki he ta'u 3. Na'e kamata hono pailate'i 'o e poloseki ni 'e he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Na'e tuku atu e poloseki ni ki he Va'a fo'ou 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua kamata 'i Siulai 2014. Ko e kong'a leva 'o e poloseki ni ki he Fakapa'anga 'o e nō iiki 'oku tokanga'i ia 'e he Pangikē Langa Fakalakalaka 'a Tonga. Ko e tanaki 'eni ki he pa'anga 'oku tokanga'i 'e he Pule'anga ki he ngaahi sekitoa taa'u taha.

5.8.1 Tokoni Fakasōsiale ki he Kau A'ua'u: ta'u 70 ki 'olunga

'Oku hokohoko atu pe 'a e Pule'anga hono poupoua 'a e ngaahi tokoni fakasōsiale ki he kau toulekeleka 'aki hono fakalahi 'o e Patiseti ki he 2015/16 ke fakakau 'a e kakai Tonga 'oku ta'u 70 ('a ia ko e holo hifo mei he ta'u 75) pe lahi hake. 'Oku kei hokohoko atu pe 'i he totongi \$65 he mahina talu mei he kamata mai 'a e polokalama 'i Sepitema 2012.

Tēpile 5-15 : Ngofua ke ma'u faingāmalie ta'u 70 'o lahi hake

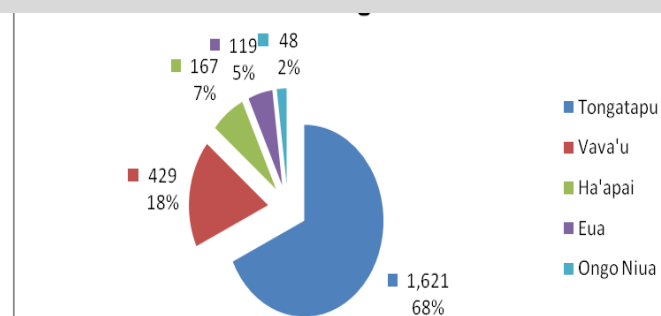
Fefine	2,161
Tangata	1,812
Fakakātoa kau Ma'u faingāmalie	3,973
Fakafuofua Pa'anga	
Peseti 60 'o kinautolu kuo nau ma'u faingāmalie 'o tali 'a e tokoni	\$1.86 miliona
Peseti 100 'o kinautolu kuo nau ma'u faingāmalie 'o tali 'a e tokoni	\$3.10 miliona

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'Oku hā 'i he **Fakatātā 5-35** 'a e fakafuofua ki he tokolahi 'o kakai kuo nau lave monu 'i he ta'u Fakapa'anga 2014/15 pea mo e lahi 'o e pa'anga ki he sēvisi 'oku fakahoko.²⁵ 'I he ta'u kuo'osi, na'e fakafuofua ki he peseti 60 'o e kau toulekeleka na'a nau ma'u faingāmalie 'i he ngaahi tokoni. Ko e toenga ko e peseti 40 'oku hangehange na'e 'ikai ke nau lave'i pe loto ke a'usia e faingāmalie ni.

'E hokohoko atu hono tokanga'i 'o e totongi fakamahina 'o e Kau Toulekeleka 'e he 'Ofisi ki he ma'u Vāhenga Mālōlō fakataha mo e founa ngāue kuo'osi fokotu'u mo e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mahu'inga ki he Kau Toulekeleka.

Fakatātā 5-35 : Fakafuofua 'o e Kau Toulekeleka 'oku ta'u 70 ki 'olunga 'oku tali ke nau ma'u e faingamālie Tokoni Fakasōsiale 'i he 2014/15

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Kapau 'e hokohoko atu pe 'a e tokolahi 'o e kau Toulekeleka 'i he 2014-15 pea 'oku fakafuofua ki he toko 2,383 'e fili ke nau ma'u e faingāmalie 'o e tokoni fakasōsiale 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$1.86 miliona 'a e fakamole ki ai. 'Oku hā 'i he vahevahe 'o e ngaahi kulupu ko 'eni fakatatau ki he ngaahi motu ko e peseti 'e 68 'i Tongatapu ni 'oku ma'ulalo ia 'i he peseti 'e 73 'o e tokolahi fakakātoa 'o e ngaahi motu. 'A ia 'oku 'uhinga 'eni 'oku tokolahi ange 'a e tokanga ki he kau toulekeleka 'i he tukui motu.

Ko e konga ki he polokalama nō iiki 'oku kau ia ki he pa'anga ngāue ke tokoni'i e kakai fakafuofua pea mo e ngaahi kulupu ke nau lava 'o to e fakahoko ha ngaahi ngāue 'e lava fakatupu mei ai ha pa'anga hūmai. Makatu'unga 'i he ngaahi pole mo e faingata'a'ia 'a e ngaahi kulupu fakakolo 'a e kakai fefine 'e ni'ihi 'oku nau fekuki mo e tupu ma'olunga 'a e fanga ki'i kautaha nō iiki

²⁵ Na'e fakatefito eni 'i he Tohi Kakai mo e Savea ki he Fale Nofo'anga 'i he 2011

fakaloto fonua. 'Oku hokohoko atu 'a e polokalama nō ko 'eni 'i he Pule'anga Tonga ka ko e Pa'anga Nō Fakahoko Ngāue 'i he Pangikē Langa Fakalakalaka 'o Tonga. 'Oku Fakapa'anga 'i he pa'anga ni 'a e nō 'o e ngaahi ngāue kuo fa'u ke to e lelei ange hono tokangaekina 'o e kakai 'oku faingata'a'ia 'aki hono foaki ha tupu ma'ulalo mo ha tokoni pea 'oku 'ikai to e 'i ai ha to e totongi makehe pea 'oku taa pe 'i he taimi nounou hange pe ko ia 'oku hā 'i he **Tēpile 5-16**.

Tēpile 5-16 : Pa'anga nō ki he Kau Faingata'a'ia 'i he TDB				
Lahi 'o e Noo	Lahi 'o e Tupu	Ngaahi Totongi 'a e Pangikē	Pilote 'o e fuofua totongi fakafoki	Loloa 'o e Noo
A'u ki he \$5000	10% ki he ta'u	Hala	A'u ki he mahina 'e 3	Mahina 'e 12
Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua				

Ko e **Poloseki ki he Tokoni Malu'i Fakasōsiale** 'a ia 'oku to e 'iloa ko e Pailate 'o e Ngāue Fakasōsiale 'i Tonga na'e kamata 'i 'Aokosi 2012 'aki e polokalama sēvisi ki he kau faingata'a'ia fakaesino mo e sēvisi ki he kau toulekeleka. Na'e hokohoko atu 'a e fakahoko 'o e poloseki ni 'o fakamamafa ki he ako'i mo langa hake e tu'unga 'ilo mo e taukei 'a e kau ngāue ki hono tokonga'i e kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia. Hange ko e taimi ni 'oku lolotonga fakahoko e ako 'a e kau ngāue ke ma'u ha e setifikeiti fika tolu 'o e polokalama ako kuo 'osi paasi mei he Kolisi Fakatekinolosia ko e Metro 'i 'Aositelelia 'a ia 'oku fakahoko 'i he uike 'e 20 pea 'e 'osi ki Me 2015.

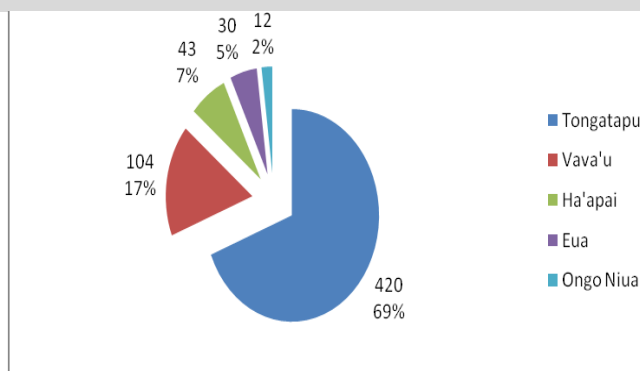
Kuo hoko atu 'e he Pule'anga hono tokanga'i e ngaahi ngāue ki he Sēvisi Fakasōsiale 'a ia na'e fakahoko 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a Mamani mo e Polokalama Tokoni 'a Siapani ki hono Fakasi'isi'i e Masivesiva. 'Oku fe'unga mo e kau toulekeleka 'e 151 kuo nau faingāmalie 'i he ngaahi sēvisi pea mo e longa'i fanau 'oku fanau'i kuo nau faingata'a'ia 'e toko 55 mei he ta'u 0 - 3. 'Oku fakamatala atu e fakaikiiki 'i lalo.

5.8.2 Va'a Fo'ou ki he Tokoni Fakasōsiale mo e Tokangaekina 'o e Faingata'a'ia

'I Sanuali 'o e 2015, na'e fokotu'u ai 'e he Pule'anga ha Va'a fo'ou ki hono Tokanga'i e Polokalama Malu'i Fakasōsiale mo e Tokangaekina 'o e Faingata'a'ia 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Ko e va'a fo'ou ko 'eni 'e to e tokoni foki ki he ngaahi ngāue talitali kakai, tokanga'i mo pule'i 'o hono fakahoko 'o e Polokalama ki he Vahe 'a e Kau Faingata'a'ia pea mo ha to e polokalama pe fakasōsiale pe 'i he kaha'u. 'E to e hoko pe foki 'a e tafa'aki ni ko e feitu'u tanaki 'o e ngaahi fakamatala ki ha faingāmalie mo ha polokalama fakasōsiale pea mo ha sēvisi pea kau ai 'a e tokanga'i 'o e ngaahi sēvisi ki ha saliate ma'ae kau toulekeleka pea mo e kau faingata'a'ia. 'E to e tokanga foki e Va'a Fo'ou ni ki he hokohoko atu 'o e ngaahi sēvisi fakasōsiale ki he kau toulekeleka mo e kau faingata'a'ia fakafou 'i ha aleapau mo ha Kautaha 'Ikai Fakapule'anga (Ma'a Fafine mo e Fāмили). 'E hoko foki ke tanaki ki ai e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he sēvisi fakafonua ki he kakai, fakapapau'i e tu'unga 'o e sēvisi, tau'i e faihala, vakai'i mo sivi'i pea fakahoko e savea kakato ki he faingata'a'ia 'i he fiema'u fakafonua.

5.8.3 Ngaahi Ngāue Fakafonua ki he Kau Toulekeleka

Fakatātā 5-36 : Kau Toulekeleka Faingata'a'ia 'oku lava ke nau ma'u e Ngaahi Sēvesi vahevahe Fakakulupu Fakamotu

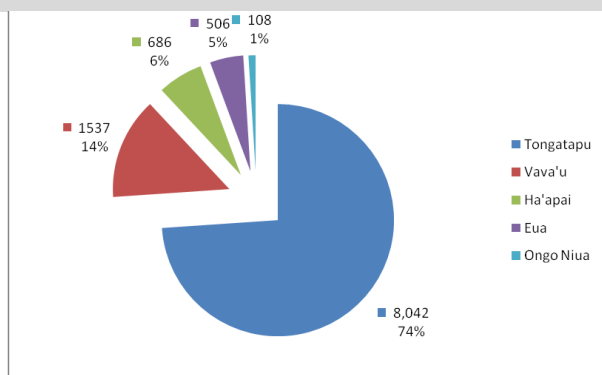
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

fakafuofua ko e toko 6,089 'o e kau toulekeleka' he ta'u motu'a ko e ta'u 65 ki he toe motu'a ange, 'aia ko e toko 609 (peseti 'e 10) 'e malava kenau kau atu ki he polokalama ki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka'. Ko e **Fakatātā 5-36** 'oku hā atu ai 'a e vahevahe fakamotu 'o e Kau Toulekeleka 'oku malava ke nau kau ki he faingamalie ni. Ko e monu'ai vahenga malolo fakafonua 'oku vahea ki he ngaahi 'otu motu 'oku potupotu tatau pe 'i he peseti 'e 10.

Oku tokanga'i 'e he Va'a ki hono Tokanga'i e Kau Faingata'a'ia mo e Fakasōsiale 'a hono fakahoko fakafonua 'o e ngaahi sēvesi fakasōsiale 'a ia 'oku fakafuofua ke fakahoko 'i he 2016/2017. 'E ngāue foki 'a e Va'a ni ke fakahoko ha savea fakafonua ki he kau faingata'a'ia, pehe ki hono fa'u e ngaahi tu'utu'uni ki he sēvesi ki he kakai mo e fakasōsiale pea mo hono tu'uaki fakafonua mo fakangāue'i 'a e kautaha 'Ikai Fakapule'anga ki hono fakahoko e sēvesi. Ko e ngaahi sēvesi fakafonua 'oku kau kiai 'a hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka 'aia ko e kau toulekeleka 'i he ta'u motu'a ko e ta'u 'e 65 ki he motu'a ange. 'I hono ngāue'aki 'o e Tohi Kakai he 2011, 'oku

5.8.4 Ngaahi Ngāue Fakapule'anga ki he Kau Faingata'a'ia

Fakatātā 5-37 : Tokolahi 'o e Longa'i Fanau 'oku lava ke nau ma'u e faingāmālie ki he Sēvesi ni (mei he fā'ele'i ki he ta'u 3)

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

palopalema pe 'oku fa'ele'i mai te'eki ke kakato e taimi ke fa'ele'i ai 'i he ta'u taki taha. 'I he'ene pehe, ko e faingāmālie 'oku ma'u 'e Tongatapu 'oku fehokotaki pe mo e faingāmālie 'oku ma'u 'e he fakakātoa 'o e tokolahi 'o e motu.

Hange ko ia 'oku hā atu 'i 'olunga, 'oku 'i ai e fiema'u ke fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni fakafonua, ngaahi savea mo e ngaahi sivi kuo 'osi fakahoko fakataumu'a ki hono tuku atu fakafonua 'o e ngaahi sēvisi fakasōsiale ki he longā'i fanau 'i he ta'u 0-3 'oku fanau'i mo e palopalema fakaesino. 'Oku palani ke fakahoko hono tuku atu fakafonua 'o e ngaahi sēvisi fakasōsiale 'i he 2016/17. 'I he Tohi kakai 'o e ta'u 2011, na'e fakafuofua ki he longā'i fanau 'e toko 10,879 'i he vaha'a ta'u 0 ki he 3. Hange ko ia 'oku hā 'i he **Fakatātā 5-37**, 'oku fakafuofua ko e longā'i fanau 'oku malava 'o kau ki he sēvisi ni mei he ta'u 0 ki he ta'u 3 'oku vahevahe pe 'i Tonga ni kotoa. 'Oku fakafuofua ko e peseti 'e 3, pe ko e longā'i fanau ia 'e toko 82 kuo fanau'i mai mo e

‘Oku tokoni’i Fakapa’anga ‘e he Polokalama ki he Nofo Tau’ataina ‘a e kakai ‘oku nau faingata’a’ia ke nau ngāue ‘i he ngaahi pisinisi fakalotofonua mo e ngaahi ‘ofisi ‘a e Pule’anga. ‘Oku to e palani foki e sēvisi ni ke ‘atā’ ki he fiema’u ‘a e fonua lolotonga e 2016 / 2017.

6 PATISETI 'A E PULE'ANGA: FAKAPA'ANGA 'O E NGAHI TAUMU'A NGĀUE

6.1 FOKOTU'UTU'U FAKAPATISETI

'Oku poupou'i 'e he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapatiseti 'a e ngaahi ola fakapotungāue mo e fakafonua 'oku ha 'i he TSDF: 'Oku ne to e 'analaiso mo fakakau 'a e ngaahi fiema'u tefito 'oku fokotu'u he ngaahi sekitoa, ngaahi vahenga mo e ngaahi palani ngāue 'a e 'u potungāue. 'I he fokotu'utu'u ngāue fakapatiseti 'oku ne fakahā'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'e 5 'oku ne tataki 'a e ngaahi fiema'u tefito ko ia 'oku fu'u fiema'u mo kau ki hono poupou'i 'a e ngaahi ola 'o e TSDF 'o fakatefito 'i he tu'unga lolonga 'oku ha atu 'i he Konga 5. Ko e ngaahi taumu'a tefito 'e 5 ko 'eni 'oku tokanga ia ki he ngaahi 'elia 'oku fu'u fiema'u fakavavevave, 'a ia ko e tolu ai 'oku ne poupou fakapatonu ia ki he kaveinga 'o e patiseti: 'a e fiema'u ki ha pule lelei, 'a ia 'oku kau ai 'a e pule'i e ngāue, palani, 'analaiso, fakataha 'o fepōtalanoa'aki, fai tu'utu'uni, kamata'i 'o e ngāue, tokanga'i mo muimui'i 'i he ngaahi tafa'aki kotoa pe 'o e sosaieti.

Ko etaumu'a 'o e Patiseti ko e:

“Ke to e lelei ange 'a e tali ui mo e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, ke poupou'i 'a e visone 'o e fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga 2015-2025, “**Patoloaki 'a e fakalakalaka ke fakalekesi 'a e tu'unga 'o e mo'ui ki he taha kotoa**”, **'i hono faka'ai'ai 'a e 'fakatupulekina 'o e Pule Lelei**” 'i he tapa kotoa 'o e sōsaieti”

'Oku 'i ai 'a e taumu'a Tefito 'e 5 'i he fokotu'utu'u Patiseti 'o e 2015/16-2017/18:

1. hokohoko atu hono faka'ai'ai 'o e pule lelei 'aki 'a e 'ata ki tu'a mo e tali ui
2. hokohoko atu 'a e fakalakalaka mo e lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngāue fakapule'anga
3. hokohoko atu 'a hono fakafaingamālie'i 'a e fakalakalaka fakapolitikale 'a e Fonua.
4. hokohoko atu 'a hono fakafaingamalie'i ke tu'ulua 'o e tupu faka'ekonōmika ke a'usia 'a e tupu 'avalisi peseti 'e 3.
5. hokohoko atu 'a hono faka'ai'ai 'a e langa fakalakalaka 'i he ngaahi komiuniti pea ke palanisi 'i he ngaahi motu pea mo to e tokanga ange ki he ngaahi kulupu faingata'a'ia

Fakatahataha'i 'o e Fokotu'utu'u Fakapa'anga 'i ha Taimi Lotoloto

'Oku fa'u 'a e patiseti ke ne fakatahataha'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u faka'ekonōmika mo e Fakapa'anga taimi lōloa ke fakapapau'i 'e foki ki ha tu'unga faka'ekonōmika mo Fakapa'anga 'e tolonga'. Ko e ngaahi tu'utu'uni Faka'ekonōmika mo Fakapa'anga kuo faktahataha'i 'oku taumu'a ia ke pukepuke 'a e tu'uinga faka'ekonōmika 'o fakafou ia he:

1. fakamalohi'i e tu'unga ngāue ki hono fa'u ha ngaahi taumu'a ngāue 'oku mahino pea ō fakataha ia mo e ngaahi ola fakapotungāue 'o e TSDF mo e ngaahi sekitoa fekau'aki mo e ngaahi palani fakavāhenga.
2. fokotu'u ke mahino 'a e ngaahi fiema'u tefito (fakakau ki ai 'a e ngaahi me'a ke ne poupou'i ke tu'ulua e ngaahi langa fakalakalaka 'o e Sekitoa Taautaha mo e ngaahi komiuniti) ke ne tataki hono fili e ola fakapotungāue 'oku fiema'u ki he ngaahi potungāue, 'aki ha ngaahi founa ngāue

mahino ki hono 'ave 'o e pa'anga mei he ngaahi me'a 'oku 'ikai fu'u fiema'u ki he ngaahi fiema'u tefito 'a ia 'e lahi ai 'a e lelei 'e ma'u 'ehe kakai.

3. ke fakalelei'i e pule'i 'o e ngaahi fakamole ki he kau ngāue fakapule'anga ke fakaholoholo ai pe ki lalo ki he peseti 'e 45 'o e fakakātoa 'o e pa'anga ngāue.
4. hokohoko atu ai pe hono fakamalohi'i mo fakalahi ange 'a e tanaki tukuhau ke ne fakakake hake 'a e ma'u'anga pa'anga fakalotofonua 'a e Pule'anga 'i ha founa 'oku taau pea mo fakasi'isi'i 'a e mole.
5. fa'u mo kamata'i 'a e fokotu'utu'u ngāue ki hono tokanga'i 'a e 'amanaki ke to'o e tokoni Fakapa'anga ki he patiseti ke fenāpasi pea mo e lelei fakalūkufua 'i hono fakalelei'i 'o e patiseti pea mo e tātaki 'o e pa'anga hūmai
6. ke kei tauhi ai pe ke palanisi 'a e patiseti ke ne hanga 'o malu'i e pa'anga mohe 'a e Pule'anga (pa'anga fakalūkufua) mei he 'ene si'isi'i ange he māhina 'e taha 'o e fakamole fakakātoa 'o e pa'anga ngāue, pea ngāue leva 'o fakataumu'a ki ha hulu 'i he pa'anga patiseti ke lava e pa'anga mohe 'o 'alu hake ki ha to e tu'unga lelei ange hangē ko e lava ke ne ma'u 'a e māhina 'e ua
7. ko e konga 'o e ngaahi ngāue fakalūkufua na'e fakalelei'i, ko e lava ke fa'u ha patiseti ke ne 'omai ha hulu (GFS) ke ne poupou'i hono faktahataha'i 'o e ngaahi mo'ua nō – 'o kau ai 'a hono fokotu'u ha 'akauni ke tātānaki ki ai ha pa'anga ke talifaki 'aki hono totongi e nō 'o mavahe pe ia mei he ngaahi mo'ua tātānaki
8. fakapapau'i ko e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Taimi Nounou ki he ngaahi mo'ua nō 'oku fakafo'ou ma'u pe ke mateuteu ki ha ngaahi fakafe'atungia 'e malava ke hoko mo tataki 'a e tu'unga 'o e nō he ta'u takitaha.

Ko e me'a ni 'e to e lōloa ange ia he ta'u 'e tolu 'oku fakahoko ai 'a e Palani Patiseti taimi Nounou. Ko e fokotu'utu'u ngāue taimi lōlōa te ne fakahā'i mai 'a e tāketi faka'ekonōmika mo Fakapa'anga 'e fiema'u ke a'u ki ai lolotonga 'a e ta'u Fakapa'anga 'o e 2015/16 ki he 2017/18 kae ngāue'aki 'a e 2014/15 ke fakafuofua ki ai. Ko e tāketi faka'ekonōmika mo e Fakapa'anga 'oku fakakau ai 'a e peseti 'e 45 ki he vāhenga pea laka hake he vaeua mahina 'a e toenga pa'anga he mahina takitaha, ke lava 'o ma'u 'a e palanisi ko e mahina 'e 1 mo e konga 'o e pa'anga mohe. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'oku fakakau ia he ngaahi takitaha kulupu 'o e ngaahi ola fakapotungāue 'i he TSDF.

Ngaahi fokotu'utu'u Fakata'u tolu ki he Tanaki Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Fakamole

'Oku fakafuofua ke tupu 'a e tanaki pa'anga hū mai fakatatatau ki he hiki 'i he tupu faka'ekonōmika, fakataha pea mo e ngaahi ngāue 'oku fakahoko ke fakalelei'i'aki 'a e tu'unga muimui ki he lao tanaki pa'anga hū mai. 'Oku 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u ngāue kuo 'osi fakakau 'i he patiseti pea 'e fiema'u ai ke fakahoko ha ngaahi lilii ki he tu'unga 'o e ngaahi totongi tukuhau:

- Fakapa'anga ki he Sipoti 'a e Pasifiki 'a ia 'oku fakamatala ki ai 'a e Konga 6.4
 - hiki hake 'a e tukuhau ki he fefolau'aki fakavaha'apule'anga (ki he kau pasese ta'u 12 pe motu'a ange ai) 'aki 'a e \$100, 'o hilifaki 'eni ki he tu'unga lolotonga 'o e \$65 ki he pasese.
 - hilifaki 'a e totongi seniti 'e 1 'i he tupu 'i he fe'ave'aki pa'anga kotoa pe mo muli (kau atu ki ai 'a e ngaahi fe'ave'aki pa'anga 'a e Pule'anga, 'o kau heni 'a e ngaahi pa'anga tokoni)
- ke to e faka'ai'ai 'a e to'onga mo'ui lelei, 'aki hono fakalelei'i 'a e ngaahi tute lolotonga mo e ngaahi tukuhau 'ekisia 'a e ngaahi koloa ni:
 - hilifaki e tukuhau 'ekisia 'i he ngaahi koloa 'e ni'ihī 'oku lolotonga faka'ataa mei he tukuhau ngāue'aki hange ko e nutolo mo e mui'i pīpī
 - faka'ataa mei he tukuhau ngāue'aki 'a e ngaahi me'akai fakatupu mo'ui lelei hange ko e fua'i'akau, vesitapolo, kapaika, ika mo e onioni
 - hiki 'a e tukuhau 'ekisia ki he pia ngaohi fakalotofonua ki he \$15 ki he lita 'olokaholo
 - to e hilifaki e tute peseti 'e 15 'i he pia, sipiliti, sikaleti mo e tapaka hūmai mei muli

- hiki 'a e tukuhau 'ekisia 'i he sipiliti ngaohi fakalotofonua 'aki e \$25 ki he lita 'olokaholo, sipiliti hūmai mei muli ke hiki 'aki e \$50 ki he lita 'olokaholo, \$240 ki he kilo 'a e sikaleti ngaohi fakalotofonua pea \$255 ki he kilo 'a e sikaleti hūmai mei muli
- holoki 'a e ngaahi totongi felave'i mo e fefononga'aki:
 - holoki 'aki e vaeua 'i he ngaahi tu'unga tukuhau 'ekisia lolotonga ki he ngaahi me'alele 'osi ngāue'aki (me'alele ngāue'aki ki he fefonoga'aki 'ata'ataa) ta'u 10 pe lahi ange mei he taimi ne hūmai mei muli ki Tonga ni
 - hiki 'a e tukuhau 'ekisia ngāue'aki ki he penisini mo e lolo ki he seniti 'e 56 ki he lita
- faka'ai'ai 'o e ngaahi ngāue tukufakaholo:
 - holoki mei he peseti 'e 15 ki he peseti 'e 0 'a e tute 'i he pepa 'oku ngāue'aki ki hono ngaohi 'o e ngatu

Ngaahi tefito'i me'afua 'o e fakamole 'o kau ai 'a e:

- fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia 'o tatau pe ki he kau ngāue tu'uma'u moe kau ngāue lau'aho 'i hano vakai'i 'a e ngaahi lakanga kotoa pe 'oku 'atā pea moe ngaahi lakanga fo'ou kotoa pe na'e kole 'i he feinga ke to e fenāpasi lelei ange 'a e fiema'u kau ngāue mo e ngaahi taumu'a ngāue pea mo holoki e fakamole ki hono totongi e kaungāue fakalūkufua; ka 'e kei faka'ataa pe ha ngaahi lakanga ki he kaungāue 'oku 'osi mai mei he ako sikolasipi
- vahe'i 'a e \$5.0 miliona 'i he 2015/16 ki hono to e vakai'i e vāhenga 'a e kaungāue fakapule'anga
- toe vakai'i 'a e fakamole 'a e ngaahi potungāue 'i he taumu'a ke holoki 'a e ngaahi fakamole 'oku fu'u hulu ka 'e ala lava pe 'o ta'ota'ofi, hangē ko e folau ki muli, 'utu, moe ngaahi fakamole ki he ngaahi tefito'i fiema'u pea mo faka'ai'ai ke toe lelei ange mo 'aonga e fakamole 'a e ngaahi potungāue
- fakalahi 'o e pa'anga monomono ke malu'i e ngaahi langa 'a e pule'anga, hangē ko e \$1.0 miliona 'oku vahe'i ki he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ki hono monomono 'o e ngaahi 'apiako lautohi pule'anga
- hokohoko atu 'a e fai fatongia lelei ki hono holoki e Ngaahi Fokoutua 'ikai ke Pipihi
- fakalahi e pa'anga ki hono fakalelei'i e hala pule'anga 'aki 'a e \$3.0 miliona ki he ta'u takitaha
- vahe'i e pa'anga ki he teuteu ki he Sipoti 'a e Pasifiki ko e \$2.0 miliona 'i he 2015/16 pea ko e hiki 'i he kaha'u 'e fakapa'anga ia mei he ngaahi tukuhau fo'ou
- vahe'i 'a e \$1.0 miliona 'i he pa'anga tokoni ki he ngaahi pisinisi taautaha ke tokoni, \$0.5 miliona ki he ngaahi polokalama langa fakalakalaka 'a e to'utupu mo e ngaahi ngāue tokoni fakapa'anga, \$0.5 miliona, ma'ae kakai fefine
- vahe'i e pa'anga \$10 miliona ki he totongi 'osi koia 'o e ngaahi pa'anga 'oku 'ave ki he pa'anga mālōlō 'a e kau ngāue fakaPule'anga
- \$0.7 miliona ke tokoni ki he ngaahi kautaha tokoni pe kautaha ngāue'ofa

Ngaahi tefito'i fehu'aki 'i he ngaahi fa'unga fakapotungāue:

- Hiki 'a e tafa'aki ngāue faka'imikuleisoni mei he Potungāue ki Muli mo e Fefakatau'aki ki he Potungāue Tanaki Pa'anga hūmai mo e Kasitomu – Kasitomu, tafa'aki malu'i 'o e ngaahi tuliki fonua
- Hiki 'a e PUMA mei he Potungāue Fonua, Savea, mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula ki he Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi.

6.2 FAKAIKIHIKI 'O E NGAHI TEFITO'I TAUMU'A KI HE PATISETI

Ke fakalelei'i e fehokotaki 'i he vaha'a 'o e TSDF pea mo e Fokotu'utu'u Ngāue 'a e Patiseti, fokotu'utu'u ngāue ki he ngaahi tefito ki he ta'u 'e tolu MTBF 'oku ha 'i he Ngaahi Pou Tuliki tatau mo e ngaahi Ola Fakapotungāue hange ko ia 'i he TSDF.

'I he lolotonga 'a e ta'u fakapatiseti, ko e ngaahi tu'utu'uni ngāue mo e ngaahi fakakaukau fo'ou kotoa 'e fakahoko, fakakulupu ki he Ngaahi Pou Tuliki 'e 5 'o e TSDF 2015 - 2025.

6.2.1 Fa'unga Faka'ekonōmika

1.1 Lelei ange pea mo tauhi 'a hono pule'i 'o e tu'unga faka'ekonōmika 'i he loloto ange 'a e ngaahi māketi Fakapa'anga

- fokotu'u ha kulupu ngāue kene palani mo fokotu'utu'u ha hala fononga taimi loloa ke ne fakatahataha'i e ngaahi fokotu'utu'u faka'ekonōmika mo e Fakapa'anga, ke malava kene tataki 'a e ngaahi hange ko e fakatatafe atu 'o e tokoni ki he Patiseti, tu'unga taau 'o e tukuhau, pea ho'ata mai mo e founa ngāue ki hono fakatafe 'o e pa'anga ki he ngaahi fiema'u vivili ange, pea ke vahevahe 'eni mo e kautaha 'a e ngaahi hoa ngāue fakalakalaka.
- to e vakai'i kotoa e ngaahi mo'ua ki he Pule'anga 'oku te'eki ke totongi mai, he ko e kongā lahi 'oku fu'u fuolua 'a e te'eki ke fakahoko ha ngāue ki ai, pea mo e fiema'u ke fakahoko ha ngāue fakalao pe ko hono tamate'i 'a e ngaahi mo'ua ko 'eni.
- to e vakai'i kotoa e ngaahi totongi 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga ('o ikai ko ha tukuhau) ke fakapapau'i 'oku taau pea tuha 'o fakatatau mo e hikihi e totongi koloa pea ho'ata mai 'a e totongi totonu 'oe ngaahi sēvesi.
- siviivi'i 'a e lahi 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fakapa'anga 'e he patiseti 'a e pule'anga kae kole ki he ngaahi hoa ngāue tokoni ke fakapa'anga 'e he ngaahi polokalama tokoni mei muli
- fakapapau'i ko e fakapa'anga e ngaahi totongi mo'ua nō 'oku fakangatangata pe ki he ngaahi nō totongi tupu si'isi'i mei muli mo e ngaahi ponite fakalotofonua, pea 'i he taimi tatau 'oku kei 'i loto pe he Ngaahi Palani pe Fokotu'utu'u Ngāue Fakata'u Tolu ki hono leva'i 'o e mo'ua nō 'a e Pule'anga.
- totongi mo'ua ki he Poate 'o e Vāhenga Sino'i Pa'anga Malōlō 'aki hono 'oatu 'a e Ponite \$10 miliona 'i he 2015/16.
- fakafaingofua 'a e mafai fakalao 'o e Pangikē Pule 'a Tonga ke ne to e fakamalohi'i ange 'a hono supavaisa e ngaahi pangikē pea mo e ngaahi kautaha 'ikai ngāue fakapangikē, fakatatau mo e ngaahi lao moe tu'utu'uni ngāue fakapa'anga, mo hono tokanga'i foki 'a e fiema'u ke 'i ai ha malu'i ki ha taimi 'e 'auhia vave ai e ngaahi pa'anga liliu taimini nounou.
- ko e langa 'o e 'ofisi fo'ou 'a e pule'anga 'oku 'iloa ko e "St. George Palace" 'i Pangai Si'i 'i loto Nuku'alofa, pea 'oku fakapa'anga foki eni 'e he pule'anga Lepapulika 'o Siaina, ka 'oku toloi hono langa ki he hili 'a e katoanga hilifaki kalauni 'o Kingi Siaosi Tupou VI, Siulai 2015.

1.2 Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ki he tupu faka'ekonōmika

- hokohoko atu e fekumi ki ha ngaahi faingamālie ke fakaivia e fengāue'aki 'a e pule'anga mo e sekitoa taautaha ke fakahoko ha ngaahi ngāue fakapisinisi lalahi ange, 'o hange ko e ngaahi alēlēa ne toki fakahoko mo e Hotele Dateline, fakataha mo e ngaahi 'inivesimeni lalahi makehe, tautautefito 'i he takimamata.

- to e vakai'i e polokalama nō lolotonga (kau ai e ngaahi koloa malu'i 'oku fiema'u, fakalahi 'o e taimi 'e taa ai e nō, ngaahi fokotu'utu'u fo'ou) mo to e lahi ange hono faka'ilo ki he kakai fekau'aki mo e polokalama no, 'a ia 'oku tokanga'i 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga ma'ae pule'anga ke to e faingofua ange hono poupoua e ngaahi tukui motu
- ke fakalahi 'a e Polokalama Nō (mei he 'inivesi 'i he ngoue, toutai, takimamata, komesiale, fa'u koloa, fakatau fakamovetevete, fakatau kakato, langa mo e ako) ke fakakau 'a e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou, ngaahi kulupu nō iiki 'a e kakai fefine mo e ngaahi langa fakalakalaka 'a e to'utupu
- ke toutou vakai'i ma'u pe 'a e ngaahi sino'i pa'anga nō 'oku tokanga'i 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga ke fakapapau'i 'oku ngāue'aki lelei, pea oku totongi fakafoki fakatautu ki he aleapau koe'uhi ke malava 'o hokohoko atu e vilo 'a e polokalama nō
- fakakakato e Palani 'a e Sekitoa 'o e Ngoue mo e Toutai pea mo e Palani ki hono Matu'uaki e Ngaahi Feliuliaki 'a e 'Ea fakataha mo e ngaahi Palani 'a e 'u sekitoa kehe kuo 'osi maau (hange ko e Takimamata), ke nau malava 'o 'omai ha ngaahi 'inivesimeni mo ha fakafo'ou 'i he ngaahi sekitoa ni
- to e vakai'i 'a e ola 'o e tuku ki tu'a e ngaahi fatongia 'o e pule'anga (MOI) ke fakamahino pe 'oku taau e founga koeni 'i hono fakahoa mo e fakahoko pe 'e he ngaahi potungāue 'a e pule'anga. Pea fokotu'utu'u mo ha tu'utu'uni ngāue ke ne mapule'i lelei e ngaahi totongi, 'i he taimi 'oku 'ikai lahi fe'unga. ai e ngaahi kautaha fe'au'auhi he maketi
- kamata ke fakataha'i 'a e Poate Silini Mālōlō 'a e Pule'anga mo e Poate Silini Mālōlō Fakafonua ke fakasi'isi'i e fakamole mo fakalakalaka e fakahoko fatongia
- hiki'i hake 'a e tu'unga 'o e fakahoko ngāue fakataha 'a e pule'anga moe sekitoa taautaha (Tonga Chambers of Commerce, ngaahi komiti fakasekitoa) pea mo e ngaahi sekitoa 'ikai fakapule'anga ke toe taa'imu'a ange 'ene teke e tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonua fakalūkufua mo e ngaahi taumu'a ngāue fakalakalaka.

1.3 Lelei ange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi

- hokohoko atu e ngaahi polokalama ki hono fakalelei'i 'o e lesisita 'o e ngaahi pisinisi, mo e ngaahi ngāue kehe ke faka'ai'ai e ngāue fakapisinisi 'i Tonga ni 'aki hano holoki e ngaahi totongi felave'i mo hono kamata'i pe fokotu'u ha pisinisi.

1.4 Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga

- hokohoko atu hono to e fakalelei'i 'o e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga ke toe lelei ange 'enau fakahoko fatongia ka 'i ha totongi 'oku hoa mo taau mo e kakai 'o e fonua pea ma'u mo ha tupu fe'unga ke fakafoki ki he pule'anga. Kau heni hono toe vakai'i e lelei 'oku ma'u mei hano fokotu'u ha sino ke ne hanga 'o tokanga'i 'a e ngaahi sekitoa kehekehe 'oku felāve'i moe ngaahi tefito'i fiema'u 'a e Fonua hange koe 'uhila, vai, veve mo e fetu'utaki
- to e vakai'i 'a e ngaahi koloa 'a e Pule'anga mo e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, pea vakai'i na'a 'oku 'i ai ha ngaahi ngāue e lelei ange hono fakatau atu ki he sekitoa taautaha.
- ke muimui'i ofi 'a e ngaahi nō 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ke fakapapau'i tenau malava hono tā fakafoki, pea 'ikai ha to e hilifaki mai ha toenga mo'ua ki he Pule'anga.

- to e vakai'i 'a e fa'unga fakalao 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'oku fenāpasi mo e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e pule lelei, pea koe ngaahi ngāue pē foki 'oku lolotonga fakahoko he koe konga ia 'o 'e ngāue tefito 'a e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga.
- ke hiki hake 'a e ngaahi langa fakalakalaka 'i he sekitoa vao'akau 'aki hono fakapa'anga 'e he pule'anga Nu'usila ha ongo pule ngāue 'e toko ua 'i he kautaha Tonga Forest Product
- ko hono to e fokotu'u fo'ou 'o e aleapau fekau'aki mo e 'uhila ke ho'ata mei ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e Pule'anga felāve'i mo ha toe totongi 'uhila 'oku to e ma'ama'a ange ki he 'otu Tonga ni kotoa kau kiai 'a e hokohoko atu 'a hono fakalahi atu koia 'o e ma'u'anga ivi mei he la'ā
- hokohoko atu 'a hono fa'u ha poloseki ki ha ngaahi tangikē ke to e ma'ama'a ange ki hono tufaki atu 'o e lolo
- ko hono to e fakapapau'i mo fakafo'ou 'a e ngaahi aleapau fekau'aki mo e ma'u'anga 'uhila 'i Siulai 2015, ke to e mahino ange ai 'a hono tokoni'i 'o e kau ma'u 'uhila 'o tatau pe 'i kolo pea mo e ngaahi tukui kolo ki 'uta

1.5 Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, Ngāue mo e 'Inivesimeni muli

- fakapa'anga ha ongo 'Ofisa Fetu'utaki 'i 'Aositelēlia ke alēlēa ki ha ngaahi faingamālie 'oku to e lahi ange 'i he polokalama kau ngāue ki muli, ka e tautautefito ki ha kau ngāue 'oku taukei ngāue ange, mo toe faka'ai'ai 'a e kau kumi ngāue ki he ngaahi ngāue fakataimi 'i muli (Recognized Seasonal Employer)
- to e vakai'i 'a e ngaahi ola 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'oku fakataumu'a ki hono faka'ai'ai 'o e 'Inivesi Hangatonu mei Muli (FDI), pea ke fakapapau'i 'oku malava ke ne tohoaki'i mai 'a e ngaahi FDI 'oku taau mo ne faka'ai'ai e ngāue langa fakalakalaka 'e tolonga mo tupulaki
- vakai'i 'a e Lao ki he 'Inivesimeni mei tu'apule'anga 'aki ha vakai ki he founa ngāue ki he ngofua ngāue mo e pisinisi.

6.2.2 Fa'unga Fakasōsiale

1.1 Fakalakalaka e fengāue'aki mo e poupu ki he Kautaha 'o e Sōsaieti Sivile'(CSO) pea mo e Ngaahi Kulupu 'i he Komunitii.

- Ke poupu pea mo tupulaki 'a e ngaahi tefito'i taukei 'o e mo'ui' mo e mahu'inga 'o e to'utupu', tautautefito ki he langa fakalakalaka e sipoti'pea mo e ngaahi polokalama ma'ae to'utupu' 'o malava ngāue 'aonga'aki e pa'anga nō 'i he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga, pea mo e \$0.5 miliona makehe mei he pule'anga' 'a ia ku to e kau ai e tokoni ki he ngaahi komiunitii'.
- Ke tupu fakalakalaka 'a e sipoti' pea mo e kau mai 'a e kakai Tonga' 'o tatau pē 'i he ngaahi fe'auhi fakalotofonua' pea pehē foki ki he fe'auhi fakavaha'a pule'anga' 'o hagē ko e Ipu 'a Māmani'(World Cup) mo e Ngaahi sipoti 'i he Pasifiki'(PG). Kuo fokotu'u ha polokalama tānaki pa'anga tukupau ke fakapapau'i 'oku malava ke fakapa'anga 'a e ngaahi sipoti' pea ko e \$2 miliona kuo vahe'i ke tokoni ki he ngaahi me'a ngāue pea mo e teuteu kotoa ki he teuaki 'o e Sipoti ma'ae Pasifiki' 'i he 2015/2016.

- Ke tokoni'i 'a e mo'ui 'a e kakai fefine' pea mo e longa'i fānau 'oku faingata'ia 'i he sōsaieiti' 'o fakafou 'i he ngaahi kautaha 'oku nau tokangaekina kinautolu' 'aki 'a e \$0.5 miliona ko e pa'anga tokoni 'i he 2015/2016.

1.2 Fengāue'aki vāofi 'a e Pule'anga', Siasi' mo e ngaahi vā fengāue'aki ki he fakalakalaka 'a e komuinitii'.

- Ke to e fakamamafa'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki 'a e pule'anga mo e ngaahi siasi', pea ke hokohoko 'a e ngaahi fakataha 'a e kau taki 'o e ngaahi siasi' mo e pule'anga' 'o tataki 'e he kau Taki 'o e Ngaahi Siasi' 'o fakafou 'i he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua'(MIA).
- Ke to e lelei ange hono feau e ngaahi fiema'u tefito 'a e tangata, 'a ia 'oku malava ke tokonia e ngaahi tukui kolo' 'o fakafou 'i he polokalama tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga Siapani (GPP).

1.3 Leleiange 'a e vā faka-sōsiale' mo e ngaahi polokalama tu'ufonua'.

1.4 Fakalakalaka 'o e Ako' pea mo e Ako Ngāue' ke hakeaki'i 'a e tu'unga fakaako'.

- Ke to e fakamā'opo'opo ange 'a e anga 'o e ngāue fakataha mo e ngaahi Siasi' pea mo e ngaahi sekitoa 'oku nau fakalele 'a e Ngaahi Ako'anga Kolisi' pea pehē ki he Ngaahi Ako Ma'olunga ange' ke fakapapau'i ko e tokoni fakapa'anga 'a e pule'anga' ki he ngaahi ako 'oku ne to e tokonia ange 'a e langa fakalakalaka 'a e tu'unga taau 'o e ako'.
- Ke to e siofi 'a e fakakaukau ki hono vakai'i 'a e ngaahi totongi ako ki he ngaahi Kolisi 'a e Pule'anga' ke malava ke toe hiki hake 'a e tokoni fakapa'anga ki he Ako'.
- Ke to e fakamā'opo'opo ange 'a e founa ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga ki he Sikolasipi 'a e Pule'anga Tonga', 'a ia 'oku tokanga'i 'eni 'e he Potungāue Ako' mo e Ako Ngāue', mo to e fakapapau'i ko e foaki 'o e ngaahi sikolasipi' 'oku malava lelei 'a hono fakapa'anga' pea mo fakapapau'i 'oku 'i loto pē 'a e ngaahi fakamole' 'i he \$1.0 miliona makehe na'e toki hiki hake 'aki.
- Ke to e fakafaingofua ange 'a e ma'u faingamalie ako 'a e ngaahi longa'i fanau, kau ai 'a e ki'i tamasi mo e ki'i ta'ahine takitaha, ke ne ako kakato, mo hiki hake 'a 'ene taukei laukonga mo e fika, pea lava ke fakahā eni 'i he ngaahi ola ngāue 'a e polokalama tokoni ki he Ako 'oku fakapa'anga 'e he tokoni mei he pule'anga Nu'usila mo e pule'anga 'Aositelelia (TESP 2).

1.5 Fakalakalaka e tokangaekina 'o e Mo'ui'

- Ke to e lelei ange 'a e fakahoko ngāue 'a e Potungāue Mo'ui'(MOH) 'aki hono hiki hake 'a e pa'anga patiseti 'a e pule'anga ki he potungāue ma'ae ngaahi ngāue 'ave fakafalemahaki fakalotofonua, hū mai 'o e ngaahi koloa fakafaito'o', ngaahi me'akai ki he kau mahaki ngaahi me'angāue fakatekinikale pea mo hono totongi 'o e kaungāue (kau ai 'a e 'ova taimi).
- Ke to e fakamalohi'iangē 'a e va'a fengāue'aki ki he fakatau koloa 'a e Potungāue Mo'ui
- Ke to e malohi ange 'a hono fakafepaki'i 'a e Ngaahi Fokoutua 'Ikai ke Pipihi (NCD), mo hono poupou'i 'a e ngaahi sevesi 'a e Potungāue Mo'ui 'aki hono langa hake 'a e tu'unga

ngāue 'a e potungāue ki hono fakahoko 'a e ngaahi fakalelei ngāue 'oku fakafou 'i he polokalama tokoni ki he Mo'ui 'a ia 'oku fakapa'anga 'e 'Aositelelia (THSSP 2)

1.6 Mālohiange 'a e vā fengāue'aki' ke fahangahangai mo e ngaahi mahaki pipihi' pehē ki he ngaahi mahaki 'ikai ke pipihi'.

- Ke fakapapau'i 'oku tupulaki 'a hono tokangaekina e fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue ki he faka'ehi'ehi mei he ngaahi fokoutua pe mahaki pipihi mo 'ikai ke pipihi'

1.7 Tokangaekina pea mo e pou pou kiate kinautolu 'oku nau faingata'a'ia ange.

- Ke to e fakakaukau ki ha founa hono ngāue'aki 'o e Tu'utu'uni Ngāue Fakafonua ki hono Tokanga'i 'o e Kau Faingata'a'ia', ke fakapapau'i 'oku lahi fe'unga 'a e tokoni ki he' enau ngaahi fiema'u'. Kuo vahe'i 'a e pa'anga tokoni ko e \$0.8 miliona ke tokoni ki he kakai 'oku nau faingata'a'ia ange' (kau ai 'a e kau toulekeleka mo e longa'i fanau).

6.2.3 Fa'unga Fakapolitikale.

1.1 Lahi ange lava me'a, 'aonga,ma'ama'a, faitotonu, ho'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia' 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha'.

- Fakasi'isi'i 'a e fakamole ki hono fakahoko ha sēvesi pea ke toe fakalelei'i 'a e mahu'inga 'o e ngaahi fakamole' ke toe leleiangē 'a e faifatongia ki he kakai'pea ke tāfataha ki he ngaahi 'elia ni:
 - Fakapapau'i 'oku ola lelei 'a hono fakahoko 'o e fakataha'anga PFM ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u' 'o kau ai 'a e pa'anga tokoni ki he sisitemi fo'ou fekau'aki mo e ngaahi fakamatala fakapa'anga' (IFMIS).
 - Ke fakahoko 'a hono fakafetaulaki 'o e ngaahi palani ngāue' mo e patiseti' (One Tool Process) ke fakapapau'i 'oku ola lelei 'a hono fakahoko 'o e ngaahi tefito'i fatongia 'o e ngaahi Potungāue' pea ke tukange 'a e ngaahi tafa'aki 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga 'a hono fakahoko'.
 - Ke toe fakalelei'i 'a e Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga' 'o kau heni 'a hono toe siofi 'a e kau ngāue' pea pehē ki hono ngaahi fakamole' 'o fakatatau ki he ngaahi ola 'oku nau tuku mai', ke ma'u ha founa ke fakasi'isi'i 'aki 'a e fakamole fakakātoa ki he kau ngāue' 'o fakahoa ki he fakamole fakalukufua 'a e pule'anga', 'a ia koe taumu'a ke 'ausia e 45% 'i he palani fakata'utolu lolotonga 'a e patiseti.
 - Ke fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e kau Ngāue fakapule'anga' 'a hono ngāue'aki 'a e sisitemi ki hono tokanga'i 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāue'(SPMS) 'o fakafou 'i he pule'anga' ke fakalelei'i 'a e tu'unga 'o e fakahoko fatongia' pea ke fengāue'aki mo e Ma'u Mafai ki he Vāhenga'.
 - Ke fakahoko 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatau Koloa 'a e Pule'anga' (Fakatonutonu 2015) ke potupotu tataua pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e fakapa'anga', to e lelei ange 'a e tu'unga muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakatau koloa mo to e ho'ata ki tu'a 'a e ngāue, pea mo hono ngāue'aki 'a e founa fakatau 'o e ngaahi koloa pe sevesi angamaheni, 'o kamata 'aki 'a e ngaahi folau ki tu'apule'anga'.
 - Ke fokotu'u mo fakahoko ha ngaahi ngāue fakatekinolosia 'a e pule'anga fakalukufua', pea ke tokoni'i eni 'e he ngaahi hoa ngāue fakalalakaka 'i muli, .ke hiki hake 'a e ngaahi founa fakahoko fatongia 'a e pule'anga' fakataha mo 'ene lelei ki he kakai'

1.2 Fakalelei'i 'o e lao mo e maau pea ko e malu mei he fakamamahi' ke taau hono fakahoko'.

- Fakalelei'i 'a e fatongia 'o e Potungāue Fakamaau'anga'o fakatefito 'i he fakalelei ki he fa'unga fakamaau'anga 'o Tonga' pea mo 'ene fengāue'aki mo e 'Ofisi 'o e Sanisela'i hono 'omai ha ngaahi me'a ngāue ke fakamā'opo'opo 'a e ngaahi ngāue fakalao'.Kuo 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakalao kuo fokotu'u ka 'oku kei fakatatali ki he finangalo 'o 'Ene 'Afio'.
- 'Oku 'i ai 'a e tokoni \$0.3 miliona 'i he patiseti ki hono fakalelei'i 'o e 'Ofisi Fakamaau'anga
- Ke fakamalohi'i 'a e ngāue ki hono fakamaau 'a e ngaahi hopo fai fatongia 'o e 'Ofisi ki hono fakafepaki'i 'o e Faihala' mo e Tali Launga ke lava to e fakahoko lelei e ngāue mo tu'u tau'ataina, 'o fakafou eni 'i he \$1.4 miliona kuo vahe'i fo'ou ki he Komisoni 'o e Vā mo e kakai'.
- Ke to e lelei ange 'a hono 'Atita'i fakaloto Potungāue 'a e Potungāue Palani' mo e Fale Pa'anga'pea kamata ke fakahoko foki eni ki he ngaahi potungāue 'a e pule'anga'.
- Ke to e hiki hake 'a e pa'anga tokoni ki he ngaahi Vāhenga Fili' ki he \$150,000 ki he vāhenga fili ke to e fakahoko lelei ange 'a e ngaahi ngāue ki he ngaahi komiuniti'.
- Ke to e malohiange 'a e fakahoko ngāue 'a e tafa'aki ngāue fakalao ki he ngāue 'a e kakai 'aia 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Nu'usila

1.3 Ko 'ene mahino ange koia 'a e tu'unga 'o e fengāue'aki pea mo e kakai' fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e Pule'anga'.

- Ke to e leleiange 'a e ngaahi Kōmiti fakavahe fonua' 'o kau ai 'a Vava'u, Ha'apai, 'Eua, pea mo e ongo Niua' 'i hono vahe'i 'a e \$0.6 miliona ke ngāue'aki 'e he ngaahi kōmiti' ('o ngāue'aki 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e founa fakatau koloa 'a e pule'anga) 'i he 2015/16 mo e 2016/17.

1.4 Ke faka-onopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitūtone' pea ko e ngaahi Lao 'oku ho'ata mei ai' 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamāmani lahi 'o e ngāue fakatemokālali'.

- Ke fua 'a e fakamole ki he kau ngāue' pea ke fakahoko 'a e polokalama ki he ngaahi fa'unga fakakonisitūtone', 'o hokoatu 'eni mei he polokalama tokoni na'e fakapa'anga 'e he UNDP kimu'a.

1.5 Fakalelei'i 'a e ngaahi vā fengāue'aki pea mo e ngāue fakataha 'i he Fakataha Tokoni, Kapineti 'a 'Ene 'Afio, Falealea pea mo e Fakamaau'anga.

- Ke fokotu'u ha ngaahi fakalelei ngāue kene fakalika mai ai 'a e ngaahi fetō'aki 'i he fengāue'aki 'a e ngaahi va'a 'o e pule'anga' pea ke fa'u ha palani fakalakalaka kene tokoni ki hono solova 'a e ngaahi faikehekehe ni. Pea 'e lava foki heni kenau fakahā mai ai honau ngaahi fatongia 'i he malumalu 'a e Konisitūtone' pea kenau feinga kenau ngāue fakataha 'i ha founa 'oku to e leleiange. 'Oku fakapa'anga eni 'e he UNDP - TGSP.
- Tokonia mo to e fakamalohi'iange 'a e ngaahi va'a pule 'a e pule'anga mo to e hiki hake 'a e tu'unga mahino 'i he ngaahi komiuniti fekau'aki mo e fai fatongia 'a e Fale Alea, 'o fakafou 'i he Polokalama tokoni ko e to e Malohi'ange 'a e Pule Lelei (TGSP) fakapa'anga 'e he UNDP

1.6 Lelei ange 'a e fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalakalaka ke fakapapau'i ko 'enau polokalama ngāue 'oku muimui ofi 'i he ngaahi 'asenita ngāue 'aa e Pule'anga.

- Fakapapau'i ko e ngaahi tokoni fakapa'anga mei muli' 'oku fakafou ia ki he ngaahi 'elia tefito 'oku mahu'inga ange ki he pule'anga' pea mo toe hiki hake hono ngāue'aki 'o e ngaahi founa ngāue fakapule'anga'.
- Ke toe tokangaekina ange 'a e vā fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalakalaka' ke toe vāofi ange pea ke toe lelei ange 'a hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama tokoni' mo malava ke fakatokanga'i 'a e ngaahi makatūkia'anga ki hono fakahoko lelei 'o e ngaahi polokalama fakalakalaka' 'o kau ai 'a e fakasi'isi'i e toloi 'i hono taimi fakahoko
- Ke fokotu'u ha Kōmiti faka-Kapineti 'o ui ko e Kōmiti ki he ngaahi Polōseki' mo e Tokoni mei muli' kenau fakama'opo'opo 'a e ngaahi polōseki' ke fai hano fakakau 'i hono talanga'i 'e he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka' . Pea ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei 'o fekāinga'aki mo e TSDF II ke kei hā sino mai 'a e ngaahi sekitoa tefito 'oku 'osi fokotu'utu'u'. 'Oku 'i ai 'a e tokanga mavahe ke fakasi'isi'i 'a e pa'anga 'oku 'ikai faka'aonga'i lelei'.
- Fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni 'i he fakalakalaka 'o makatu'unga 'i he ngaahi tu'utu'uni ngāue faka'ekonōmika mo fakapa'anga,, 'o taumu'a ngāue ki ha tu'unga taau 'o e ngaahi pa'anga tokoni ki he patiseti', fakatatau ki he fakafuofua 'o e pa'anga hū mai' pea mo e ngaahi fakamole'.
- Ke hokohoko atu 'a hono fakamalohi'i 'a e va fengāue'aki 'a e pule'anga Tonga mo e Ngaahi Hoa Ngaue Fakalakalaka mei muli, ke to e lelei ange 'a e fevahevahe'aki mo femahino'aki felave'i mo e tu'unga 'o e fonua, pea malava ke to e lelei ange hono fakatokanga'i 'a e ngaahi tafa'aki ke ala fai ai e tokoni.

6.2.4 Ngāue Lalahi mo e Fakatekinolosia

1.1 Ko ha ma'u'anga ivi 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua'.

- Maluange pea to e lelei ange 'a e ngaahi sēvesi ki he ma'u'anga ivi' 'o hangē ko hono hokohoko atu 'o e sivi'isi'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e lolo 'a e fonua' pea mo feinga ke ma'u ha mahu'inga 'oku ma'ama'a ange.
- Ke hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ki he polōseki ma'u'anga ivi'.
- Ke fakahoko ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hano tokonia 'o e totongi 'uhila fe'unga mo e \$1.0 miliona ke tokoni'i 'a e ngaahi kulupu 'oku si'isi'i ange 'enau pa'anga hū mai' pea lava ke fai ha mateuteu ki ha fehangahangai mo ha tupu 'i he totongi 'o e 'uhila' 'i he kaha'u'.
- Hokohoko atu 'a e polōseki fakalelei ki he 'uhila (Tonga Village Upgrade Project) 'i he 2015/16, 'o lava ke tofuhia ai 'a e ngaahi kolo 'e 20 'i he to e lelei ange 'a e faingamalie ma'u 'uhila mo fakasi'isi'i ha ngaahi mole 'i he laine 'uhila

1.2 Ko ha fefononga'aki 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e Fonua'

- Ke toe fakalelei'i ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he ngaahi ngāue'anga fefolau'aki vakapuna fakalotofonua' ke toe malu ange mo falala'anga.
- Ke fakahoko ha fakalelei ki he mala'e vakapuna Fua'amotu' pea mo Lupepau'u'.
- Ke langa ha teminolo fakalotofonua ki he fefolau'aki vaka tahi pea mo e ngaahi tūkui motu'
- Ke to e leleiange 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono tokanga'i 'a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua' ke fakafaingofua'i ha kautaha tene tuku mai ha ngaahi fakahoko fatongia

'oku falala'anga pea 'i ha totongi 'oku ma'ama'a katoa ki he ngaahi 'otu motu'. Ko e taha foki eni 'a e tefito'i fatongia 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue'anga Lalahi'(MOI).

- Hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ki he 'uluaki konga 'o e polōseki ki he fakalelei'i e sekitoa fefononga'aki (Tonga Transport Sector Consolidation Project 2), 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani (IDA), 'o fakataumu'a ki he to e hiki hake 'a e tu'unga 'o e muimui ki he ngaahi makatu'unga falala'anga mo malu 'i he tafa'aki fefolau'aki vakapuna sivile mo e tautahi

1.3 Ko ha fakamatala, fetu'utaki fakatekinolosia 'oku falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'i hono a'usia 'e he kakai 'o e fonua' pea ke ngāue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou.

- Ke to e fakalahi 'a e fehokotaki fakafetu'utaki' 'i Tonga pea mei Tongatapu ki he toenga 'o e Fonua', ke hokohoko lelei ange 'a e poloseki ki he faipa 'opitiki' ke a'u ki he ngaahi motu 'i tahi'.
- Fakahoko, hili hono tali, 'a e ngāue fakalao mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue felave'i mo e to e maluange 'a hono ngāue'aki 'o e 'initaneti'.
- Fokotu'u ha ngaahi tu'utu'uni ngāue fakatekinolosia ki he pule'anga fakalukufua, fakataha mo ha ngaahi palani fakahoko ngāue ke toe fakalahi 'a hono ngāue'aki 'o e polokalama fakakomipiuta', fakakomesiale, ako mo e ngaahi me'a makehe - ko e fekumi ki ha ngaahi founa ke fakasi'isi'i 'a e vā mama'o 'i he ngaahi kommiuniti'.
- Ke to e tohoaki'i mai ha ngaahi polokalama 'i he Pasifiki mo ha ngaahi feitu'u makehe ke lava fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakatekinolosia ke ngāue'aki 'e he pule'anga fakalukufua 'aki 'a e US\$1.0 miliona kuo vahe'i mei he Pangikē 'a Māmani' (WB IDA 17)

6.2.5 Ngaahi Koloa Fakaenatula' pea mo e 'Ātakai'

1.1 Fakalelei'i 'a e Palani mo hono pule'i 'o e kelekele' pea pehē ki he ngaahi feitu'u fakapule'anga'

- Fakalahi 'a e patiseti ki hono fakakakato 'a e ngaahi ngāue fakakelekele'.

1.2 Fakalelei'i 'a hono ngāue'aki 'a e koloa fakaenatula' ke tolonga 'a hono ngaahi lelei'

- Fakapapau'i ko e Lao' mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ngāue'aki' 'oku tūkunga lelei pea muimui'i ke ola lelei 'a 'ene hokohoko atu'.

1.3 Ke to e ma'a ange 'a e 'ataakai' pea mo e fakalelei ki hono to e ngāue'aki 'o e veve'.

- Ke to e lelei ange 'a e polokalama tānaki mo hono faka'auha 'o e veve', 'a ia 'oku fakafou 'i he polōseki ki he langa fakalakalaka 'o loto Nuku'alofa' (NUDSP) pea 'oku fakapa'anga 'e he ADB.
- Fakapapau'i ko e ngaahi tu'utu'uni fakahoko ngāue' 'oku tūkunga mālie ke tokonia e ngaahi ngāue 'a e Ma'u Mafai ki hono hiko 'a e Veve' pea mo e ngaahi kautaha veve kehe pe, 'aki ha to e tokangaekina makehe ki hono to e fakakau mai 'a e kakai 'o e komiuniti' 'i hono hiki hake 'a e polokalama ki hono tauhi 'a Tonga ke ma'a'.
- Kuo vahe'i fo'ou 'a e \$100,000 ki hono fakamatamata lelei 'o e fonua' 'o fakafou 'i he MOI.

1.4 Ke to e lelei ange 'a hono tokangaekina ke lava 'o matatali 'a e ngaahi fakatu'utāmaki fakaenatula' mo e uesia 'o e feliuliaki 'a e 'ea'.

- Ke to e lelei ange 'a hono tuku mai 'a e ngaahi ngāue lalahi' pea mo feinga ke malu'i 'a e ngaahi tafa'aki 'oku uesia' ke fakapapau'i 'oku nau tokoni'i 'a e ngaahi fale nofo'anga 'oku uesia 'i ha tāfea pē fakatu'utāmaki fakaenatula 'o fakafou 'i he ngaahi polokalama langalanga hake'.

- Fakapapau'i 'oku malava ke fakahoko 'a e Polōseki ki hono matatali 'a e ngaahi feliliuaki 'a e 'Ea'(CRSP) kae lava ke fengāue'aki 'a e ngaahi ngāue fakalakalaka' kotoa.
- Fakapapau'i 'oku malava ke fakahoko 'a e Polōseki ki hono matatali 'a e ngaahi feliliuaki 'a e 'Ea'(CRSP), fakapa'anga 'e he ADB, mo hono malu'i 'o e matātahi' mo e matāfonua'.
- 'Oku 'i ai 'a e polokalama fo'ou ki he Pasifiki' (PREP), 'a ia 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani, 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ta'u 'e 5 ka hoko mai, ki hono tokanga'i 'o e ngaahi uesia tupunga mei he feliliuaki 'a e 'ea'
- Kuo vahe'i fo'ou 'a e \$0.5 miliona mei he Pangikē 'a Mamani ma'ae Kautaha Fakamafola Lea Letioo 'a Tonga ke tokoni ki he letioo AM 'i he'ene fai fatongia mahu'inga ki hono fakamafola 'a e ngaahi fakatokanga ki he fonua felave'i mo e ngaahi fakatamaki fakanatula

6.3 PATISETI NGĀUE 'A E PULE'ANGA

Ko e patiseti ngāue' 'oku' ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'oku pule'i 'e he Pule'anga'. Ko hono ngāue'aki 'o e patiseti ko 'eni tene lava 'o talamai 'a e palanisi 'o e pa'anga 'i he kamata'anga mo e faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga. Ko hono tauhi 'o e palanisi 'o e pa'anga 'i ha tu'unga lelei 'oku fa'a ngāue'aki pe ko e sino'i pa'anga fakatahataha pea 'oku mahu'inga ia ki hono pule'i pea mo hono ngāue'aki fakapotopoto 'a e pa'anga 'o e fonua. Ko e nō kuo 'osi toho pea mo e totongi fakafoki 'o e nō 'oku lekooti ia 'i he "fakamole" pea ko e lahi leva 'o e nō 'oku ma'u mai 'oku lekooti ia 'i he pa'anga hūmai 'a e pule'anga, ka ko e GFS 2001 'oku lekooti ia 'i he nō haohaoa (net lending) pe ko e fiema'u fakanō (borrowing). Ko e fakakātoa 'o e fakamole mo e pa'anga hūmai 'oku pule'i 'e he pule'anga 'oku ui ia ko e pa'anga hūmai (receipts) mo e pa'anga hūatu (payments) 'i he Patiseti Fakalotofonua 'a e Pule'anga ke to e mahino ange pe 'ene kehekehe mo e founa 'oku ngāue'aki 'i he GFS. Ko e pa'anga hūmai (receipts) 'i he patiseti 'oku kau ki ai 'a e (i) pa'anga hūmai fakalotofonua (totongi tukuhau, totongi tautea etc), pa'anga ma'u mai mei he ngaahi sino'i pa'anga kehe mo e fakatau atu 'o e ponite, tanaki atu ki ai mo e pa'anga ma'u mai mei he pa'anga ngāue pea mo e (ii) pa'anga tokoni ki he patiseti.

Ko e pa'anga hūatu 'i he patiseti 'oku kau ki ai 'a e (i) fakamole ki hono fakalele 'o e ngāue (hangē ko e totongi 'o e kau ngāue, fakatau koloa mo e ngāue mo e ngaahi fakamole kehe pe ki hono fakalele 'o e ngāue); mo e (ii) ngaahi fakamole kehe hangē ko e fakatau 'o e ngaahi koloa, 'inasi, pea mo e totongi fakafoki 'o e nō.

Ko e pa'anga hūmai fakaangaanga fakalotofonua 'i he 2013/14 na'e fe'unga ia mo e \$204.4 miliona, mo e fakamole na'e \$193.1 miliona, 'o ma'u ai 'a e pa'anga hulu 'e \$11.3 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga. Ko e hulu ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he hulu 'i he tanaki 'o e pa'anga hūmai hange ko e totongi tukuhau 'i he ngaahi koloa mo e ngāue, tukuhau vāhenga, mo e tukuhau 'eikisia fekau'aki mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika.

'I he 2014/15, 'oku fakafuofua ke tanaki ai 'e he pule'anga mei he pa'anga hū mai fakalotofonua 'a e \$230.4 miliona fakatau ki he \$235.3 milion 'i hono 'uluaki tali. Ko e nounou \$4.9 miliona ko 'eni, ko e konga lahi ai na'e tupu ia mei he toloi 'a e pa'anga tokoni mei he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia ki he patiseti.

Na'e fakafuofua ai 'e he pule'anga 'e fe'unga mo e \$227.0 miliona 'ene ngaahi fakamole fakalotofonua fakahoa ki he \$235.3 miliona 'i he patiseti ne tali 'i he ta'u kuo 'osi. Ko hono ta'engāue'aki 'a e ngaahi fakamole fakalotofonua ko 'eni fe'unga mo e \$8.3 miliona 'oku makatu'unga pe ia mei he 'ikai vave hono ngāue'aki 'o e sino'i pa'anga tokoni ki he sekitoa taautaha,

pea mo e 'amanaki 'e 'i ai e ngaahi ngāue na'e palani ki he ta'u fakapa'anga lolotonga 'e toloi. Na'e kau atu pe ki ai 'a e lava ke mapule'i lelei 'a e patiseti na'e tali 'a e ngaahi Potungāue 'a hono fakatuai'i ai 'a e lahi 'o e ngaahi fakamole.

'I he 'uluaki kuata 'e tolu 'o e 2014/15, na'e 'ova 'a e ngaahi fakamole fakalotofonua fakatatau ki he pa'anga humai 'o makatu'unga eni mei he tuai 'i hono ma'u 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti, ka na'e malava 'o hulu 'a e tanaki pa'anga humai lotofonua 'i he 'uluaki kuata 'e ua 'o e ta'u (na'e ma'olunga ia 'i he 'inasi na'e tali 'i he patiseti) 'o ne 'oatu ai ha faingāmalie ki he pule'anga neongo ne hokohoko atu pe 'a e 'ikai palanisi 'a e fehū'aki 'o e pa'anga taimi nounou.

'Oku 'amanaki ke hulu 'a e patiseti 'a e pule'anga 'aki 'a e \$3.3 miliona 'i he faka'osinga 'o e 2014/15 (makatu'unga pe mei he pa'anga ne ma'u mai mei he Satelaite 'a Tonga mo e tokoni fakapa'anga ki he patiseti mei he Kautaha 'Iunioni 'a 'Iulope 'a ia ne 'ikai kau ia 'i hono fakafuofua' 'i he 2014/15). Ko e tupu ko 'eni 'oku 'amanaki kene hikihake 'a e pa'anga fakalukufua 'a e pule'anga kene lava 'o feau 'a e ngaahi fakamole 'oku fe'unga mo e mahina 'e 1.3 hono lahi, ko e holo 'eni mei he mahina 'e 1.6 'i he faka'osinga 'o e 2013/14.

Ko e hulu 'i he 2015/16 'oku 'amanaki ke hikihake mei he pa'anga hūmai fo'ou ne toki fokotu'u ke tokoni ki he Sipoti Pasifiki, pa'anga mei he satelaite 'a Tonga, pea mo e lahi ange 'a e tokoni fakapa'anga ki he patiseti mei he Pangikē Fakalakalaka 'o 'Esia 'i he 2015/16 fakataha mo 'ene tokoni ki he patiseti 'a ia na'e toloi mei he 2014/15. Ko e pa'anga hulu 'i he patiseti 'oku 'amanaki ke 'i he \$6 miliona tene fakafongā'i 'e ia 'a e pa'anga haohao 'e tatanaki ki he Sipoti 'a e Pasifiki (PG). Vaeua 'o e pa'anga tupu 'oku 'amanaki ke humai 'i he 2016/17 'e tokoni moia ki he sino'i pa'anga 'a e Sipoti 'a e Pasifiki. Ko e tonounou 'i he pa'anga 'e 'amanaki ke tanaki ki he sino'i pa'anga ke tokoni'i 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2017/18 'e felave'i ia mo e hiki 'a e fakamole ki he ngaahi ngāue teuteu ki he sipoti. 'E 'ikai ke fu'u 'i ai ha liliu 'i he pa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga 'i he ongo ta'u 'e ua ki tu'a kapau 'e 'ikai ke lau 'a e sino'i pa'anga ki he Sipoti 'a e Pasifiki pea 'e fakafuofua ko e 'avalisi mahina pe 'e 1.2 'o e fakamole 'e malava ke totongi.

Ko e fakaikiiki 'o e Patiseti 'a e Pule'anga 'oku hā atu ia 'i he **Tēpile 6-1** 'i lalo fakataha mo e fe'amokaki/hulu 'i he patiseti 'oku ne hulu'i mai 'a e fetō'aki 'i he Sino'i Pa'anga Fakalukufua.

Tēpile 6-1: Fakamatala Fakapa'anga 'o e Patiseti

	(Fakaangaanga) 2013/14	('Esitimeti Kamata) 2014/15	('Esitimeti Liliu) 2014/15	('Esitimeti) 2015/16	(Fakafuofua) 2016/17	(Fakafuofua) 2017/18
Patiseti Fakalukufua "Pa'anga Humai" (Fakakatoa Pa'anga Tanaki)	308.9	483.7	369.1	502.3	430.8	392.9
Patiseti Fakalukufua "Pa'anga Fakamole" (Fakakatoa Pa'anga Fakamole)	297.6	483.6	365.7	496.3	428.3	395.0
Fakakatoa Pa'anga (Tupu/Mole)	11.3	0.0	3.3	6.0	2.6	-2.2
PATISETI FAKALOTOFONUA						
Katoa Pa'anga Humai Fakalotofonua	204.4	235.3	230.4	269.7	267.4	262.8
<i>Katoa Pa'anga Humai</i>	168.1	197.6	200.6	241.2	240.8	243.3
Pa'anga Humai Fakalotofonua	159.4	167.9	179.9	212.8	217.8	226.3
Pa'anga Humai mei he Tukuha	133.0	135.7	147.9	162.9	168.7	174.0
Pa'anga Humai 'ikai ke Tukuha	26.5	32.2	32.0	49.9	49.1	52.3
Inasi (kau ai 'a e Ponite) mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni Kehe	7.3	17.3	13.3	21.9	11.5	5.5
Tupu mei he Pa'anga Ngaue	1.4	12.4	7.4	6.5	11.5	11.5
Pa'anga Tokoni ki he Patiseti	36.2	37.7	29.7	28.4	26.6	19.4
Katoa Pa'anga Fakamole Fakalotofonua	193.1	235.3	227.0	263.7	264.8	264.9
<i>Ngaahi Fakamole</i>	176.6	206.6	199.9	238.2	235.0	243.7
Kau Ngaue Tu'uma'u/Kau Ngaue Lau'aho	96.9	111.2	110.9	125.3	125.7	127.0
Fakamole Makehe	79.7	95.4	89.0	112.9	109.3	116.6
<i>Fakamole Fakalotofonua Makehe</i>	16.5	28.7	27.1	25.5	29.9	21.3
Palanisi (Tupu/Mole) kimu'a he tokoni ki he patiseti	-25.0	-37.6	-26.4	-22.5	-24.0	-21.6
Palanisi (Tupu/Mole) kimu'a he tokoni ki he patiseti	11.3	0.0	3.3	6.0	2.6	2.2
Fakatau Ponite Fo'ou (Haohaoa) (no fakalotofonua)	-	20.0	11.0	15.0	3.0	0.0
PATISETI TOKONI MEI TU'APULE'ANGA						
Katoa Pa'anga Humai Tokoni mei Tu'apule'anga	104.5	248.4	138.7	232.6	163.4	130.1
Pa'anga Tokoni ki he Poloseki	104.5	238.9	132.2	217.3	154.2	124.7
Holo 'i he Poloseki No	0.0	9.5	6.5	15.3	9.3	5.4
Katoa Pa'anga Fakamole Tokoni mei Tu'apule'anga						
Fakamole 'i he Poloseki	104.5	248.4	138.7	232.6	163.4	130.1

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Tēpile 6-2 : Fakamatala GFS 'o e Patiseti

	(Fakaangaanga)	('Esitimet Kamata)	('Esitimet Liliu)	('Esitimet)	(Fakafuofua)	(Fakafuofua)
	2013/14	2014/15	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18
Pa'anga Humai	301.5	436.9	338.4	452.7	397.2	369.2
<i>Pa'anga Humai mei he Tukuhaui mo e 'Ikai ke Tukuhaui</i>	160.8	169.3	181.3	216.3	221.2	229.8
<i>Pa'anga Humai mei he Tukuhaui</i>	139.1	141.4	154.8	177.8	184.1	190.7
<i>Pa'anga Humai 'Ikai ke Tukuhaui</i>	21.7	27.9	26.5	38.5	37.2	39.1
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	140.7	267.6	157.1	236.4	176.0	139.4
Tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ngaue angamaheni (pa'anga tokoni ki he patiseti)	36.2	28.7	24.9	19.2	21.8	14.7
Tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ngaue angamaheni (tokoni fakapa'anga ki he ngaahi poloseki)	45.2	82.3	54.2	82.6	44.7	28.3
Tokoni fakapa'anga ki he ngaahi ngaue lalahi (tokoni fakapa'anga ki he ngaahi poloseki)	59.3	156.6	78.0	134.6	109.4	96.5
Pa'anga Fakamole	221.0	294.7	259.7	338.5	289.7	277.5
Pa'anga Tokoni ki he Kaungaue (Kaungaue kotoa)	101.6	122.6	115.9	135.4	129.3	127.7
Ngaahi Fakamole Makehe	119.4	172.1	143.8	203.1	160.4	149.9
Palanisi	80.5	142.2	78.8	114.2	107.5	91.7
Fakakatoa Ngaahi Koloa (Haohaoa)	59.1	156.0	77.3	134.9	114.6	97.3
Ngaahi Langa mo e Fa'unga	2.6	85.8	22.0	89.9	94.2	90.0
Ngaahi Misini mo e Me'angaue	41.8	48.3	37.8	31.9	10.1	1.1
Ngaahi Koloa Kehe	14.6	21.9	17.5	13.1	10.3	6.2
Fakakatoa Pa'anga ke Totongi/Pa'anga ke No (Haohaoa)	21.4	-13.8	1.5	-20.7	-7.1	-5.6
(Fakapa'anga)	-21.4	13.8	-1.5	20.7	7.1	5.6
Fakapa'anga 'o e Ngaahi Koloa	14.9	17.6	17.2	10.5	2.2	-2.5
Fakalotofonua	14.9	17.6	17.2	10.5	2.2	-2.5
Fakahu Pa'anga	10.1	0.0	3.3	3.0	-5.4	-10.1
Ngaahi No 'a e Pule'anga (Haohaoa)	-1.3	11.4	9.3	7.5	7.5	7.5
Ngaahi 'Inasi	6.1	6.2	4.6	0.1	0.1	0.1
Ngaahi Mo'ua	-6.5	31.3	15.7	31.2	9.2	3.0
Fakalotofonua	0.0	20.0	11.0	15.0	3.0	0.0
Fakatau 'o e Ngaahi Ponite	6.0	26.6	17.6	21.4	11.0	5.0
Fakatau fakafoki 'o e Ngaahi Ponite	6.0	6.6	6.6	6.4	8.0	5.0
Tu'apule'anga	-6.5	11.3	4.7	16.2	6.2	3.0
Holo 'i he Sino'i No (Tokoni ki he Patiseti)	0.0	9.0	4.8	9.3	4.8	4.8
Holo 'i he Sino'i No (Poloseki)	0.0	9.5	6.5	15.3	9.3	5.4
Totongi Fakafoki 'a e Sino'i No (Poloseki mo e Tokoni ki he Patiseti)	6.3	6.7	6.1	7.9	7.3	6.6
Feto'aki 'i he Totongi Fakafetongi Pa'anga	0.2	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.4 PATISETI FAKALAKALAKA

'Oku fakamatala'i atu 'i he konga ko eni ki he ngaahi tokoni kotoa pe mei hotau ngaahi hoa ki he fakalalakaka 'o tatau pe 'i he ngaahi tokoni fakapa'anga pea mo e ngaahi tokoni koloa 'a ia 'oku fakafou mai 'i he Pule'anga ki he ngaahi sekitoa, mei he 2013/14 ki he 2014/15 pea mo e fakafuofua e tokoni mei muli ki he 2015/16 ki he 2017/18. 'Oku 'oatu ai pe mo e fakamatala ki he ngaahi tokoni me'a'ofa pea mo e nō pehe ki he ngaahi fakamole fekau'aki mo ia.

6.4.1 Tūkunga Fakalukufua 'o e Ngaahi Ngāue mo e Polokalama Tokoni

Ko e fakafuofua ki he fakamole 'a e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka ki he 2015/16 ko e \$232.61 miliona, 'a ia ko e \$66 miliona ko e tokoni pa'anga pea mo e \$166.61 miliona ko e tokoni koloa. Fakatatau ki he 'Esitimeti fakafuofua 'o e 2014/15, ko e holo fakakātoa na'e fe'unga mo e \$15.77 miliona 'Oku hā he **Tēpile 6-3** 'a e fakakātoa 'o e patiseti fakafuofua ki he ngaahi tokoni fakalalakaka ki he vaha'a taimi koia 'o e teuteu ki he fa'ahita'u fakapa'anga hoko' mo e ta'u 'e ua kimu'a

Ko e Polokalama Tokoni ko e taha ia 'o e konga lahi mo mahu'inga 'o e Patiseti 'a e Pule'anga. Na'e fakafuofua e pa'anga tokoni ki he 2014/15 ki he \$248.38 miliona 'i hono fakafehoanaki ki he 'Esitimeti Fakaangaanga ko e \$138.71 miliona pe. Ko e 'Esitimeti Fakaangaanga ki he Pa'anga Tokoni 'oku fa'a tonounou ma'u pe ia 'i he Pa'anga 'oku patiseti'i he kamata'anga 'o makatu'unga pe ia 'i he ngaahi ngāue tokoni na'e palani ke fakahoko kae 'ikai lava hono fakahoko 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pe 'o tatau pe mei he ngaahi fonua tokoni pea mo e Pule'anga pe. 'Ikai ngata ai ka 'oku makatu'unga pe fakafuofua ki he lahi 'o e pa'anga tokoni mei he ngaahi fakamatala 'oku ma'u 'e he potungaue 'o tautautefito ki he ngaahi tokoni koloa. Neongo e malava ke 'ilo'i pe 'e toloi 'a hono fakahoko e ngaahi ngāue tokoni, ka 'oku 'ikai fa'a lava fakapapau'i pe ko e fe ngāue tokoni 'e 'ikai lava fakahoko pe fakakakato.

'Oku hā atu 'i he **Tēpile 6-3** 'a e fakakatoa e fakafuofua e pa'anga tokoni mei muli ki he ta'u e tolu ka hokomai.

Tēpile 6-3 : Kātoa 'o e Fakamole ki he Ngaahi Ngāue Tokoni (Pa'anga mo e Koloa \$ miliona)

Fakapa'anga	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Fakaangaanga 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Tokoni Pa'anga	33.77	67.39	40.53	66.00	32.60	14.30
Tokoni Koloa	71.81	180.97	98.18	166.61	130.82	115.77
Fakakātoa	105.59	248.38	138.71	232.61	163.42	130.07

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.4.2 Fakamole mei he Ngaahi Tokoni mei Muli ki he Ngaahi Potungāue.

‘Oku hā ‘i he Tēpile 6-4 ‘a e ngaahi polokalama tokoni ki he ngaahi Potungāue ki he ta'u ‘e nima (2013/14 – 2017/18). ‘Oku tukuatu e fakakatoa e tokoni pa’anga (‘a ia ‘oku tokanga’i mo lekooti ‘i he ‘akauni ‘a e Pule’anga) mo e ngaahi tokoni koloa ‘a ia ‘oku tokanga’i pe mei he ngaahi fonua tokoni pe ko e ngaahi kautaha taautaha pea mo e ngaahi ‘akauni taautaha.

Tēpile 6-4 : Ngaahi Fakamole Pa’anga Tokoni Fakapotungāue (Pa’anga mo e Koloa \$ miliona)

Potungāue	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Fakaangaanga 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
'Ofisi Palasi	0.39	0.30	0.00	0.50	0.00	0.00
Fale Alea	0.11	1.75	0.19	0.29	0.09	0.09
'Ofisi 'Atita	0.00	0.15	0.15	0.15	0.15	0.15
Komisoni ki he Vā mo e Kakai	0.00	0.80	0.00	0.20	0.20	0.20
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli mo e Fefakatau'aki	0.71	0.80	4.00	0.20	0.00	0.00
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	2.50	0.60	10.20	0.60	0.50	0.50
'Ofisi Palemia	14.78	0.06	0.00	0.06	0.00	0.00
Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	2.64	9.26	8.16	17.96	16.80	8.25
Potungāue Pa'anga Hūmai mo e Tute	0.00	4.09	0.16	4.60	1.00	0.00
Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	12.30	6.38	4.87	5.74	6.60	6.00
Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	1.50	0.89	0.63	5.24	3.97	0.13
Potungāue Fakamaau'anga	0.42	0.49	0.50	0.67	0.70	0.75
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.09	0.30	0.14	0.15	0.15	0.15
Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi	3.97	10.49	2.08	10.48	3.07	1.35
Potungāue Mo'ui	5.01	8.84	5.81	7.33	4.86	3.70
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	5.01	14.80	8.62	16.53	9.21	6.00
Potungāue Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua	0.69	1.97	1.47	42.70	63.66	70.01
Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Toutai mo e Vao'akau	0.37	1.09	0.51	0.71	0.61	0.21
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	29.98	84.04	39.36	57.25	28.21	21.09
Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	25.10	4.28	2.97	0.15	0.00	0.00
Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga	0.00	1.63	0.47	1.20	0.50	0.50
'Ofisi 'o e Sitetisitika	0.02	0.08	0.02	1.50	0.50	0.00
Potungāue Fakamatala 'Ea, 'Atakai, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Mahaki Fakaenatula, Ma'u'anga Ivi, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea	0.00	95.29	48.41	58.41	22.64	11.00
Fakakātoa	105.59	248.38	138.71	232.61	163.42	130.07

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

'I he ngaahi Potungāue 'e 23, ko e Potungāue 'e 5 'oku 'ilonga ai e ma'olunga taha 'i he ngaahi ngāue tokoni' 'e he ngaahi Polokalama Tokoni, 'a ia ko e MFNP, MET, MIA, MOI and MEIDECC. Ko e lahi koia 'o e pa'anga 'oku 'oatu ki he ngaahi Potungāue ko 'eni 'oku ne fakalika mai e tokanga 'a e Pule'anga ke to e fakalelei' i ange 'ene ngaahi ngāue lalahi hangē ko e ngaahi hala', fefononga'aki mo e fetu'utaki'.

Ko e ngaahi ngāue lalahi' 'oku fokotu'utu'u ke kamata he ta'u 'e 2 pe 3 ka hoko', 'oku kau ai hono langa 'o e ngaahi fale 'o e Pule'anga hangē ko e 'Ofisi 'o e Pule'anga', ko e ngaahi mala'e' mo e nofo'anga ki he Sipoti 'a e Pasifiki ki he 2019 mo e ngaahi ngāue kole tokoni ki hono a'utaki e fakakaukau ko ia ki he peseti 'e 50 hono fakalele 'o e 'uhila mei ha ma'u'anga ivi ke malava ke to e fakafo'ou 'o 'ikai mei he lolo' 'i he 2020. 'Oku 'i ai foki mo e ngaahi ngāue lalahi ke tokanga ki hono fakafenāpasi lelei 'o Tonga pea mo e ngaahi ta'au 'o e feliuliaki 'o e 'ea', fakataha mo e ngaahi pa'anga kuo foaki mai 'e he ngaahi va'a 'o e Pule'anga Fakatahataha' mo e kautaha kehe pē.

'Oku 'omai 'e he **Tēpile 6-5** 'a e lahi 'o e pa'anga fakalukufua 'o e ngaahi Potungāue takitaha, 'i he vaha'a taimi 'o e teuteu ki he fa'ahita'u Fakapa'anga hoko' mo e pa'anga 'e \$66 miliona nai kuo 'osi 'Esitimet'i' ke Fakapa'anga 'e he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka 'i he 2015/16. Ko e ngaahi Potungāue ko'eni' 'oku fakafuofua kenau takitaha ma'u ha pa'anga 'o 'ikai ke laka hake he pa'anga 'e 5 Miliona he 2015/16 ke tokoni' 'a e ngaahi fiema'u Vivili 'o felave'i mo e Ako', Takimamata' pea mo e Feliuliaki 'o e 'Ea'.

'Oku 'omai 'e he **Tēpile 6-5** e mahu'inga 'o e fa'ahinga tokoni 'oku fakafofonga'i mai 'e he ngaahi hoa ngāue fakalakalaka fakapotungāue ki he vaha'a taimi 'o e teuteu e ta'u Fakapa'anga ka hoko. Ko e ngaahi fika koia na'e 'ikai ke patiseti 'oku ne fakamahino mai 'oku 70% e ngaahi tokoni koloa. Ko e lahi 'o e ngaahi tokoni koloa ko e ngaahi ngāue langa lalahi 'o kau ki ai e ongo ngāue lalahi 'a e Pangikē 'a Māmāni 'a ia ko hono fakalelei' i 'o e mala'e vakapuna mo e to e langa hake koia 'o Ha'apai. Ko e tokoni ko ia 'a e Pangikē 'a Māmāni 'oku 'i he fōtunga ia 'o e 50% ko e me'a'ofa pea mo e 50% ko e Nō. Ko e ngaahi ngāue tokoni kehe' 'oku kau ki ai e fanga ki'i ngāue ikiiki pē hangē ko e ngaahi Tangikē Vai 'oku foaki 'o fakafou atu mei he tokoni 'a Siapani ki he kakai 'oku masivesiva ange'. Ko e ni'ihi foki 'o e ngaahi tokoni 'oku fakafou hangatonu pe ia ki he ngaahi vahe'. 'Oku fa'a ma'u 'eni he taimi lahi lolotonga hono siofi e ngaahi ngāue' fakataha mo e fealēlea'aki 'o felāve'i mo e Patiseti' he 'oku saiangē 'a e fakamatala 'oku ma'u 'e he ngaahi tafa'aki 'o e ngaahi Potungāue' 'i he fakamatala 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua'.

Tēpile 6-5 : Ngaahi Fakamole Pa'anga Tokoni Fakapotungāue (Pa'anga - \$ miliona)

Potungāue	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Fakaangaanga 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
'Ofisi Palasi	0.39	0.00	0.00	0.50	0.00	0.00
Fale Alea	0.11	0.02	0.00	0.10	0.06	0.06
'Ofisi 'Atita	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Komisoni ki he Vā mo e Kakai	0.00	0.80	0.00	0.00	0.00	0.00
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli mo e Fefakatau'aki	0.71	0.00	0.00	0.20	0.00	0.00
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	2.50	0.40	0.00	0.00	0.00	0.00
'Ofisi Palemia	0.78	0.06	0.00	0.06	0.00	0.00
Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	2.64	3.20	2.24	2.60	1.80	0.80
Potungāue Pa'anga Hūmai mo e Tute	0.00	1.50	0.00	0.38	0.00	0.00
Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	6.28	6.00	4.73	0.20	0.00	0.00
Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	0.20	0.89	0.63	5.04	3.90	0.05
Potungāue Fakamaau'anga	0.42	0.49	0.50	0.67	0.70	0.75
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.09	0.30	0.14	0.15	0.15	0.15
Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi	3.97	2.04	2.08	3.17	2.93	1.29
Potungāue Mo'ui	4.15	5.10	4.16	2.92	2.46	2.00
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	5.01	8.02	3.91	9.83	3.21	0.00
Potungāue Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua	0.69	0.00	0.90	0.79	0.05	0.00
Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Toutai mo e Vao'akau	0.37	0.65	0.21	0.31	0.21	0.21
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	2.01	0.00	1.12	1.13	0.50	0.00
Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	3.44	0.78	0.97	0.15	0.00	0.00
Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga	0.00	1.63	0.00	0.20	0.00	0.00
'Ofisi 'o e Sitetisitika	0.02	0.00	0.02	0.60	0.00	0.00
Potungāue Fakamatala 'Ea, 'Atakai, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Mahaki Fakaenatula, Ma'u'anga Ivi, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea	0.00	35.51	18.92	37.01	16.64	9.00
Fakakātoa	33.77	67.39	40.53	66.00	32.60	14.30

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Tēpile 6-6 : Ngaahi Fakamole Pa'anga Tokoni Fakapotungaue (Koloa – \$ miliona)

Potungāue	Fika Totonu 2013/14	'Esitimet Kamata 2014/15	'Esitimet Fakaangaanga 2014/15	'Esitimet 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
'Ofisi Palasi	0.00	0.30	0.00	0.00	0.00	0.00
Fale Alea	0.00	1.73	0.19	0.19	0.03	0.03
'Ofisi 'Atita	0.00	0.15	0.15	0.15	0.15	0.15
Komisoni ki he Vā mo e Kakai	0.00	0.00	0.00	0.20	0.20	0.20
Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli mo e Fefakatau'aki	0.00	0.80	4.00	0.00	0.00	0.00
Kau Tau 'a 'Ene 'Afio	0.00	0.20	10.20	0.60	0.50	0.50
'Ofisi Palemia	14.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua	0.00	6.06	5.92	15.36	15.00	7.45
Potungāue Pa'anga Hūmai mo e Tute	0.00	2.59	0.16	4.22	1.00	0.00
Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	6.02	0.38	0.14	5.54	6.60	6.00
Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	1.30	0.00	0.00	0.20	0.07	0.08
Potungāue Fakamaau'anga	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Potungāue Polisi, Pilisone mo e Tamate Afi	0.00	8.45	0.00	7.31	0.14	0.06
Potungāue Mo'ui	0.86	3.74	1.65	4.41	2.40	1.70
Potungāue Ako mo e Ako Ngāue	0.00	6.78	4.71	6.70	6.00	6.00
Potungāue Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua	0.00	1.97	0.57	41.91	63.61	70.01
Potungāue Ngōue, Me'atokoni, Toutai mo e Vao'akau	0.00	0.44	0.30	0.40	0.40	0.00
Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	27.97	84.04	38.24	56.12	27.71	21.09
Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula	21.66	3.50	2.00	0.00	0.00	0.00
Komisoni 'a e Kau Ngāue Fakapule'anga	0.00	0.00	0.47	1.00	0.50	0.50
'Ofisi 'o e Sitetisitika	0.00	0.08	0.00	0.90	0.50	0.00
Potungāue Fakamatala 'Ea, 'Atakai, Ma'u'anga Fakamatala, Tokanga'i Ngaahi Mahaki Fakaenatula, Ma'u'anga Ivi, Fetu'utaki mo e Feliuliaki 'o e 'Ea	0.00	59.78	29.49	21.40	6.00	2.00
Fakakātoa	71.81	180.97	98.18	166.61	130.82	115.77

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.4.3 Fakamole Lalahi ki he Ngaahi Ngāue Tokoni (Pa'anga Tokoni mo e Koloa) mei he Ngaahi Hoa ngāue Fakalakalaka

Tēpile 6-7 'oku hā ai 'a e kotoa 'o e ngaahi tokoni' mo hono fakamole' (pa'anga mo e koloa) 'oku lahi hake 'i he \$1 miliona ki he ta'u 2015/16 mo e fonua 'oku fakapa'anga mei ai'. 'Oku tatau 'eni ki he peseti 'e 86 'o e ngaahi fakamole ki he ngaahi tokoni fakalakalaka 'a ia kuo 'esitimeti'. Ko e ngaahi poloseki 'e ni'ihī 'oku fakapa'anga ia 'e ha ongo fonua tokoni 'e ua pē lahi hake ai. Ko e ngaahi poloseki ko 'eni', 'oku fakahoko mo tokanga'i 'e he ngaahi potungaue kehekehe pe 'i loto 'i he Pule'anga pe ko e ngaahi kautaha 'ikai fakaPule'anga 'a ia 'oku nau fengāue'aki mo e ngaahi fonua tokoni. Ko e fengāue'aki fakataha ko 'eni' ke fakapapau'i 'oku fakahoko lelei'i 'a e ngaahi poloseki ni ke a'usia 'a e taumu'a 'oku faka'amu ki ai.

Tēpile 6-7 : Ngaahi Fakamole ki he Ngaahi Tokoni Fakalakalaka lahi hake 'i he \$1 miliona 'i he 2015/16 (\$ miliona)

Hingoa 'o e Poloseki	Fonua pe ko e Kautaha 'oku ne Fakapa'anga	Patiseti 2015/16
Kolo ki he Sipoti 'a e Pasifiki' ('Atele & 'Apiako Mā'olunga 'o Tonga)	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	30.00
Polokalama 'Inivesimeni' i he Ngaahi Mala'evakapuna 'a Tonga	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	18.15
Uafu Fāua	Siapani – Makehe	11.00
'Ofisi Fakapule'anga	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	10.00
Tokoni ki he Fakaakeake mei he Saikolone Fakatalopiki 'Ieni mo e Feliuliaki 'o e 'Ea	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	10.00
Polokalama hono 2 ki hono Fakatahataha'i 'o e Ngaahi Sekitoa Feononga'aki 'a Tonga	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	9.03
Fakalelei'i 'o e Mala'e Teufaiva	Tokoni mei Nu'usila	8.00
Polokalama Tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi ola kovi mei he fakatamaki fakaenatula mo e feliliuaki 'o e 'Ea	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	7.75
Ma'u'anga Ivi mei he La'aa' - Vaini	Siapani – Makehe	6.50
Fakalelei'i 'o e Ngaahi Ma'u'anga 'Uhila ki he Ngaahi Tukui Kolo	Tokoni mei Nu'usila	5.40
Hiki Fo'ou 'o e Fakamafola Lea 'a Tonga ki Mata-ki-'Eua	Siapani	5.00
Polokalamahono 2 'o e Tokoniki he NgaahiAko 'a Tonga	Pa'anga Fakataha'i - 'Aositelelia & Nu'usila	6.83
Langa Fo'ou 'o e Ma'u'anga 'Uhila 'a Ha'apai	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia	4.50
Polokalama ki he Takimamata 'a Tonga mo Nu'usila'	Nu'usila	4.20
Misini Faka'ata 'o e Ngaahi Koniteina Lalahi	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	3.00
Langa Fo'ou 'o e Ngaahi 'Apiako 'i Ha'apai	Nu'usila	3.00
Tokangaekina e 'Atakai 'o e Tahi Fanga'uta	Polokalama Fakalakalaka 'a e Ngaah Pule'anga Fakatahataha	3.00
Polokalama ki he Fakalakalaka 'a e Potungāue Polisi 'a Tonga	Pa'anga Fakataha'i - 'Aositelelia & Nu'usila	2.68
Sikolasipi	Nu'usila	2.60

Hoko atu mei he Tēpile 6-7		
Hingoa 'o e Poloseki	Fonua pe ko e Kautaha 'oku ne Fakapa'anga	Patiseti 2015/16
Tokoni Koloa 'ikai ke fakafou mai 'i ha Polokalama Ngāue	Siapani	2.50
Sikolasipiki he 'Ēlia 'o e Pasifiki	Aositelelia	2.50
Langa Fo'ou 'o e 'Ulu'i 'Ofisi 'o e Potungāue Polisi	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	2.40
Me'alele Tamate Afi 'e 2	'Aositelelia	2.00
Polokalama hono 2 ki honoTokoni'i 'o e Sekitoa 'o e Mo'ui 'a Tonga	'Aositelelia	2.00
Fakalelei'i 'o e Faleako 'i he Ngaahi Lautohi Pule'anga	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	2.00
Fakalelei'i 'o e Ngaahi Hala 'i Tongatapu	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	2.00
Fakafehokotaki 'o e Tukui Motu	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Ēsia	2.00
Poloseki ki he Faka'elekitulonika 'a e Ngāue 'a e Pule'anga	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	2.00
Tokoni ki hono Matu'uaki 'o e Feliuliaki 'o e 'Ea	Polokalama Fakalakalaka 'a e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha	2.00
KomisoniFakamafola Lea 'a Tonga (Vava'u)	Siapani – Makehe	1.80
Tokoni ki he Fakalakalaka 'o e Ngaahi Tukui Kolo 'a Tonga	Sino'i Pa'anga Fakavaha'a Pule'anga ki he Fakalakalaka 'o e Ngōue	1.60
Ngaahi Me'angāue Fakafalemahaki	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	1.50
'Inisititiuti ki he Sipoti 'a Tonga	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	1.50
PolokalamaTokonifaka'ilekitulonika 'a e 'ĒsiaPasifiki (Polokalamaki he fakatokangakeitaimi 'a e fakatamakifakanatula)	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	1.47
Feangai mo e Feliuliaki 'o e 'Ea'i he Ngaahi 'Otu Motu 'o e Pasifiki	Sekelitali ki he Komiiuniti 'i he 'Otu Motu Pasifiki	1.30
Timi Taukei Fakafalemahaki mo e me'angāue	Lepapulika 'o e Kakai Siaina	1.20
Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi 'o e Tukui Motu	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia	1.10
Polokalama Fakakomipiuta ki hono Mapule'i 'o e lekooti fakapa'anga	'Aositelelia	1.00
Polokalama Tokoni ki he Ngaahi Kolo mo e 'Otu Motu	Siapani – Makehe	1.00
Polokalama Fakakomipiuta ki he Tukupau Vahenga mo e Kasitomu	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	1.00
Fakalelei'i 'o e Fale ako'i he Ngaahi Ako Lotoloto 'a e Pule'anga	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	1.00
Fakalelei'i 'o e ngaahi hala 'i Vava'u 'o kau ai mo e hala fakakavakava fo'ou	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	1.00
Tokoni ki he Fakalakalaka 'o e Ngaahi Feitu'u 'i Nuku'alofa	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia	1.00
Faka'ilekitulonika 'o e Ngaahi Lekooti 'a e Pule'anga	Te'eki ai ke fakapapau'i ha Fonua/Kautaha Tokoni	1.00
Poloseki ki hono Fakafehokotaki 'a e Keipolo 'Initaneti 'i Kilisitahi 'i he Vaha'a 'o Tonga mo Fisi	Pangikē 'a Mamani/Kautaha Fakalakalaka Fakavaha'apule'anga	1.00
Tokoniki he Sekitoa 'o e matu'uaki 'o e Ngaahi Uesia mei he Feliuliaki 'o e 'Ea	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia	1.00
Tokoni ki he Fakaakeake mei he Saikolone 'Ieni	Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia	1.00
Fakakātoa		193.51

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

6.4.4 Tokoni Fakalakalaka 'i hono Vahevahe ki he Ngaahi Vahefonua mo Fakalukufua ki he Fonua.

Ko e ngaahi Polokalama Tokoni' 'oku nau Fakapa'anga 'a e ngaahi fiema'u vivili ki he fakalakalaka 'o e fonua'ni 'o fakatatau ki hono fakahā atu 'i he ngaahi tepile 'e 6 'i lalo'. 'Oku to e fakahā atu pe foki 'i he ngaahi tepile 'ni 'a e fakakātoa 'o e ngaahi fakamole (pa'anga mo e koloa) ki he ngaahi 'otu motu taki taha. Fakatatau ki he'ene hā atu 'i he **Tēpile 6-8**, ko Tongatapu pē 'oku lahi taha '. Ko Tongatapu foki, ko 'api ia ki he meimei vahe fā 'e tolu 'o e kakai fakakātoa. Kotoa 'o e ngaahi potungāue 'o e Pule'anga', ngaahi taulanga tefito ki he fefononga'aki fakatu'apule'anga', ako'anga', falemahaki' mo e ngaahi ngāue'anga kehe pe, 'oku nau tu'u kotoa ai.

6.4.4.1 Ngaahi Polokalama Tokoni 'i Tongatapu

Tēpile 6-8, Ko e ngaahi polokalama tokoni langa fakalakalaka lalahi 'i Tongatapu 'oku hā ia 'i hono faka vāhenga. Ko e ngaahi langa lalahi' ni 'oku kau ai 'a e : -

- Polokalama tokoni ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi ola kovi mei he fakatamaki fakaenatula mo e feliliuaki 'o e 'Ea 'a ia 'oku fakahoko 'e he Pule'anga Fakatahataha 'a Māmani ka e Fakapa'anga 'e he Pule'anga 'Aositelelia.
- Polokalama Tokoni ki he vāhenga Nuku'alofa ke to e lelei ange 'a e ma'u'anga vai' mo e veve pea 'oku kaungā Fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia' mo e Pule'anga 'Aositelelia'.
- Polokalama tokoni ki he fefononga'aki 'oku 'amanaki ke kakato ia ki he 2015/16 'a ia ko e konga pē ki he fakalelei'i 'o e ngaahi hala 'oku kei to e ke fakahoko 'i he faka'osinga 'o Tisema 2015.
- Fakalelei'i 'o e lele'anga vakapuna ki he mala'e vakapuna Fua'amotu' 'a ia 'oku Fakapa'anga 'e he Pangikē 'a Mamani.
- Polokalama tokoni 'o kau ai 'a e ngaahi ako ki he Falemahaki Vaiola pea 'oku Fakapa'anga ia 'e he Pule'anga 'Aositelelia'.
- Polokalama Tokoni ki hono fakamalohi'i 'o e Founga Pule lelei 'oku fakahoko 'e he Pule'anga fakatahataha ka ko e Fakapa'anga mei he Pule'anga 'Aositelelia 'a ia 'oku fakafuofua 'e kakato 'a e polokalama tokoni ko 'eni ki he ta'u 2016.
- Polokalama Tokoni Fakalakalaka ki he Potungāue Polisi 'a ia 'oku Fakapa'anga 'e he tokoni 'a e Pule'anga 'Aositelelia' mo e Pule'anga Nu'usila', ko e ngaahi ta'umu'a ngāue 'oku fakatefito ki hono fakasi'isi'i 'o e faihia kae malu mo hao 'a e ngaahi komiuniti 'i Tonga'.
- Kei hokohoko lelei atu pe 'a e Polokalama tokoni 'a e Pule'anga Siapani ki he ngaahi tukui kolo'.
- Polokalama Tokoni 'oku Fakapa'anga e Siaina ki hono langa 'o e 'Ofisi Pule'anga.

Tēpile 6-8 : Ngaahi Polokalama Tokoni – Tongatapu (\$ miliona)

Sekitoa	Fika Totonu 2013/14	'Esitimetu 2014/15	'Esitimetu Fakafuofua 2014/15	'Esitimetu 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Fefononga'aki & Tuku'anga Koloa	4.05	45.24	16.14	35.27	17.60	14.20
Tokoni ki he Ako	5.08	9.19	5.18	19.42	6.15	0.90
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	16.28	20.14	9.98	18.02	9.59	4.59
Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi	24.17	25.30	20.42	15.37	9.60	8.00
Tokoni ki he Ngaahi Langa Lalahi	2.34	4.09	2.39	10.49	10.08	5.00
Tokoni ki he Feliuliaki 'o e 'Ea mo e Fakatamaki Fakaenatula	6.24	4.56	3.89	6.36	3.00	2.00
Tokoni ki he tauhi 'o e Lao	3.97	6.40	2.08	6.33	2.99	1.35
Tokoni ki he Mo'ui	4.25	6.93	5.28	6.10	4.30	3.20
Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi & Ngaahi Sēvisi Kehe	-	3.81	0.16	3.00	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	-	1.35	0.23	1.00	1.00	-
Tokoni ki he Takimamata	0.01	-	0.01	0.72	0.27	0.13
Tokoni ki he Ngoue	0.23	0.60	0.30	0.40	0.40	-
Tokoni ki he Toutai	0.12	0.45	0.19	0.31	0.21	0.21
Tokoni ki he Hala	-	-	-	0.03	0.03	0.03
Ngaahi Langa Lalahi Makehe	0.40	-	-	-	-	-
Tokoni ki he Mo'ui Lelei 'a e Kakai	-	0.16	-	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi Fiema'u Fakavaveveve 'a e Kakai	-	0.16	-	-	-	-

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

6.4.4.2 Ngaahi Polokalama Tokoni – Vava'u

Tēpile 6-9, 'oku hā ai 'a e ngaahi Polokalama Tokoni ki he fakalakalaka 'o Vava'u, 'a ia 'oku fokotu'utu'u mei he Polokalama Tokoni faka'ekonōmika, faka-sōsiale mo e mo'ui lelei 'a e fonua.

Tēpile 6-9 : Ngaahi Polokalama Tokoni – Vava'u (\$ miliona)

Sekitoa	Fika Totonu 2013/14	'Esitimetu 2014/15	'Esitimetu Fakafuofua 2014/15	'Esitimetu 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pule'anga mo e Sekitoa Sivile	-	0.50	-	6.80	-	1.01
Fefononga'aki & Tuku'anga Koloa	-	1.50	-	1.21	1.01	-
Tokoni ki he Mo'ui	-	-	0.02	0.46	-	-
Tokoni ki he Tauhi 'o e Lao	-	-	-	0.20	-	-
Tokoni ki he ako	-	-	0.03	-	-	-
Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi	1.01	0.70	0.01	-	-	-
Feliuliaki 'o e 'Ea	0.42	1.70	1.49	-	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	-	0.16	0.16	-	-	-

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ko e ngaahi Polokalama Tokoni lalahi 'oku kau ai:

- Polokalama ako 'o e kautaha palani 'a fāmili mei he ngaahi Pule'anga fakatahataha. Ko e polokalama tokoni ko 'eni 'oku Fakapa'anga ia 'e he kautaha Pule'anga fakatahataha ki he palani 'a fāmili'. Pea ko e akonekina ia ki he kakai fekau'aki mo e mo'uilelei 'o e ngaahi fa'ē' pea to e poupou'i foki 'a e totonu 'a ha'a fafine, tangata pea pehē ki he fānau ke nau malava ke nau mo'ui fiefia mo mo'uilelei tautautefito ki he vahevahe tatau 'o e lakanga mo e faingāmaliē tatau ki he taha kotoa.
- Ko e polokalama ako 'o e kautaha mo'uilelei fakamamani lahi na'e fakahoko ai 'a e polokalama ako ki he 'ilo mo tauhi e mo'uilelei 'o e kakai 'o Vava'u.
- Ko e Polokalama Tokoni Keipolo Faipa 'Opitiki na'e to e fakalahi ki Vava'u mei Tongatapu pea na'e Fakapa'anga ia 'e he ngaahi tokoni kehekehe 'a ia ko e Pangikē Fakalakalaka 'Esia mo e Pangikē 'a Mamani ke fakahoko 'i he 2015/16.
- 'Oku lolotonga lele pe foki mo e polokalama tokoni 'a Siapani.
- 'Oku lolotonga fakahoko ai pe foki 'a e polokalama ki he ngaahi kolo ki 'uta 'a ia 'oku tokanga'i 'e he MORDI pea Fakapa'anga 'e he Kautaha Fakamamani lahi ki he Ngōue, pea 'oku toki 'osi e polokalama ni ki he 2017. 'A ia 'oku kau 'i he ngaahi ngāue ni hono fakalelei'i 'a e 'ā ki he ngōue 'i Hunga pea pehē ki he ngaahi tokoni fakalakalaka kehe pe ki he komiuniti 'o Vava'u 'o fakatatau pe ki he'enau ngaahi fiema'u vivili.
- Ko e polokalama tokoni ki hono matu'uaki e feliuliaki 'o e 'ea ko e tokoni ia 'a e Pangikē Fakalakalaka 'Esia pea 'oku 'amanaki ke langa mo ha ki'i uafu 'i Ofu mo e tokoni ki ha feitu'u makehe ke tokanga'i ai 'a e me'a mo'ui mei tahi ke tokanga'i 'e he va'a Toutai.
- 'Oku kei fakahoko foki mo e tokoni 'a e 'Iunioni 'a 'Iulope ki he Potungāue Mo'ui 'a Vava'u ki hono fakahoko ha ngaahi ako ki hono fakasi'isi'i 'o e ngaahi mahaki 'oku 'ikai ke pipihi. Ko e polokalama tokoni ko 'eni 'oku ta'u 'e ua hono fakalele', 'a ia na'e 'osi kamata mai ia mei he ta'u kuo'osi pea 'e 'osi pe 'i he ta'u 'ni ki Tisema 2015.

6.4.4.3 Ngaahi Polokalama Tokoni ki Ha'apai

Ko e ngaahi tokoni ki hono to e langa fakaakeake 'o Ha'apai mei he saikolone 'Ieni 'oku fakafuofua 'e kakato ki Siulai 'o e ta'u' ni, 2015. Na'e 'i ai pē ngaahi feliliuaki 'i he ngaahi palani ngāue langa' makatu'unga 'I he ngaahi alea he kelekele, kaiekehe na'e malava pe ke fakahoko lelei 'a e ngāue 'ni 'i he ngāue fakataha 'a e Pule'anga' pea mo e kakai 'o e kolo' 'o tokoni ki he kau langa ke fakapapau'i pē 'oku lele lelei 'a e ngāue' ke a'usia 'a etaumu'a' pea mo e taimi na'e tala ke fakakakato ki ai 'a e ngāue' ni. Ko e ngaahi tokoni langa fakalakalaka ko 'eni' 'oku ne to e tanaki mo fakalahi atu ai 'a e ngaahi polokalama tokoni ki Ha'apai'. 'Oku ngāue fakataha ai 'a e komiti' ki hono to e langa 'o Ha'apai mo e Komiti Fakalakalaka 'a Ha'apai' ka e 'uma'a 'a e Pangikē 'a Māmani' ki hono fa'u 'a e palani mo faka'uto'uta lelei 'a e ngāue' ki hono to e langa 'o Ha'apai'.

Ko e ngaahi tokoni ko 'eni' 'oku kau ai 'a e :-

- Polokalama tokoni ki he feliliuaki 'o e 'Ea' 'a ia 'oku Fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia' kau ai hono to e langa 'o e falemahaki Niu'ui' ki ha tu'unga fo'ou hili hono maumau'i 'e he matangi Saikolone ko 'Ieni' 'i Sanuali 'o e 2014.
- Ko hono to e langafo'ou mo fakalelei'i 'a e ngaahi 'Apiako na'e uesia mei he Saikolone ko 'Ieni'.
- 'Oku hokohoko atu aipe 'a e Polokalama tokoni ki he ma'u'anga ivi ki he ngaahi 'otu motu' 'a ia 'oku kau ai hono fokotu'u ha ngaahi ma'u'anga ivi sola fe'unga hono malohi mo e 0.2 Mwp ki he tukuimotu 'i Ha'apai'.
- Ko e ngaahi tokoni ki hono fakafo'ou 'o e ngaahi ma'u'anga ivi 'i he 'otumotu Pasifiki' 'a ia 'oku fakafou mai 'i he Polokama Tokoni 'a e 'Otu Motu Pasifiki ki hono Fakatolonga 'o e

Kasa Fakanatula fakataha pea mo e Polokalama Tokoni 'a e Pasifiki ki he 'Atakai 'aki 'enau foaki mai 'enau tokoni Sola pea mo e ngaahi misini pamu vai ki he kakai 'o Ha'apai.

- Tokoni ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi ma'u'anga 'uhila' 'o Fakapa'anga ia 'e he Pule'anga Nu'usila pea mo e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia'.

Tēpile 6-10 : Ngaahi Polokalama Tokoni – Ha'apai (\$ miliona)

Sekitoa	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti 2014/15	'Esitimeti Fakafuofua 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngāue Langa	-	26.75	14.00	13.00	-	0.21
Feliuliaki 'o e 'Ea	-	7.04	5.61	4.50	-	0.01
Pule'anga mo e Sosaieti Sivile	-	8.00	-	2.00	3.00	-
Fefononga'aki mo e Tuku'anga Koloa	-	0.70	-	0.71	0.21	-
Lao mo e Maau	-	3.00	-	0.50	-	-
Mo'ui	-	1.50	0.12	0.06	0.06	-
Ako	-	0.01	0.04	0.01	0.01	-
Ma'u'anga Ivi	-	2.80	2.30	-	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	-	0.14	1.14	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi Fiema'u Fakavaveve 'a e Kakai	-	4.10	-	-	-	-

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

6.4.4.4 Ngaahi Polokalama Tokoni 'i 'Eua

Tēpile 6-11 : Ngaahi Polokalama Tokoni 'Eua (\$ miliona)

Sekitoa	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti 2014/15	'Esitimeti Fakafuofua 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Fefononga'aki mo e Tuku'anga Koloa	-	5.60	-	0.51	0.21	0.21
Ngāue Langa	-	0.50	-	0.50	-	-
Vai mo e Haisini	-	-	0.34	0.30	-	-
Mo'ui	-	-	-	0.20	-	-
Feliuliaki 'o e 'Ea	-	0.10	-	-	-	-
Mo'ui	-	-	0.10	-	-	-
Ako	-	-	0.01	-	-	-
Ma'u'anga Ivi	-	0.40	-	-	-	-
Ngaahi Sekitoa Makehe	-	0.29	0.10	-	-	-

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Ngaahi Polokalama Tokoni Lalahi:

- Ko e tokoni mei he Lepāpulika 'o Kolea, ko e fokotu'u e tangike vai 'e 30 ki he ngaahi kolo 'i 'Eua.
- 'Oku 'i ai foki e tokoni ngāue lalahi 'oku Fakapa'anga he MORDI 'i 'Eua. 'I he taimi tatau kuo nau fakalele'i e 'u ngaahi palani fakakolo. 'Oku 'i ai e fokotu'u ke langa ha fale fa'o mo uta meakai fo'ou ki hono fa'oaki e meakai ki mu'a pea toki fakafolau ki Tonga mo muli foki.
- Kuo Fakapa'anga mai he Pule'anga Siapani hūmai 'i he nau polokalama tokoni ko ee ko e GGP 'A hono fakalele'i e kolisi Hofangahau, kae 'uma'a e GPS Tufuvai.
- Fakalele 'e he Potungāue Mou'i fakamamani Lahi 'a e ako ki he fakalakalaka 'a e mo'ui 'a e kakai 'Eua
- Ko e polokalama tokoni ki he tafa'aki 'o e ako fakafou mai 'e Nu'usila mo 'Asitelelia 'i he 'ulu'i 'ofisi 'i Nuku'alofa.
- Polokalama Sipoti – Ko e tokoni fakafou mai mei 'Aositelelia ki hono Fakapa'anga e ngaahi va'inga mo e fe'auhi ma'ae kakai 'Eua'.
- Polokalama ki hono fakalelei'i 'o e hala' 'oku kei lele lelei pē.
- Ko e polokalama tokoni e pangikē fakalakalaka 'o 'Esia ki he malu'i 'o e feliului'aki 'o e 'ea tenau Fakapa'anga hono fakalelei'i e 'apiako 'e taha mo e hala.

6.4.4.5 Ngaahi Polokalama Tokoni 'i Niatoputapu mo Niuafu'ou**Tēpile 6-12 : Ngaahi Tokoni Niatoputapu (\$ miliona)**

Sekitoa	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti 2014/15	'Esitimeti Fakafuofua 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngāue Langa	-	-	-	2.40	-	0.15
Ngaahi Sekitoa Makehe	-	0.02	0.02	0.60	0.60	-
Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	-	2.43	-	0.50	0.50	0.50
Fefononga'aki mo e Tuku'anga Koloa	-	-	-	0.35	0.15	-
Ma'u'anga Ivi	-	0.10	-	-	-	-
Ngaahi Langa Lalahi Fakasōsiale mo e Sēvesi	0.90	-	-	-	-	-

*Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua***Tēpile 6-13 : Ngaahi Polokalama Tokoni Niuafu'ou (\$ miliona)**

Sekitoa	Fika Totonu 2013/14	'Esitimeti 2014/15	'Esitimeti Fakafuofua 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Fefononga'aki mo e Tuku'anga Koloa	-	-	-	0.15	0.15	0.15
Feliuluiaki 'o e 'Ea	-	0.03	0.01	-	-	-
Ma'u'anga Ivi	-	0.10	-	-	-	-

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

'I he kakato ko ia 'a e Polokalama Tokoni ki he Peaukula 'i Tisema 2013, 'oku holo ai 'a e lahi 'o e Polokalama Tokoni.

Ko e ngaahi Polokalama Tokoni ko 'eni 'oku kau ki ai 'a e:-

- Fakapapau'i 'e langa e falemahaki fo'ou 'a Niuatoputapu he ta'u fakapaanga 2015/16. Na'e pehee 'e kamata e ngāue he ta'u kuo'osi, ka na'e toloi ko e ngaahi 'uhinga kehekehe pe.
- Polokalama tokoni e Pule'anga Siapani 'a ia oku ui ko e GGP, 'oku ne tali ke fka'anga hono fakalele'i e vai 'o Vaipoa, Hihifo mo Falehau, 'a ia e kamata ia he konga ki mui 'o e 2015.
- Ma'u'anga ivi sola fo'ou meka uate 'e 0.15 'e fakahoko mo fokotu'u 'i Niuatoputapu. Ko e palani ko 'eni 'oku 'i he malumalu 'o e Polokalama Tokoni ki he Ma'u'anga Ivi Fakaenatula ki he ngaahi 'Otu motu, fakataha ia mo hono fakalahi e faingāmalie ma'u sola kuo 'osi fokotu'u he ngaahi 'api 'i Niuafo'ou 'aki hono tanaki atu e 'iuniti e 100, ko e uate ia e 200 'i hono lahi taha.
- Ngaahi Polokalama malu'i e feliuliu'aki e 'ea tene Fakapa'anga hono fakalele'i e ngaahi 'apiako 'e 3, pea fakahoko mo e savea fekau'aki mo e vai 'i Niuafo'ou, fakataha mo hono tokanga'i 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e 'ea 'i Niuafo'ou. 'Oku Fakapa'anga katoa 'e he Pangikē fakalakalaka 'o 'Esia.

6.4.5 Ngaahi Poloseki Fakalukufua ki he Fonua

'Oku 'i loto 'i he **Tēpile 6-14** 'a e ngaahi Polokalama Tokoni kotoa 'oku 'ikai ke fakapapau'i hono vahefonua, ka 'oku nau 'omai ha ngaahi pou pou fakalotofonua. 'Oku ne 'omai leva e fo'i fika fakakatoa 'o e ngaahi tēpile ki he fakakatoa 'oku hā atu 'i he **Tēpile 6-3**.

Tēpile 6-14 : Ko e Fakamole ki he ngaahi Polokalama Tokoni 'ikai ke fakapapau'i hono vahefonua (\$ miliona).

Sekitoa	Fakamole lolotonga 2013/14	'Estimeti 2014/15	'Estimeti Fakaanga 2014/15	'Estimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Tokoni ki he Ako	0.61	5.61	4.27	38.20	65.10	75.10
Fefononga'aki mo e Tuku'anga Koloa	25.00	31.50	20.10	6.01	2.99	1.44
Tokoni ki he Takimamata	1.49	0.89	0.62	4.20	3.70	-
Tokoni ki he Feliuluaki 'o e 'Ea	3.71	4.66	3.40	4.10	2.00	2.00
Tokoni ki he Pule'anga mo e Sōsaieti Sivile	3.17	5.42	10.00	2.07	0.50	0.50
Tokoni ki he ma'u'anga Ivi	-	0.73	0.23	1.60	-	-
Tokoni ki he Mo'ui	0.76	0.40	0.30	0.51	0.50	0.50
Tokoni ki he ngaahi sekitoa makehe	0.12	-	0.13	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi & Ngaahi Ngaue Kehe	-	0.12	-	-	-	-
Tokoni ki hetauhi 'o e Lao	-	0.25	-	-	-	-

Hoko atu mei he Tēpile 6-14						
Sekitoa	Fakamole lolotonga 2013/14	'Estimeti 2014/15	'Estimeti Fakaangaanga 2014/15	'Estimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Tokoni ki he Ngoue	0.36	0.03	-	-	-	-
Tokoni ki he Toutai	0.01	0.02	0.02	-	-	-
Tokoni ki he ngaahi fiema'u fakavavevave ki he kakai	0.21	2.47	1.99	-	-	-
Tokoni ki he Feliliuaki 'o e 'Ea moe Fakatamaki Fakaenatula	-	0.10	-	-	-	-
Fakakātoa	35.46	51.99	40.86	56.68	74.79	79.54

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

6.5 KO E PATISETI 'A E PULE'ANGA : FAKAPA'ANGA 'A E NGAHI NGĀUE

6.5.1 Patiseti 'a e Pule'anga Fakapa'anga Fakaloto fonua

Ko hono ngāue'aki 'o e patiseti ko 'eni tene lava 'o talamai 'a e palanisi 'o e pa'anga 'i he kamata'anga mo e faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga. Ko hono tauhi 'o e palanisi 'o e pa'anga 'i ha tu'unga lelei 'oku fa'a ngāue'aki pe ko e sino'i pa'anga fakatahataha pea 'oku mahu'inga ia ki hono pule'i pea mo hono ngāue'aki fakapotopoto 'a e pa'anga 'o e fonua. Ko e nō kuo 'osi toho pea mo e totongi fakafoki 'o e nō 'oku lekooti ia 'i he "fakamole" pea ko e lahi leva 'o e nō 'oku ma'u mai 'oku lekooti ia 'i he pa'anga hūmai 'a e pule'anga, ka ko e GFS 2001 'oku lekooti ia 'i he nō haohaoa (net lending) pe ko e fiema'u fakanō (borrowing). Ko e fakakātoa 'o e fakamole mo e pa'anga hūmai 'oku pule'i 'e he pule'anga 'oku ui ia ko e pa'anga hūmai (receipts) mo e pa'anga hūatu (payments) 'i he Patiseti Fakaloto fonua 'a e Pule'anga ke to e mahino ange pe 'ene kehekehe mo e founa 'oku ngāue'aki 'i he GFS. Ko e pa'anga hūmai (receipts) 'i he patiseti 'oku kau ki ai 'a e (i) pa'anga hūmai fakaloto fonua (totongi tukuhau, totongi tautea etc), pa'anga ma'u mai mei he ngaahi sino'i pa'anga kehe mo e fakatau atu 'o e pōnite, tanaki atu ki ai mo e pa'anga ma'u mai mei he pa'anga ngāue pea mo e (ii) pa'anga tokoni ki he patiseti.

Ko e pa'anga hūatu 'i he patiseti 'oku kau ki ai 'a e (i) fakamole ki hono fakalele 'o e ngāue (hangē ko e totongi 'o e kau ngāue, fakatau koloa mo e ngāue mo e ngaahi fakamole kehe pe ki hono fakalele 'o e ngāue); mo e (ii) ngaahi fakamole kehe hangē ko e fakatau 'o e ngaahi koloa, 'inasi, pea mo e totongi fakafoki 'o e nō.

Ko e pa'anga hūmai fakaangaanga fakaloto fonua 'i he 2013/14 na'e fe'unga ia mo e \$204.4 miliona, mo e fakamole na'e \$193.1 miliona, 'o ma'u ai 'a e pa'anga hulu 'e \$11.3 miliona 'i he faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga. Ko e hulu ko 'eni na'e makatu'unga ia mei he hulu 'i he tanaki 'o e pa'anga hūmai hange ko e totongi tukuhau 'i he ngaahi koloa mo e ngāue, tukuhau vāhenga, mo e tukuhau 'eikisia fekau'aki mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika.

'I he 2014/15, 'oku fakafuofua ke tanaki ai 'e he pule'anga mei he pa'anga hū mai fakaloto fonua 'a e \$230.4 miliona fakataui ki he \$235.3 milion 'i hono 'uluaki tali. Ko e nounou \$4.9 miliona ko

‘eni, ko e konga lahi ai na’e tupu ia mei he toloi ‘a e pa’anga tokoni mei he Pangikē Fakalakalaka ‘a ‘Esia ki he patiseti.

Na’e fakafuofua ai ‘e he pule’anga ‘e fe’unga mo e \$227.0 miliona ‘ene ngaahi fakamole fakalotofonua fakahoa ki he \$235.3 miliona ‘i he patiseti ne tali ‘i he ta’u kuo ‘osi. Ko hono ta’engāue’aki ‘a e ngaahi fakamole fakalotofonua ko ‘eni fe’unga mo e \$8.3 miliona ‘oku makatu’unga pe ia mei he ‘ikai vave hono ngāue’aki ‘o e sino’i pa’anga tokoni ki he sekitoa taautaha, pea mo e ‘amanaki ‘e ‘i ai e ngaahi ngāue na’e palani ki he ta’u fakapa’anga lolotonga ‘e toloi. Na’e kau atu pe ki ai ‘a e lava ke mapule’i lelei ‘a e patiseti na’e tali ‘a e ngaahi Potungāue ‘a hono fakatuai’i ai ‘a e lahi ‘o e ngaahi fakamole.

‘I he ‘uluaki kuata ‘e tolu ‘o e 2014/15, na’e ‘ova ‘a e ngaahi fakamole fakalotofonua fakatatau ki he pa’anga humai ‘o makatu’unga eni mei he tuai ‘i hono ma’u ‘o e pa’anga tokoni ki he patiseti, ka na’e malava ‘o hulu ‘a e tanaki pa’anga humai lotofonua ‘i he ‘uluaki kuata ‘e ua ‘o e ta’u (na’e ma’olunga ia ‘i he ‘inasi na’e tali ‘i he patiseti) ‘o ne ‘oatu ai ha faingāmalie ki he pule’anga neongo ne hokohoko atu pe ‘a e ‘ikai palanisi ‘a e fehū’aki ‘o e pa’anga taimi nounou.

‘Oku ‘amanaki ke hulu ‘a e patiseti ‘a e pule’anga ‘aki ‘a e \$3.3 miliona ‘i he faka’osinga ‘o e 2014/15 (makatu’unga pe mei he pa’anga ne ma’u mai mei he Satelaite ‘a Tonga mo e tokoni fakapa’anga ki he patiseti mei he Kautaha ‘Iunioni ‘a ‘Iulope ‘a ia ne ‘ikai kau ia ‘i hono fakafuofua’i

'i he 2014/15. Ko e tupu ko 'eni 'oku 'amanaki kene hikihake 'a e pa'anga fakalukufua 'a e pule'anga kene lava 'o feau 'a e ngaahi fakamole 'oku fe'unga mo e mahina 'e 1.3 hono lahi, ko e holo 'eni mei he mahina 'e 1.6 'i he faka'osinga 'o e 2013/14.

Ko e hulu 'i he 2015/16 'oku 'amanaki ke hikihake mei he pa'anga hūmai fo'ou ne toki fokotu'u ke tokoni ki he Sipoti Pasifiki, pa'anga mei he satelaite 'a Tonga, pea mo e lahi ange 'a e tokoni fakapa'anga ki he patiseti mei he Pangikē Fakalakalaka 'o 'Esia 'i he 2015/16 fakataha mo 'ene tokoni ki he patiseti 'a ia na'e toloi mei he 2014/15. Ko e pa'anga hulu 'i he patiseti 'oku 'amanaki ke 'i he \$6 miliona tene fakafongonga' 'e ia 'a e pa'anga haohao 'e tatanaki ki he Sipoti 'a e Pasifiki (PG). Vaeua 'o e pa'anga tupu 'oku 'amanaki ke humai 'i he 2016/17 'e tokoni moia ki he sino'i pa'anga 'a e Sipoti 'a e Pasifiki. Ko e tonounou 'i he pa'anga 'e 'amanaki ke tanaki ki he sino'i pa'anga ke tokoni' 'a e Sipoti 'a e Pasifiki 'i he 2017/18 'e felave'i ia mo e hiki 'a e fakamole ki he ngaahi ngāue teuteu ki he sipoti. 'E 'ikai ke fu'u 'i ai ha liliu 'i he pa'anga fakalukufua 'a e Pule'anga 'i he ongo ta'u 'e ua ki tu'a kapau 'e 'ikai ke lau 'a e sino'i pa'anga ki he Sipoti 'a e Pasifiki pea 'e fakafuofua ko e 'avalisi mahina pe 'e 1.2 'o e fakamole 'e malava ke totongi.

Ko e fakamatala fakapa'anga 'o e patiseti 'a e pule'anga 'oku hā atu ia 'i he **Tēpile 6-1** fakataha mo e fe'amokaki/hulu 'i he patiseti 'oku ne hulu'i mai 'a e fetō'aki 'i he Sino'i Pa'anga Fakalukufua. Ko e ngaahi 'elemeniti mahu'inga 'i he Patiseti Tokoni mei tu'apule'anga ('e talanga'i 'i he Konga 6.4) 'oku kau 'i he Patiseti ko 'eni.

6.6 TU'UNGA NGAUE FAKAPA'ANGA 'A E PULE'ANGA

6.6.1 Fakaikiiki 'o e Patiseti 'i he Fōtunga'o e Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS)

'I hono ngāue'aki 'o e GFS 2001, 'oku 'oatu ai 'i he konga ko 'eni 'a e fakaikiiki 'o e fakamole, pa'anga hūmai mo e Fakapa'anga 'o e Fa'unga Patiseti Taimi Nounou (MTBF) ko 'eni. 'Oku fakakau atu heni 'a e ngaahi pa'anga 'oku pule'i fakalotofonua 'a ia na'e talanoa'i 'i he Konga 6.3, pea mo e Fakapa'anga 'o e ngaahi poloseki tokoni (pa'anga mo e nō) 'oku toki fakamatala fakaikiiki atu 'i he Konga 6.4 'i he Fakamole ki he Ngaahi Pa'anga Tokoni mei Muli. 'I he muimui ki he ngaahi tu'utu'uni fakavaha'apule'anga 'oku mau malava ai ke fefakafehoanaki mo e ngaahi fonua kehe, pea ko hono fōtunga 'oku ne tuku atu 'a e fakava'e lelei ki hono 'analaiso 'o e ngaahi me'a 'oku tuku mai 'e he pa'anga 'a e Pule'anga mo e fakatahataha'i 'o e patiseti. Ko e kātoa 'o e ngaahi tepile 'i he konga ko 'eni 'oku nau ha atu 'i he vaha'a taimi tatau 'o hangē ko ia 'oku 'i he tohi 'esitimeti: fakafuofua fakamuimui taha 'i he 2013/14, 'o lele ai 'o ngata mei he faka'osinga 'o e ta'u hono 3.

Ko e palanisi Fakapa'anga fakalukufua 'oku ha atu ia 'i he **Tēpile 6-15**. 'Oku fakatahataha'i atu ai 'a e fakalukufua 'o e pa'anga hūmai 'o fakalakalalasi ki he pa'anga ne ma'u mai fakalotofonua pea mo muli foki. 'O hangē ko ia ne fakahā atu ki mu'a, 'oku 'ikai kau heni 'a e lahi 'o e nō ne ma'u mai he 'oku 'ikai koha pa'anga hūmai ka ko e ma'u'anga Fakapa'anga pe. 'Oku hā atu heni 'a e fakalukufua 'o e ngaahi fakamole (tatau pe mo e fakamole ki hono fakalele 'o e ngāue) – fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga neongo pe ko e Fakapa'anga mei fe. Ko e faikehekehe 'i he pa'anga hūmai mo e fakamole 'oku ui ia ko ePalanisi ia hono Fakalele 'a e Pule'anga. 'Oku to'o leva 'a e toenga 'o e ngaahi koloa ma'u mai 'ikai Fakapa'anga 'a e Pule'anga (ngaahi fakamole lalahi) pea ma'u leva ai 'a e Nō Haohaoa pe ko e Ngaahi Fiema'u Fakanō – fiema'u ke Fakapa'anga 'aki e tō nounou'i he pa'anga hūmai mo e fakamole. Ko e konga faka'osi leva 'oku fakahā'i mai ai 'a e toenga 'o e ngaahi koloa Fakapa'anga mo e ngaahi mo'ua ke Fakapa'anga ia mei he laine 'i 'olunga. Ko e

mata'ifika haohaoa 'oku talamai 'a e hiki hake 'i he ngaahi koloa 'ikai Fakapa'anga, 'i Tonga ni 'oku mei lahi taha 'eni ki he holoki 'a e tu'utu'unga 'o e nō mo e hiki hake 'i he palanisi 'o e pa'anga.²⁶ 'I he tafa'aki 'e taha, ko e mata'ifika nekativi 'oku 'uhinga ia 'oku fiema'u ke lahi 'a e nō mai pea mo e si'isi'i 'i he palanisi 'o e pa'anga.

Tēpile 6-15 : Palanisi Fakapa'anga Fakalukufua (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimet Kamata 2014/15	'Esitimet Liliu 2014/15	'Esitimet 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hu Mai	301.5	436.9	338.4	452.7	397.2	369.2
Pa'anga Hu Mai mei he Tukuha mo e 'ikai Tukuha	160.8	169.3	181.3	216.3	221.2	190.7
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga						
Pa'anga Ngaue	81.4	111.0	79.1	101.8	66.6	42.9
Pa'anga Ngaue Lalahi	59.3	156.6	78.0	134.6	109.4	96.5
Pa'anga Hu Atu	221.0	294.7	259.7	338.5	289.7	277.5
Palanisi	80.5	142.2	78.8	114.2	107.5	91.7
Toenga 'o e ngaahi koloa ma'u mai 'ikai fakapa'anga	59.1	156.0	77.3	134.9	114.6	97.3
No atu Haohaoa/ Ngaahi Fiema'u Faka-No	21.4	-13.8	1.5	-20.7	-7.1	-5.6
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga mo e Ngaahi mo'ua (Fakapa'anga)	-21.4	13.8	-1.5	20.7	7.1	5.6

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Na'e fakafuofua ko e pa'anga hūmai 'a e Pule'anga ki he 2014/15 'e fe'unga mo e \$436.9 miliona (kau ki ai e tukuha mo e pa'anga tokoni) ka na'e to e holoki hifo ki he \$338.4 miliona. Ko hono holoki ko 'eni 'aki 'a e \$98.5m ne felave'i ia mo e pa'anga tokoni: ko e 'ikai ke ma'u mai 'a e tokoni Fakapa'anga mei he Pangikē Fakalakalaka 'o 'Esia ki he patiseti, pea si'isi'i mo e ngaahi poloseki tokoni. Ko e si'isi'i 'i he poloseki tokoni, ko e ngaahi me'a angamaheni pe ia 'oku fa'a hoko hange ko e faingata'a 'a hono fakafuofua'i 'o e fakamole 'o e poloseki, mo e lahi 'o e ngaahi poloseki 'e malava ke toki hoko atu ia 'i he ta'u fo'ou.

Ko e fe'unu'aki 'i he pa'anga hūmai 'oku tukuha'i mo e pa'anga hūmai 'oku 'ikai tukuha'i na'e makatu'unga ai 'a hono to e hiki hake 'a e pa'anga hūmai 'aki 'a e \$12.0 miliona pe peseti 'e 7.1, ko e tupu pe mei he lelei ange 'a hono fakamamafa'i 'a e muimui ofi mo e fai pau ki he tanaki pa'anga hūmai, lelei ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika pea 'oku ne fakamalohia aipe 'a e tanaki mei he tukuha 'i he ngaahi koloa mo e ngāue, tukuha vāhenga, tukuha 'eikisia pea mo e tute. Ko ia ai ko e tomui 'a hono ma'u mai e tokoni pa'anga 'a e ADB ki he Patiseti, 'oku 'ikai ke ne fu'u uesia lahi 'a e palasini 'o e pa'anga.

Ko e fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga, na'e fakafuofua 'e \$294.7miliona 'i he 2014/15. 'I he taimi ni 'oku fakafuofua 'e fakamoleki 'e he Pule'anga 'a e \$35.0 miliona pe laka hake 'i he peseti 'e 11.9 pe si'isi'i hifo ai. Na'e tupu 'eni mei hono mapule'i 'a e fakamole 'a e ngaahi potungāue, pea mo hono to e sivilisi'i ange 'a e ngaahi polokalama ngāue lolotonga ke fakapapai'i 'oku feau 'a e

²⁶ 'I he GFS 1986 ko e laine Fakapa'anga ('oku ki'i kehekehe hono fika'i) 'oku na fakatou kehekehe ho na faka'ilonga. Ka ko e GFS 2001 'oku na fakatou faka'ilonga tatau pe.

fiema'u tefito 'a e ngaahi potungāue 'aki 'a hono Fakapa'anga pe mei he patiseti lolotonga 'a e ngaahi kole ne 'ikai fakakau 'i he patiseti. 'I he 2015/16, ko e fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga 'oku fakafuofua ki he \$338.5 miliona, ko e hiki hake 'aki 'a e peseti 'e 14.9, makatu'unga pe mei he ngaahi fakamole 'oku hoko tu'o taha pe. 'Oku fakafuofua 'e holo ki he \$277.5 miliona mo e \$289.7 miliona 'i he ongo ta'u 'e ua fakamuimui taha 'a e fakamole ki hono fakalele 'o e Pule'anga.

'E hulu \$114.2 miliona 'a e patiseti 'i he 2015/16. Ko e kongā 'o e hulu ko 'eni ko e pa'anga ia ki he Sipoti 'a e Pasifiki. Ke faka'atā ke langa hake 'a e palanisi 'o e pa'anga, ko e kongā lahi 'oku felāve'i mo e Pa'anga tokoni ki he Sipoti 'a e Pasifiki. 'Oku ne 'omai 'a e \$108.7 miliona, 'a ia te ne feau 'a e peseti 'e 80 'o e ngaahi palani 'inivesimeni mo e kongā lahi 'o e ngaahi poloseki. Ko e toenga 'o e faikehekehe ko 'eni 'e fakapa'anga ia mei he nō fakaloto fonua mo muli foki. 'Oku si'isi'i pe 'a e nō 'e fiema'u ki he 2016/17 mo e 2017/18 pea 'e 'i loto pe 'i he ngaahi tāketi ki he mo'ua.

'Oku hokohoko atu ai pe 'a e Pule'anga mo 'ene tuiaki ke faitokonia 'a e sekitoa taautaha fakafou'ihē'enePolokalamaki he ngaahi fokotu'utu'ungāue 'a e sekitoa taautaha 'iha nō totongitupuma'ama'a'ia ia 'okutokanga'i 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga. Ko e pole 'i he leletaimiloloa, 'o kapau 'e hoko 'a e fokotu'utu'ungāueko enike to e faka'atā atu, kohonokumi ha ma'u'anga pa'anga 'okutu'uma'u, kae 'oua 'e fakafalala'i ha to e nō fakaloto fonua taiminounou. Ko e hulu 'a e nō fakaloto fonuate ne fakangavaivai'i 'a e tu'utu'uniFakapa'anga 'a ia 'okufakamahino'i'i hetāketi 'o e ngaahi nō na'etali'i he MTDS.

Ko e ni'ihī 'a e ngaahi kongā mahu'inga 'o e fakamatala'i he 'esitimeti 2015/16 'oku Fakapa'anga 'e he Pule'anga ko ha teuteu atu ia ki he Sipoti 'a e Pasifiki, fakamole fakaloto fonua ki he Palasi 'o St Siaosi (Fakapa'anga 'e Siaina), kamata'i 'o e fakalelei tu'unga vahenga, tokonia 'a e ngaahi Komiti Fakalakalaka 'a e ngaahi kolo 'i he ngaahi motu, fakalahi'i 'a e tokoni ki he Ngaahi Kulupu 'oku tu'ulaveangofua (kau ai e vahe 'a e kau matu'otu'a mo e totongi faka'atu'ikiatekinautolu 'oku faka'aonga s'isi'isi'i 'a e 'uhila), polokalamafakatotolo'i 'o e paasipooti mo e Hilifaki Kalauni.

6.6.2 Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole

Ko e fakamole fakakātoa 'a e Pule'anga (fakamole angamaheni tanaki ki ai mo e ngaahi fakamole lalahi), 'oku ha 'i he **Tēpile 6-16**. Ko e fakamole angamaheni 'oku vahevahe ia 'i he kongā lalahi 'e ono, 'a ia ko e peseti 'e 87 'o e fakakātoa 'o e ngaahi fakamole ko e pa'anga totongi 'o e kau ngāue pea mo e pa'anga ngāue'aki 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue. Ko e toenga peseti 'e 13 'oku vahevahe ai e toenga kongā 'e fā 'o kau ai mo e ngaahi fakamole makehe. Ko e ngaahi fakamole lalahi 'oku vahevahe ia 'i he kongā 'e tolu 'o e ngaahi koloa 'a e Pule'anga pea ko e peseti ai 'e 90 ko e ngaahi langa mo e fa'unga pea pehe foci ki he ngaahi misini mo e me'a ngāue. Ko e fakaikiiki 'o e ngaahi hiki 'i he fakamole fakakātoa 'a e Pule'anga 'oku 'asi ia 'i he ngaahi fakamatala he kongā hoko.

Tēpile 6-16 : Fakakatoa Ngaahi Fakamole 'i he founga GFS

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hu Atu (Pa'anga Ngaue)	221.0	294.7	259.7	338.5	289.7	277.5
Pa'anga totongi 'o e Kau Ngaue	101.6	122.6	115.9	135.4	129.3	127.7
Ngaue'aki 'o e Ngaahi koloa moe Ngaahi ngaue	85.3	130.5	102.6	157.6	112.0	97.2
Totongi Tupu	7.1	6.8	6.8	7.4	7.2	7.2
Ngaahi Tokoni (subsidy)	0.1	0.1	0.1	0.7	0.9	1.8
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga (grants)	3.1	2.2	3.5	4.8	4.4	4.4
Ngaahi monu'ia Fakasosiale	10.7	18.8	18.4	19.3	20.6	20.6
Ngaahi Fakamole makehe	13.0	13.8	12.4	13.3	15.3	18.7
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa 'ikai fakapa'anga (Sino'i Pa'anga)	59.1	156.0	77.3	134.9	114.6	97.3
Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga (fixed assets)	59.0	155.9	77.2	134.8	114.5	97.1
<i>Ngaahi Langa moe Fa'unga Langa</i>	2.6	85.8	22.0	89.9	94.2	90.0
<i>Ngaahi Misini mo e Me'angaue</i>	41.8	48.3	37.8	31.9	10.1	1.2
<i>Ngaahi koloa kehe</i>	14.6	21.8	17.4	13.0	10.2	6.0
Ngaahi Koloa Tu'uma'u	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
<i>Kelekele</i>	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Fakakatoa Ngaahi Fakamole	280.1	450.7	337.0	473.5	404.4	374.8
Fakatokanga'i ange: Ko e ngaahi fakamole fekau'aki mo hono fakatau mai 'o e koloa 'ikai fakapa'anga mo e ngaahi fika 'i he lipooti Sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga (GFS), ko e fika fakafuofua ki he pa'anga humai mei he fakatau atu 'o e ngaahi koloa lalahi 'oku fiema'u ke to'o ia mei he fika 'oku haa 'i he tepile ko 'eni.						

*Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua***6.6.2.1 Fakakātoa 'o e Ngaahi Fakamole Faka-feitu'u**

Ko e ngaahi fakamole fakafeitu'u 'oku ne fakaha mai ai 'a e ngaahi fanga ki'i liliu. Ko e feitu'u 'oku lahi taha 'enau fakamole ko e "Fakafonua" 'a ia 'oku ne ma'u 'a e peseti 'e 62 'o e ngaahi fakamole 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16, hoko ki ai 'a "Tongatapu" ko e peseti 'e 27, Vava'u ko e peseti 'e 4 pea ko e toenga peseti 'e 7.1 'oku vahevahe ai 'a Ha'apai, 'Eua, Niuatoputapu pea mo Niuafu'u.

Ko e **Tēpile 6-17** 'oku ne tala mai ai 'a e anga hono vahevahe 'o e ngaahi fakamole faka-feitu'u.

.

Tēpile 6-17 : Vahevahe 'o e Patiseti Faka-feitu'u

Fakamole Fakafeitu'u	2013/14 Fakaangaanga %		2014/15 'Esitimeti % Kamata		2014/15 'Esitimeti % ...		2015/16 'Esitimeti %		2016/17 Fakafuofua %		2017/18 Fakafuofua %	
Fakafonua	55.9	29%	72.9	31%	71.6	32%	71.0	27%	73.6	28%	66.8	25%
Tongatapu	117.2	61%	140.0	59%	132.1	58%	164.1	62%	162.1	61%	168.2	63%
Vava'u	6.9	4%	7.6	3%	7.0	3%	10.6	4%	10.8	4%	10.9	4%
Ha'apai	3.7	2%	4.1	2%	3.3	1%	5.7	2%	5.8	2%	5.9	2%
Eua	2.4	1%	2.8	1%	3.8	2%	3.7	1%	3.8	1%	4.0	2%
Niua Toputapu	0.8	0%	0.8	0%	0.9	0%	1.5	1%	1.5	1%	1.6	1%
Niua Fo'ou	0.8	0%	0.8	0%	1.7	1%	1.1	0%	1.1	0%	1.2	0%
Tu'apule'anga	5.5	3%	6.4	3%	6.7	3%	6.1	2%	6.1	2%	6.3	2%
Fakakatoa	193.1	100%	235.3	100%	227.0	100%	263.7	100%	264.8	100%	264.9	100%

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.1 Fakamole Angamaheni

. Ko e fakamole angamaheni 'oku fakahā mai ia 'i he **Tēpile 6-16**, 'oku ne fakamahino mai ai e fakamatala 'i he holo ko ia 'a e patiseti 'i he ta'u Fakapa'anga 2014/15 pea mo e 'esitimeti liliu, 'a e hiki lahi ko ia 'i he 2015/16 pea mo e holo 'i he ongo ta'u 'e ua ki mui. 'Oku to e fakamatala fakaikiiki ia 'i he ngaahi me'a 'oku hā atu 'i lalo.

6.6.2.1.1.1 Pa'anga Totongi 'o e Kau Ngāue

Ko e patiseti fakakātoa 'o e Pa'anga totongi 'o e Kau Ngāue ki he ta'u Fakapa'anga 2015/16 ko e \$135.4 miliona ('a ia ko e \$115.00 miliona ai ko e ngaahi vahenga pea ko e \$20.4 miliona ki he ngaahi 'inasi fakasōsiale). 'Oku 'i ai 'a e hiki heni 'aki 'a e \$19.5 miliona mei he 'esitimeti liliu 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15. 'Oku 'i ai e fakaangaanga 'e hiki 'a e patiseti 'i ha totongi ma'ulalo 'i he ngaahi ta'u ki mui tu'unga mei he 'ikai ke to e fai ha fakahu 'o ha kau ngāue pea 'oku fakaangaanga ke totongi mo e mo'ua 'a e Pule'anga 'i he sino'i pa'anga ki he Vahenga Malolo 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16.

Ko e fakamole ki he 'Esitimeti Liliu ki he ngaahi vahenga 'i he GFS ki he ta'u Fakapa'anga 2014/15, 'oku fakaikiiki ia 'i he Tēpile 23. 'I he ta'u Fakapa'anga 2015/16, 'oku hiki ai 'a e patiseti ki he \$115 miliona, 'a ia 'oku lahi 'aki ia 'a e peseti 'e 13 mei he 'esitimeti liliu 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15. Ko e hiki ko 'eni, 'oku ne fakaha mai ai 'a e alea'i 'o e vahenga pea ke kamata 'i Siulai 2015.

Ko e peseti 'e 97 'o e fakamole ki he vahenga 'oku ma'u ia 'e he Kau Ngāue Tu'uma'u. Ko e peseti ko 'eni ne hiki ia talu mei he 2013/14 pea 'e holoholo mamalie ai pe he ngaahi ta'u ki mui tupunga mei he 'ikai ke to e tali ke fakahu ha kau ngāue, 'ikai ke to e fai ha monu'ia fakalahi fakata'u lolotonga ia 'oku uesia 'a e ngaahi liliu 'i he founga ngāue 'o hange ko e monu'ia 'oku ma'u 'i he folau fakalotofonua ki he ngaahi 'otu motu pea mo e hiki ki he vahenga fakalukufua 'i he ngaahi ta'u ki mui.

Tēpile 6-18 : Pa'anga totongi 'o e Kau Ngāue

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Totongi 'o e Kau Ngāue						
Totongi kau ngāue lau 'aho mo e Vahenga	92.1	102.6	101.1	115.1	115.0	116.4
Ngaahi 'inasi fakasosiale	9.2	19.9	13.6	20.4	14.1	10.6
Fakakatoa	101.4	122.6	114.7	135.5	129.0	127.0

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

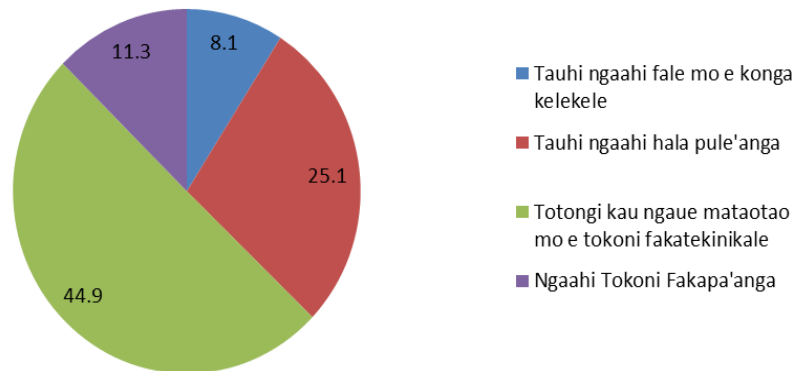
'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e mahu'inga 'a hono faka-palanisi 'o e ngaahi fakamole makehe mei he vahenga ke fakapapau'i 'oku lelei e fakahoko fatongia. 'Ikai ko ia pe ka 'oku fokotu'u 'e he Pule'anga ke 'oua to e fai hono fakahu 'o ha kau ngāue kae 'oua kuo kakato 'a e ngāue ki hono to e siofi 'o e ngaahi vahenga 'o tatau pe ki he kau ngāue fakapule'anga mo e 'ikai ke ngāue fakapule'anga. 'Oku ngāue fakataha 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua pea mo e Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga ki hono to e sivi'i mo siofi 'o e ngaahi hu fo'ou ki he ngāue'anga. Ko e fokotu'u 'o ha ngaahi lakanga fo'ou 'e aofangatuku ia mei he Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 'i hono fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga pea ko e Komisoni 'o e Kau Ngāue Fakapule'anga ke nau to e siofi e fa'unga 'o e ngaahi Potungāue, honau ngaahi fatongia pea mo e tokolahi 'o e kau ngāue lolotonga. 'Oku to e mahu'inga pe foki ki hono fakahu ko ia 'o e kau ngāue ke fenapasi pe mo 'enau ngaahi Palani Ngāue.

Ko e patiseti ki he Ngaahi 'inasi fakasosiale 'i he 2015/16 'oku fakafuofua ki he \$20.4 miliona, 'o kau ai 'a e \$9.9 miliona ki hono totongi 'a e 'inasi 'oku totongi 'e he Pule'anga ki he pa'anga vahenga malolo pea \$10.5 miliona ki he sino'i pa'anga totongi 'e he Pule'anga ki he Vahenga Malolo. Ko e hiki 'oku ha mei he 'inasi 'o e Pule'anga ki he kau vahenga malolo 'oku ne fakaha mai ai 'a e ola 'o e ngaahi monu'ia fakata'u 'oku ma'u 'e he kau ngāue.

6.6.2.1.1.2 Totongi 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Ko e totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue ki he 2015/16 'oku hiki hake ki he \$157.6 miliona, 'a ia ko e peseti 'e 54.0 mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15 ko e \$102.6 miliona. 'Oku 'i ai mo e ngaahi totongi kehe ki he koloa mo e ngaahi ngāue 'e malava ke hiki.

'Oku fakatefito 'a e hiki e Patiseti 2015/16 'i hono fakahoa ki he 'esitimeti fakafuofua 'i he 2014/15 koe'uhi ko e totongi 'o e kau ngāue mataotao mo e tokoni fakatekinikale (\$44.9 miliona), tauhi 'o e ngaahi hala Pule'anga (\$25.1 miliona) 'a ia ko e konga lahi 'oku tokoni (\$11.3 miliona) pea mo e tauhi 'o e ngaahi fale mo e konga kelekele (\$8.1 miliona).

Fakatātā 6-1 : Ngaahi tefito'i fakamole he totongi 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi ngāue 2015/2016 (\$ miliona)

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.1.3 Ngaahi Monu'ia Faka-Sōsiale

Ko e 'inasi 'oku totongi 'e he Pule'anga ki he ngaahi monu'ia faka-sōsiale 'oku 'amanaki ke hiki 'aki 'a e \$0.9 miliona 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16, 'a ia ko e hiki 'aki e peseti 'e 4.9 mei he 'esitimeti fakaangaanga ki he faka'osinga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15. Ko e hiki ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he hiki e pa'anga totongi ki he sikolasipi mei he 'esitimeti fakaangaanga ki he faka'osinga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15 ko e \$7.8 miliona 'a ia 'e hiki 'aki e \$1.3 miliona . 'Oku 'amanaki ke to e hiki mo e ngaahi monu'ia fakasōsiale 'i he ta'u Fakapa'anga 2016/17 'aki 'a e \$1.3 miliona makatu'unga ia mei he totongi 'e he Pule'anga 'o e ngaahi me'a 'ofa ki he kau ngāue 'o e Tau Malu'i pea 'e to e totongi ai pe mahu'inga tataui ki he ta'u faka'osi.

Ko e fakaikiiki ki he ngaahi monu'ia faka-sōsiale 'oku hā atu ia 'i he **Tēpile 6-19**.

Tēpile 6-19 : Ngaahi Monu'ia Fakasosiale (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngaahi Monu'ia Fakasosiale	10.7	18.8	18.4	19.3	20.6	20.6
Fakakatoa	10.7	18.8	18.4	19.3	20.6	20.6

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.1.4 Totongi Tupu

Ko e kātoa 'o e totongi tupu ki he mo'ua nō fakalotofonua mo fakavaha'apule'anga 'oku ha ia 'i he **Tēpile 6-20** 'a ia 'oku fakafuofua ia ki he \$7.4 miliona 'i he 2015/16. 'Oku ki'i hiki hake 'eni mei he 'esitimeti fakaaanganga 2014/15 'a ia ko e \$6.8 miliona pea 'e tu'uma'u 'i he \$7.2 miliona 'i he ongo ta'u ki mui. Ko e totongi tupu 'oku kongale 'e ua; ko e fakalotofonua (peseti 'e 17.6 'o e fakakātoa e totongi tupu) mo e tu'apule'anga (peseti 'e 82.4 'o e fakakātoa e totongi tupu). 'I he kaha'u, 'e fakafaikehekehe'i 'a e totongi tupu ki tu'apule'anga ke fakaha mahino mai 'a e totongi nō ki he Pangikē Siaina (EXIM) ki hono to e langa 'o Nuku'alofa mo e ngaahi nō kehe mei he Pangikē

Fakalakalaka 'a 'Esia mo e Pangikē Pule 'a Mamani. Ko e ngaahi fakaikiiki 'oku ha atu ia 'i he Konga 'o e Ngaahi Nō 'a e Pule'anga

Tēpile 6-20 : Totongi Tupu (\$miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Totongi Tupu						
Ki he kakai 'ikai nofo fonua	5.7	5.3	5.3	6.1	5.9	5.9
Kakai nofo fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga	1.5	1.5	1.5	1.3	1.3	1.3
Fakakatoa	7.1	6.8	6.8	7.4	7.2	7.2

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.1.5 Ngaahi Tokoni

'I he fakamatala sitetisitika Fakapa'anga 'a e Pule'anga, ko e fakamole ki he ngaahi tokoni na'e holo 'aki e \$0.1 miliona 'i he ta'u. 'Oku fakafuofua ke hiki ki he \$0.7 miliona 'i he 2015/16, pea 'e to e hiki ki he \$0.9 miliona mo \$1.8 miliona 'i he ngaahi ta'u ki mu'a 'a ia 'oku 'asi 'i he Tēpile 6-21. 'Oku fakafongā'i heni 'a e hiki fakata'u tolu 'i he 'avalisi ko e \$0.8 miliona 'i he ngaahi tokoni ki he ngaahi kautaha fakatautaha 'o fakakau ai 'a Tongatapu ni 'i he 2017/18. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi tokoni 'oku fakataumu'a ia ki he ngaahi kautaha fakatautaha pe ko e Komiti Fakalakalaka 'i he ngaahi 'Otu Motu. Ko e makatu'unga 'o e ngaahi tokoni ke tokoni'i 'a e ngaahi poloseki fakalakalaka pea mo e ngaahi ngāue 'i he komiuniti.

Tēpile 6-21 : Ngaahi Tokoni (\$miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngaahi Tokoni (Subsidy)						
Ngaahi Tokoni ki he ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	-	-	-	-	-	-
Ngaahi Tokoni ki he ngaahi Kautaha Taaataha	0.1	0.1	0.1	0.7	0.9	1.8
Fakakatoa	0.1	0.1	0.1	0.7	0.9	1.8

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.1.6 Pa'anga Tokoni

Ko e fakamole ki he ngaahi tokoni 'oku fakafuofua ke hiki 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16 'aki 'a e \$1.3 miliona, 'o hiki 'aki 'a e peseti 'e 37 mei he 'esitimeti fakaangaanga 'i he ta'u Fakapa'anga 2014/15. Ko e hiki ko 'eni 'oku fakaha mai ai e totongi 'inasi ki he ngaahi kautaha 'i tu'a mei he Pule'anga pea ko e to e fakatokolahi ange 'a e ngaahi kautaha 'o fakafehoanaki mo e ta'u Fakapa'anga 2014/15. 'Oku 'i ai mo e uesia heni makatu'unga mei he fetō'aki 'a e totongi ki he pa'anga ki muli. 'Oku 'amanaki 'e 'ikai ke to e liliu e lahi e fakamole ki he tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi kautaha fakatu'apule'anga ki he ngaahi ta'u ki mu'a.

Tēpile 6-22 : Pa'anga Tokoni (\$miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga						
Ki he Ngaahi Kautaha Tu'apule'anga	3.1	2.2	3.5	4.8	4.4	4.4
Fakakatoa	3.1	2.2	3.5	4.8	4.4	4.4

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.1.7 Ngaahi Fakamole Kehe

Ko e ngaahi fakamole kehe 'i he GFS 'a e fakamole 'oku 'ikai ke kau 'i he ngaahi kulupu 'i 'olunga 'a ia ko e tokoni ki he ngaahi kautaha fakatautaha fakalotofonua, tokoni ki he sipoti mo e kautaha ngāue'ofa pea mo e fakamole ki he totongi tukuhau 'o e poloseki 'a e Pule'anga. Ko e ngaahi fakamole kehe 'i he 2015/16 'oku fakafuofua 'e hiki 'aki e \$0.9 miliona pea ko e hiki 'aki e peseti 'e 7.2 mei he 'esitimeti fakaangaanga 'i he 2014/15, hange ko e ha 'a e fakaikiiki 'i he Tēpile 6-23 'i lalo. Ko e hiki ko 'eni 'oku 'uhinga ia mei he hiki 'a e ngaahi tokoni ki he sipoti he'e kau ange 'a e Timi Sipoti 'a Tonga ki he tau'i e Ipu 'o Mamani pea mo e teuteu ki he Sipoti 'a e Pasifiki 'a ia 'e kamata fakahoko 'i he 2015/16 pea mo e ngaahi ta'u ki mu'a. Ko e tokoni ki he ngaahi Kautaha Ngāue 'Ofa 'oku hiki 'aki 'a e \$0.5 miliona.

Tēpile 6-23 : Ngaahi Fakamole Kehe (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngaahi Fakamole Kehe						
Ngaahi Fakamole Kehe	13.0	13.8	12.4	13.3	15.3	18.7
Fakakatoa	13.0	13.8	12.4	13.3	15.3	18.7

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.2 Ngaahi Ngāue Lalahi

Ko e katoa 'o e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi (pe koloa 'oku tau sio mo ala ki ai), 'oku ha ia he Tēpile 6-24. 'Oku Fakapa'anga 'eni mei he ngaahi tokoni pea mo e ngaahi nō 'i he totongi si'isi'i pea 'oku tu'unga 'eni mei he ngaahi langa mo e fa'unga. Ko e 'esitimeti fakaangaanga ki he 2014/15 'oku \$77.3 miliona, ko e holo ia mei he \$78.7 miliona 'i he 'esitimeti kamata pea na'e hiki 'aki e \$18.2 miliona mei he 2013/14. ko e holo ia mei he \$78.7 miliona 'i he 'esitimeti kamata pea na'e hiki 'aki e \$18.2 miliona mei he 2013/14. Ko e holo mei he 'esitimeti kamata 'oku toki fakamatala'i ia 'i he Konga 6.3 'o e ngaahi poloseki fakalalakala, tupunga mei he 'ikai ke lava 'o fakafuofua hono 'esitimeti hono Fakapa'anga mei he ngaahi tokoni.

Ko e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16 'oku fakafuofua ia ki he \$134.9 miliona, 'a ia ko e peseti 'e 66.6 ki he Ngaahi langa mo e fa'unga, peseti 'e 23.6 ki he ngaahi misini mo e me'a ngāue pea peseti 'e 9.8 ki he ngaahi koloa kehe. Ne hiki 'aki e \$57.6 miliona 'i he ta'u Fakapa'anga 2014/15 mei he 'esitimeti fakaangaanga ko e \$77.3 miliona tupu mei he ngaahi langa mo e fa'unga. Kaekehe, 'oku hangehange 'e holo 'a e fika fakaangaanga fakamuimui.

Tēpile 6-24 : Ngaahi Fakamole Kehe (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga						
Ngaahi Langa mo e Fa'unga	2.6	85.8	22.0	89.9	94.2	90.0
Ngaahi Misini mo e Me'angaue	41.8	48.3	37.8	31.9	10.1	1.1
Ngaahi Koloa kehe 'a e Pule'anga	14.6	21.8	17.4	13.0	10.2	6.0
Kelekele	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Fakakatoa	59.1	156.0	77.3	134.9	114.6	97.3

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.2.1.2.1 Ngaahi Langa mo e Fa'unga

Ko e fakamole ki he ngaahi langa mo e fa'unga 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16 'oku fakafuofua ia ki he \$89.9 miliona, 'a ia 'oku fakakau heni 'a e \$30.0 miliona ki he langa 'o e ngaahi kolo ki he Sipoti 'a e Pasifiki, \$11.0 miliona ki he langa 'o e Uafu Fua, \$10.0 miliona ki he langa 'o e Palasi Sangato Siaosi, \$8.0 miliona ki hono fakalelei'i 'o e Mala'e Teufaiva pea mo e \$6.5 miliona ki he poloseki Sola. Ko e ngaahi poloseki langa mo e fa'unga 'oku fakaangaanga ke toe hiki hake 'i he ongo ta'u 'e ua ki mui.

6.6.2.1.2.2 Ngaahi Misini mo e Me'angāue

Ko e fakamole ki he ngaahi misini mo e me'a ngāue 'i he ta'u 2015/16 'oku fakafuofua ia ki he \$31.9 miliona, 'a ia 'oku holo aki 'a e 'a e \$5.9 miliona mei he ola fakafuofua ki he 2014/15. Ko 'ene holo mei he 2015/16, 'oku tu'unga 'i he holo 'o e fakamole ki he misini lalahi ka e fakalahi ki he ngaahi langa lalahi. Ko e ngaahi me'a ki he 2015/16 'oku kau ai 'a e \$5.0 miliona ki he hiki 'a e Fakamafolalea Tonga ki Mataki'eua, \$3.0 miliona ki he misini ki he Kasitomu, \$2.5 miliona ki he poloseki NPGA, \$1.8 miliona ki he Komisoni Fakamafolalea Tonga, \$1.0 miliona ki he sisitemi ASYCUDA pea mo e \$1.0 miliona ki he misini lekooti 'a e Pule'anga.

6.6.3 Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni

Tēpile 6-25 : Fakakātoa 'o e Pa'anga Hūmai mo e Ngaahi Pa'anga Tokoni (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hu Mai						
Ngaahi Tukuhaui	139.1	141.4	154.8	177.8	184.1	190.7
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	140.7	267.6	157.1	236.4	176.0	139.4
'Ikai ke Tukuhaui	21.7	27.9	26.5	38.5	37.2	39.1
Fakakatoa	301.5	436.9	338.4	452.7	397.2	369.2

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

'I he Tēpile 6-25, oku' ne fakahā mai a e fakakātoa 'o e tñaki pa'anga hūmai fakalotofonua' – 'a ia 'oku 'i he malumalu ia 'o e pule'anga', tñaki ki ai mo e ngaahi pa'anga tokoni' – 'a ia 'oku 'i he malumalu ia 'o e ngaahi hoa langa fakalalakala'. 'Oku faingofua ange hono fakafuofua'i 'o e pa'anga hūmai fakalotofonua' 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi pa'anga tokoni. Ko e fakakātoa 'o e pa'anga tokoni mei muli na'e hūmai 'i he fika fakaangaanga 2013/14 'oku meimei tatau pe hono mahu'inga' pea mo e tñaki pa'anga hūmai fakalotofonua'; 'oku ho'ata mai heni 'a e lahi 'a e fakafalala 'i he

pa'anga tokoni fakapatiseti' pea mo e fakamole ki he ngaahi ngāue lalahi'. Neongo 'a e feinga 'a e potungaue pa'anga mo e palani fakafonua, ka ko e konga 'o e ngaahi tokoni koloa mei muli' ('a ia 'oku pule'i 'e he ngaahi hoa langa fakalakalaka') 'oku 'ikai malava ke ma'u hono fika totonu'- ko e kehekehe 'i he tokoni pa'anga mei muli' mo e tokoni koloa mei muli' 'oku fakamatala fakaikiiki ia 'i he Konga 6.3 'o e ngaahi polōseki fakalakalaka

Ko e pa'anga tñaki fakalotofonua' 'oku ma'u ia mei hono fakataha'i kotoa 'oe pa'anga hū mai 'oku tukuhau' pea mo e pa'anga hūmai 'oku 'ikai tukuhau'. 'I he Tēpile 6-25, 'oku'ne fakahā mai 'oku 'i ai 'a e hikihihi 'i he mahu'inga 'o e pa'anga tñaki fakalotofonua' 'i he ngaahi ta'u ko 'eni'. Ko e 'esitimeti fakaangaanga 'o e pa'anga tñaki 'oku tukuhau' ki he ta'u Fakapa'anga 2014/15 'oku fe'unga ia mo e \$154.8 miliona, 'a ia ko e hiki hake 'eni 'aki 'a e peseti e 9.5 meihe 'esitimeti 2014/15'. Ko e 'esitimeti 'o e pa'anga tñaki 'oku tukuhau' ki he ta'u Fakapa'anga 2015/16' 'oku fe'unga ia mo e \$177.8 miliona, 'a ia ko e hiki hake 'eni fakafuofua ki he peseti 'e 15 mei he 'esitimeti fakaangaanga 2014/15'. Ko e pa'anga hū mai kehe' 'oku fakafuofua ke tu'uma'u pe hono mahu'inga 'i he 'esitimeti fakata'u tolu ka hoko mai'.

Ko e 'esitimeti fakaangaanga 'o e pa'anga tokoni kihe ngaahi ngāue agamaheni' mo e pa'anga tokoni ki he fakamole 'o e ngaahi ngāue lalahi' ki he ta'u fakapa'anga 2014/15' 'oku nounou 'aki 'a e \$110.5 miliona pe ko e peseti 'e 41.3 mei he fika fakafuofua he kamata'. Ko e tūkunga pe 'eni 'oku fa'a a'u ki ai' 'o hangē koia 'oku hā 'i he Konga 6.3 'o e poloseki fakalakalaka'. 'Oku makatu'unga 'eni mei he faingata'a 'a hono fakafuofua'i 'o e mahu'inga 'o e ngaahi tokoni ki he ngaahi poloseki' mo e ngaahi fakamole'. Ko e fika fakaangaanga 'oku lahi'aki 'a e \$16.4 miliona pe peseti 'e 11.7 'i he 2013/14. Na'e 'i ai ha nounou lahi na'e hoko makatu'unga 'eni 'i he toloi 'i hono ma'u mai 'o e \$4.5 miliona 'a ia koe pa'anga tokoni fakapatiseti mei he Pangikē Fakalakalaka 'o 'Esia', ka e malie' na'e malava pe 'o feau 'a e nounou ko 'eni' mei he hulu 'a e pa'anga tñaki'. 'Oku tupu 'aki e peseti 'e 50.5 'a e 'esitimeti ki he tokoni mei muli' mei he 'esitimeti fakaangaanga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15' ki he 'esitimeti 'o e ta'u fakapa'anga 2015/16'. 'I he taimi tatau 'oku 'i ai pē 'a e fakafuofua 'e 'ikai ke ma'u kakato mai 'a e 'esitimeti tokoni koeni' mei muli pea 'e 'i ai leva e faingata'a ke fili pe koe fē 'a e poloseki 'e Fakapa'anga mei he poloseki 'e 'ikai ke Fakapa'anga'.

Ko e fakalukufua 'o e pa'anga tñaki fakalotofonua' mo e ngaahi pa'anga tokoni ki he ta'u Fakapa'anga 2015/16 ko e \$452.7 miliona 'a ia 'oku fakafuofua ko e ma'olunga taha 'eni kuo a'u ki ai'. 'Oku fakafuofua 'eni ki he \$15.8 miliona hulu hake 'i he 'esitimeti kamata 'o e 2014/15, pea mo e \$114.3 miliona hulu hake 'i he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2014/15. 'Oku 'i ai e

Ko e fakaikiiki 'o e fakamatala ki he ngaahi me'a 'oku tukuhau'i mo 'ikai ke tukuhau'i 'a ia 'oku makatu'unga ai 'a e lahi 'o e tanaki pa'anga hū mai, 'oku hā atu ia 'i he ngaahi konga 'i lalo. Ko e fakamatala ki he ngaahi pa'anga tokoni mei muli 'e fakahā atu ia 'i lalo 'i he konga ki he pa'anga tokoni ki he patiseti, fakataha mo e ngaahi polōseki langa fakalakalaka.

'Oku fakakau foki 'i he patiseti' 'a e fakafuofua ki he ta'u 2016/17 pea mo e 2017/18 'o makatu'unga ia mei he sio fakalukufua ki he 'ekonōmika' kā 'e mahu'inga foki ke 'oange ki he Pule'anga' ha palani ngāue ke muimui ki ai hono tokanga'i 'o e tu'unga Fakapa'anga' ke tu'uloa 'i he ngaahi ta'u ko 'eni' pea kau foki mo hono 'oange ki he Pule'anga' fakafou 'i he ngaahi Potungāue' ha ngaahi faingamālie ki he'enua ngaahi fokotu'utu'u fo'ou'. Ko e pa'anga hūmai ki he ngaahi ta'u 'e ua ka hoko mai' 'oku fakafuofua ke 'i he \$397.2 miliona mo e \$369.2 miliona.

6.6.3.1 Pa'anga Hū mai mei he Tukuhau

Tēpile 6-26 : Pa'anga Hūmai mei he Tukuhau (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimetri Kamata 2014/15	'Esitimetri Liliu 2014/15	'Esitimetri 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hu Mai mei he Tukuhau						
Tukuhau 'o e Vahenga, Ngaahi Tupu, mo e Ngaahi Tupu he Fakatau	28.8	29.9	34.7	36.8	38.9	40.4
Tukuhau Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.2
Tukuhau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngaue	95.1	95.5	103.4	115.2	118.8	123.3
Tukuhau 'o e Fakafetongi Koloa Fakavaha'a Pule'anga	15.1	15.8	16.6	25.7	26.2	26.8
Ngaahi Tukuhau Kehe	.	0.0	0.0	.	.	.
Fakakatoa	139.1	141.4	154.8	177.8	184.1	190.7

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Ko e pa'anga hūmai mei he tukuhau' 'a ia 'oku hā he **Tēpile 6-26**, 'oku'ne fakahā mai na'e hulu 'aki 'a e peseti 'e 11.3 'a e fika fakafuofua he faka'osinga 'o e 2014/15' meihe 'esitimetri' fakafuofua 'o e \$139.1 miliona 'i he 2013/14. 'Oku 'i ai e fakafuofua 'e hiki 'a e pa'anga hū mai mei he tukuhau' 'aki 'a e pēseti 'e 14.9 mei he 'esitimetri' fakafuofua he faka'osinga 'o e 2014/15 ki he \$177.8 miliona 'i he 2015/16. 'Oku makatu'unga 'eni' 'i he hiki 'a e tukuhau ki he ngaahi koloa mo e ngāue 'aki 'a e \$4.0 miliona, tukuhau 'i he ngaahi pisinisi lalahi 'aki 'a e \$1.9 miliona, ma'u mai 'o e ngaahi mo'ua tukuhau mei he ngaahi pisinisi lalahi ko e \$0.2 miliona kae'uma'a 'a e ngaahi tukuhau 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga tautautefito ki he ngaahi tute 'i he ngaahi koloa hū mai 'a e ngaahi pisinisi 'a ia ko e \$1.5 miliona.

6.6.3.1.1 Tukuphau Vāhenga mo e Tupu

Tēpile 6-27 : Tukuphau 'o e Vāhenga mo e Ngaahi Tupu (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Tukuphau 'o e Vāhenga mo e Ngaahi Tupu						
Tukuphau 'o e Vāhenga	13.9	14.3	15.3	15.2	16.0	16.8
Tukuphau Ngaahi Kautaha	13.7	12.6	12.2	14.2	15.3	15.8
Tanaki Mo'ua Tukuphau	1.1	3.0	7.2	7.4	7.6	7.8
Fakakatoa	28.8	29.9	34.7	36.8	38.9	40.4

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Ko e 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15 ki he tukuphau vāhenga mo e tupu, 'oku hā 'i he Tēpile 6-27 'oku fakafuofua ia ki he \$34.7 miliona, 'a ia 'oku ma'olunga hake ia 'aki 'a e \$4.8 miliona mei he 'esitimeti 2014/15, pea ma'olunga hake 'i he tākaki 'i he 2013/14 'aki 'a e \$5.9 miliona, ko e tupu mei he tanaki mei he mo'ua tukuphau. Na'e to e hiki foki 'a e tukuphau vāhenga tupu mei he COLA peseti 'e 6, mo e faka tokolahi 'a e kau ngāue.

Ko e pa'anga hū mai mei he tukuphau vāhenga mo e tupu, ki he ta'u Fakapa'anga 2015/16, 'oku fakafuofua ki he \$36.8 miliona, 'a ia ko e \$2.1 miliona ma'olunga hake 'i he 'esitimeti fakafuofua ki he ta'u Fakapa'anga 2014/15. Ko e hiki ko 'eni 'oku fakaangaanga ke hū mai mei he tukuphau 'o e ngaahi kautaha 'aki 'a e \$1.9 miliona, mo e \$0.7 miliona mei he ngaahi mo'ua tukuphau.

Ko e pa'anga hū mai mei he tukuphau 'oku tākaki mei he ngaahi pisinisi iiki, 'oku fakafuofua ia ki he peseti 'e 8 'o e tukuphau 'oku tākaki mei he ngaahi pisinisi lalahi. 'Oku hokohoko atu 'a e poupou 'a e Pule'anga ke to e faka'ai'ai 'a e ngaahi pisinisi iiki 'oku 'ikai ke tukuphau ke nau lēsisita

6.6.3.1.2 Tukuphau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue

Tēpile 6-28 : Pa'anga Hūmai mei he Pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Tukuphau ki he Ngaahi Koloa mo e Ngāue						
Tukuphau Ngāue'aki	60.7	61.1	64.2	69.1	71.2	73.4
Tute 'Ekisia	28.4	29.0	32.5	36.8	37.9	39.1
Tukuphau ki hono Ngāue'aki e Ngaahi Koloa pe Ngaahi Ngāue	6.0	5.4	6.8	9.2	9.6	10.9
Ngaahi tukuphau makehe	-	0.0	0.0	-	-	-
Fakakatoa	95.1	95.5	103.4	115.2	118.8	123.3

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Ko e fakakātoa 'o e tukuphau ki he ngaahi koloa mo e ngāue, 'oku hā 'i he Tēpile 6-28, 'oku fakafuofua ki he \$115.2 miliona ki he ta'u Fakapa'anga 2015/16, 'o hiki hake 'aki 'a e \$11.8 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua ki he ta'u Fakapa'anga 2014/15, pe hiki hake 'aki 'a e \$19.7 miliona mei he 'esimeti 2014/15. Ko e hiki ko 'eni 'oku makatu'unga ia mei he tukuphau ngāue'aki mo e tukuphau

'ekisia. Ko e tukuhau ngāue'aki 'oku fakafuofua ia ki he peseti 'e 14 'o e pa'anga tākaki mei he ngaahi koloa hū mai.

Ko e tukuhau ngāue'aki ki he ta'u Fakapa'anga 2015/16 'oku fakafuofua ia ki he \$69.1 miliona, 'a ia 'oku hiki hake 'aki 'a e \$5 miliona, pe ko e peseti 'e 8 pea mei he 'esitimeti fakafuofua ki he ta'u Fakapa'anga 2014/15 ki he \$36.8 miliona. Ko e hiki ko 'eni 'oku ne fakahā mai 'a e kei mālohi ange 'a e ngaahi fiema'u fakalotofonua pea mo e fakalakalaka 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'o lahi ange ai 'a e tākaki mei he faka'amu 'a e patiseti mei he ta'u ki he ta'u, talu mei he ta'u Fakapa'anga 2011/12. 'Oku to e tokoni foki heni mo e fakalakalaka 'o hono fakamālohi'i e tākaki.

Ko e tukuhau 'ekisia 'oku fakaangaanga ke hiki hake 'i he 2015/16, 'aki 'a e \$7.8 miliona mei he 'esitimeti 2014/15, 'a ia koe hiki 'aki 'a e \$4.3 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua 2014/15, ki he \$36.8 miliona. Ko e hiki ko 'eni 'oku 'asi hā mai ai 'a e ngaahi fakalelei ki he fokotu'utu'u ki he tukuhau 'ekisia, 'o hiki hake ai 'a e tukuhau 'ekisia ki he kava mālohi 'oku ngaohi fakalotofonua, sipiliti 'oku ngaohi fakalotofonua mo fakahū mai mei tu'apule'anga, tapakā, penisini, lolo, mo e nūtolo hū mai mei tu'apule'anga. Na'e to e holoki foki 'a e tukuhau 'ekisia 'i he ngaahi me'alele 'osi ngāue'aki 'i he ta'u 'e hongofulu pe lahi ange, 'a ia te ne hiki 'a e ngaahi me'alele hū mai mei tu'apule'anga. 'E fakatefito 'a e hokohoko atu 'a e tupu 'i he pa'anga hūmai 'o kapau 'e pule'i lelei e ngaahi kole ke faka'ataa mei he totongi tukuhau.

6.6.3.1.3 Tukuhau Fefakatau'aki

Tēpile 6-29 : Tukuhau 'i he ngaahi Fefakatau'aki Fakatu'apule'anga mo e Fehū'aki Pa'anga (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Tukuhau ki he Fefakatau'aki						
Tute kasitomu mo e ngaahi tute makehe 'i he koloa hū mai	15.1	15.8	16.6	18.2	18.7	19.3
Ngaahi kautaha fefakatau'aki mo muli taautaha (monopolies)	-	-	-	2.0	2.0	2.0
Ngaahi tukuhau makehe ki he fefakatau'aki	-	-	-	5.5	5.5	5.5
Fakakatoa	15.1	15.8	16.6	25.7	26.2	26.8

Ma'u'anga Fakamatata : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Koe tukuhau fefakatau'aki ki he 2015/16, 'oku hā 'i he **Tēpile 6-29**, 'oku 'i he \$25.7 miliona, 'a ia 'oku hiki hake ia 'aki 'a e \$9.1 miliona pe ko e peseti 'e 54.8 mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2014/15. Koe hiki 'o e \$9 miliona 'oku tupu ia mei he tute 'o e koloa hū mai 'a e ngaahi pisinisi 'o tupu mei ai 'a e ki'i fakalakalaka 'i he 'ekonōmika, pea mo e ngaahi fakalelei ki he ngaahi tute 'i he koloa hū mai.

'Oku to e kau 'i he konga ko 'eni 'a e ngaahi tukuhau fo'ou ki he Pa'anga ki he Sipoti 'o e Pasifiki. 'Oku hā 'i he **Tēpile 6-30** 'a e \$2 miliona mei he totongi seniti 'e taha 'i he ngaahi fetongi pa'anga, mo e \$5.5 miliona mei he hiki 'a e tute hilifaki 'i he fefononga'aki fakavaha'a Pule'anga 'aki 'a e \$100. 'Oku mahu'inga 'a e tākaki ko 'eni ke tokonu ki hono palani ki ha ola lelei 'a e Sipoti 'o e Pasifiki. 'E toki fakangofua pe mei he Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua ha seniti ke totongi atu mei he pa'anga ko 'eni 'o fakatatau ki he patiseti 'ae komiti fokotu'utu'u 'a e Sipoti 'o e Pasifiki pea 'e fiema'u ke 'i ai ha ngaahi lipooti hā ki tu'a 'i hono ngāue'aki 'a e pa'angai koe 'uhi ke fakapapau'i koe ngaahi tākaki ko 'eni mei he kakai 'o Tonga mo e kau folau mei muli 'oku ngāue lelei 'aki.

Tēpile 6-30 : Fakafuofua ki he fehu'aki 'o e Pa'anga ki he Sipoti 'a e Pasifiki (\$ miliona)

	'Esitimeti 2015/16	'Esitimeti 2016/17	'Esitimeti 2017/18	'Esitimeti 2018/19
Pa'anga Hu mai	7.50	7.50	7.50	7.50
Totongi Tukupau 'i he folau atu (vakapuna)	5.5	5.5	5.5	5.5
Hilifaki peseti 'e 1 'i he talafi pa'anga taaotaha mei/ki muli	2	2	2	2
Fakamole	2	6	10	12
Hulu(+ve) Fe'amokaki (-ve)	5.50	1.50	-2.50	-4.50
Palanisi	5.5	7.00	4.50	-
Fakamatala Makehe: Ko e fakamole ki hono fokotu'utu'u 'o e Sipoti 'oku fakapa'anga ia mei he Pa'anga Hu mai fakalukufua				

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

Oku hā 'i he Tēpile 6-30 'a hono vahevahe 'o e ngaahi tukuhau makehe 'oku 'amanaki ke tātaki 'i he ta'u 'e fā ka hoko mai, 'o a'u ki he fakahoko 'o e Sipoti 'o e Pasifiki. Ko e palanisi 'o e pa'anga tātaki ki he Sipoti 'o e Pasifiki 'etauhi ia ko ha konga 'a e ngaahi 'akauni 'a e Pule'anga.

6.6.3.2 Pa'anga Hūmai 'ikai Tukuhau

Koe pa'anga hūmai 'ikai ke tukuhau 'oku hā 'i he Tēpile 6-31 'i lalo, 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'i he ta'u Fakapa'anga 2015/16 'aki 'a e \$12.0 miliona, pe koe pēseti 'e 45.3, mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15. Ko e hiki hake ko 'eni 'oku makatu'unga mei he fakafuofua 'e tupu 'a e pa'anga hūmai mei he fakatau atu 'a e koloa mo e ngāue, 'aki 'a e 5.3 miliona, mo e pa'anga mei he Tongasat \$3.5 miliona mo e pa'anga hūmai mei he ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'aki 'a e \$2.9 miliona.

Tēpile 6-31 : Pa'anga Hūmai 'ikai Tukuhau (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hūmai mei he Ngaahi Koloa Faka'ataa mei he Tukuhau Ngau'e'aki						
Koloa 'a e Pule'anga	9.5	12.0	11.7	14.6	15.2	16.2
Fakatau atu 'o e ngaahi koloa moe ngaahi ngau'e	11.4	15.2	13.4	18.7	19.3	20.3
Ngaahi totongi (fines, penalties, and forfeits)	0.6	0.6	0.6	0.9	0.9	0.9
Ngaahi pa'anga tātaki makehe	0.2	0.2	0.7	4.3	1.7	1.8
Fakakatoa	21.7	27.9	26.5	38.5	37.2	39.1

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.3.2.1 Pa'anga Hūmai mei he Pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga.

Ko e pa'anga hūmai mei he pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga 'oku hā 'i he Tēpile 6-32 'oku fakafuofua 'e hiki 'i he 2015/16 ki he \$14.6 miliona, koe hiki 'aki ia 'a e \$2.9 miliona mei he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e 2014/15. 'Oku makatu'unga 'a e hiki ko 'eni mei he tupu 'oku hūmai mei he ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga 'aki 'a e \$1.6 miliona. Ko e tupu ko 'eni 'oku ne fakahā mai 'a e fakalakalaka 'i he fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga, 'i

hono fakalelei'i 'o e founa faifatongia mo tali ui ki he Potungāue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. 'Oku to e kau atu ki he hiki ko 'eni 'a e totongi tupu ko e \$1.3 miliona makatu'unga 'i he totongi fakafoki mai 'o e ngaahi nō mei he nō 'a e ngaahi kautaha mei he Pule'anga ki hono to e langa 'o e ngaahi pisinisi 'o loto Nuku'alofa.

Tēpile 6-32 : Pa'anga Hūmai ikai Tukuhau (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Ngaahi Pisinisi mo e Koloa 'a e Pule'anga						
Totongi Tupu	0.5	1.2	1.2	2.5	2.4	2.4
'Inasi mei he Tupu 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga	7.9	8.9	9.5	11.1	12.0	12.9
Totongi Ngaue'aki	1.2	1.9	1.1	1.0	0.8	0.8
Fakakatoa	9.5	12.0	11.7	14.6	15.2	16.2

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.3.2.2 Pa'anga Hūmai mei he fakatau 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue

Ko e fakakātoa 'o e fakatau atu 'o e ngaahi koloa mo e ngāue 'oku hā 'i he Tēpile 6-33 'oku fakafuofua 'e hiki hake 'aki 'a e \$5.3 miliona, pe koe pēseti 'e 39.6, ki he \$18.7 miliona 'i he 2014/15 'o fakafehoanaki ki he 'esitimeti fakafuofua ki he faka'osinga 'o e ta'u Fakapa'anga 2014/15. Ko e hiki ko 'eni 'oku tupu ia mei he totongi kole ngofua ke fekumi maka koloa 'aki 'a e \$2.2 miliona, totongi ako ko e \$0.5 miliona 'o kau ki ai 'a e ako ngāue 'i he Apiako Folautahi (TMPI) 'a ia 'oku 'amanaki ke kamata 'i Siulai 2015, mo e totongi laiseni faka'uli me'alele ko e \$0.5 miliona 'i hono fakalelei'i 'a e founa faifatongia mo tali ui pea mo e fakatau 'one'one \$0.4 miliona.

Tēpile 6-33 : Pa'anga Hūmai mei he Pisinisi mo e ngaahi koloa 'a e Pule'anga (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hūmai mei he Fakatau 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Ngāue						
Totongi mei he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga	10.1	13.4	11.9	16.5	17.3	18.2
Fakatau atu ngaahi koloa ne 'ikai taumu'a fakamaketi	1.3	1.8	1.5	2.2	2.0	2.1
Fakakatoa	11.4	15.2	13.4	18.7	19.3	20.3

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

6.6.4 Fakapa'anga

'Oku ha 'i he Tēpile 6-34 'a e fakaikiiki 'a e fakapa'anga 'o e patiseti 2015/16. Ko e fakakatoa 'o e ngaahi koloa pea to'o mei ai e ngaahi mo'ua nō 'oku fakafuofua ki he \$1.5 miliona 'i he fakafuofua ki he 'osi 'esitimeti 2014/15. 'I he ta'u fakapa'anga 2015/16, 'oku patiseti 'a e \$20.7 miliona ki he ngaahu fiema'u faka nō fakalukufua. 'Oku fakafuofua ko e ngaahi fiema'u faka nō fakalukufua 'e holo hifo ki he \$7.1 miliona mo e \$5.6 miliona ki he ta'u hoko mai. 'Oku tupu 'eni mei he holo 'i he tātaki 'o e totongi nō mei he ngaahi nō ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga, mo e tātaki mei he totongi nō 'i he pa'anga ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e sekitoa taautaha (tokanga'i 'e he Pangikē Fakalakalaka 'o Tonga) 'o fakatatau ki he natula 'o e pa'anga ngāue.

Fakalotofonua, 'oku 'i ai 'a e palani 'a e pule'anga ke hoko atu 'aki ha pōnite \$15.0 miliona. 'E ngāue'aki 'a e \$5.0 miliona ko 'eni 'e he pule'anga ke to e poupu ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a

e sekitoa taautaha 'a ia 'oku tokanga' i he Pangikē Fakalakalaka 'a Tonga, ka e ngāue'aki 'a e \$10.0 miliona ke totongi 'aki 'a e ngaahi mo'ua fuoloa 'a e pule'anga, felave' i mo e ngaahi vāhenga mālōlō na' e te'eki ke totongi.

Ko e tokoni mei Nu'usila ki he ma'u'anga 'uhila 'a e ngaahi kolo, 'o fakafou mai 'i he Poate 'Uhila 'o Tonga, 'oku lekooti 'aki 'a e hiki 'o e 'inasi 'o e pule'anga 'i he Poate 'Uhila 'o Tonga ki he 2013/14 mo e 2014/15.

Makatu'unga mei he to e lelei ange 'a e tu'unga fakanō 'a e pule'anga Tonga', na'e lava ke to e kamata 'a e ngaahi tokoni mei he Pangikē 'a Mamani' mo e Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia' (polōseki mo e pa'anga tokoni ki he patiseti), 'o ngāue'aki 'a e founa totongi nō ma'ama'a (nō 50:50 pa'anga tokoni). Hange ko ia 'oku fakahaa 'i he ngaahi nō mei tu'apule'anga. Ko hono fakaikiiki 'o e kongā ko 'eni 'oku toe ha atu pe 'i he Konga 5: Ngaahi Nō 'a e Pule'anga.

Tēpile 6-34 : Fakafuofua ki he Fiema'u Fakapa'anga (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimet Kamata 2014/15	'Esitimet Liliu 2014/15	'Esitimet 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Fakapa'anga 'o e Ngaahi Koloa						
Fakalotofonua						
Fakahū Pa'anga	10.1	0.0	3.3	3.0	-5.4	-10.1
Nō Fakalotofonua	-1.3	11.4	9.3	7.5	7.5	7.5
Ngaahi 'Inasi	6.1	6.2	4.6	0.1	0.1	0.1
Fakatu'apule'anga						
Nō ki Tu'apule'anga	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0
Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa	14.9	17.6	17.2	10.5	2.2	-2.5
Fakakātoa 'o e Ngaahi Mo'ua (kole mei ai)	-6.5	31.3	15.7	31.2	9.2	3.0
Fakakātoa 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngaahi Mo'ua	21.4	-13.8	1.5	-20.7	-7.1	-5.6

Ma'u'anga Fakamatala : Potungāue Pa'anga mo Palani Fakafonua

7 AOFANGATUKU

'I he fuofua ta'u 'o e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ko 'eni, kuo fokotu'u ke tataki e sitepu ke laka atu ki mu'a ke liliu e founa fakahoko fatongia ke fenapasi mo e founa fo'ou kuo fokotu'u 'i he Fa'unga Palani Langa Fakalakalaka 'a Tonga 2015-2025. Ko e faitotonu, tali ui mo e fakahoko fatongia lelei ko e ngaahi tefito'i faka'amu ia. 'E fakatefito 'eni 'i hono langa ke loloto mo malohi ange 'a e fengāue'aki mo e kakai 'o Tonga ('i Tonga mo e ngalu ope) pea mo e ngaahi kupu fekau'aki. Ko e fengāue'aki ko 'eni 'e hoko ia ke tokoni ke to e kafataha mo tu'uloa 'a e tupu faka'ekonōmika mo e fakalakalaka. 'Oku fiema'u heni 'a e fengāue'aki ke tataki e fakalakalaka faka'ekonōmika; ke malu'i e kau faingata'a'ia 'o tatau ai pe pe ko hai, pea langa'i ke to e lelei ange hono fakafepaki'i e ngaahi palopalema 'oku fakautuutu 'ene hoko 'i he 'ataakai.

Na'e a'usia 'e he Pule'anga fo'ou 'a e ngaahi 'elia na'e fakalakalaka mo e ngaahi 'elia 'oku 'i ai hono ngaahi pole mei he Pule'anga kuo'osi. 'Oku faka'amu ai e patiseti ke fakamamafa ki he ngaahi 'elia 'oku 'i ai e ngaahi pole. 'Oku tau 'amanaki ko e ngaahi pole fo'ou 'oku te'eki ai ke fakamahino'i. Ko 'etau ngāue' ke langa ha founa 'oku lelei ange' ke vakai'i/sivi'i, fakafaingofua ange pea malava 'o matu'uekina 'a e ngaahi fakafe'atungia 'e hoko mai 'i he kaha'u. 'Oku tau ma'u foki 'i heni 'a e faingamālie ke tau tu'u kotoa hake 'o ngāue'i 'a e ngaahi pole 'o e langa fakalakalaka ke paotoloaki 'a e Tonga ki mu'a ke ma'u ai ha tu'unga leleiange 'i he anga 'o 'etau nofo 'i he lolotonga pea mo e kaha'u. Ke tau ngāue'i 'a e faka'amu ko 'eni ke hoko 'o mo'oni.

8 FAKAMATALA FAKALAHİ

Fakalahi 1 : Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue 'o Fakakulupu kinautolu 'l he ngaahi poutuliki ke poupou hake ki he ngaahi Kaveinga Ngaue Fakafonua	134
Fakalahi 2: Ko e Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o Tonga, 2006/07 – 2013/14.....	135
Fakalahi 3 : Ngaahi Sekitoa Fakalakalaka 'a Tonga, 2006/07-2013/14	135
Fakalahi 4 : 'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2007 - 2014, Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (October 2010 = 100)	136
Fakalahi 5 : Feliuliaki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he mahina ko Tisema 2007 2014	136
Fakalahi 6 : Koloa Hūatu 'i he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2006/07 - 2013/14	137
Fakalahi 7 : Koloa Hūatu 'o Faka-sekitoa Lalahi, 2006/07 – 2013/14.....	137
Fakalahi 8 : Ngaahi Fonua 'oku hūatu ki ai 'a e Ngaahi Koloa, 2006/07 – 2013/14	137
Fakalahi 9 : Ngaahi Koloa Humai 'i he Ngaahi Vahevahe Lalahi Faka-kasitomu 2006/07 - 2013/14	138
Fakalahi 10 : Ngaahi Koloa Hūmai Faka-sekitoa Lalahi, 2006/07 – 2013/14	138
Fakalahi 11 : Ngaahi Koloa Hūmai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2006/07 – 2013/14.....	138
Fakalahi 12 : Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga mo Muli 2006/07 – 2013/14	139
Fakalahi 13 : Savea Fakapa'anga, 2006/07 – 2013/14.....	140
Fakalahi 14 : Fakaikiiki 'o hono Fakahoa 'o e Ngaahi No 'a e Pule'anga.....	141
Fakalahi 15 : Fakaikiiki ki he tu'unga 'o e ongo nō Lalahi mei Siaina	142
Fakalahi 16 : Vahevahe 'o e Pa'anga Nō ki he Ngaahi Langa Fo'ou	143
Fakalahi 17 : Ngaahi Ngāue ki hono Fakalelei'i 'o e Hala pea mo hono Vahevahe ki he Ngaahi Feitu'u Takitaha	144
Fakalahi 18 : Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha, 'o Ngata ki he 'Aho 30 'o Sune 2015	144
Fakalahi 19 : Fakaikiiki 'i he Tu'unga Fakapa'anga GFS 2001 (\$ miliona)	145

Fakalahi 1 : Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue 'o Fakakulupu kinautolu 'I he ngaahi poutuliki ke pouppou hake ki he ngaahi Kaveinga Ngaue Fakafonua

Ngaahi Poutuliki	Ngaahi Kaveinga Ngaue Fakafonua =>		Tupulekina e ngaue kafataha mo e tu'uloo.....						
	Ngaahi Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue		A:....longomo'ui e 'ilo faka'ekonomika	E: ...palanisi 'a e fakalalakala 'i 'uta mo kolo pehe ki he ngaahi tukui motu	F: ...fakaivia e fakalalakala 'a e tangata/fevina 'i he vahevahe tauu	H: ...tali ui ki he pule lelei pea ke lelelange 'a e pule 'a e lao	I:....fakalakala ka 'o e ngaahi ngaue lalahi mo e tekinolosia	K:....lelelange hono pule' 'i 'o e kelekele mo e 'ataakai pea ke fakasi 'isi' 'i e tu'ulaveangofu a ki he feliuliuaki 'o e 'ea	G:....hokohoko atu e ngaahi ngaue 'i tu'apule'anga, malu mo e pule tau'atina
1. Ngaahi Ngaue'anga Faka'ekonomika	1.1	Lelelange pea lolotoange 'a hono pukepuke e pule' 'i 'o e tu'unga faka'ekonomika pea mo e ngaahi maketi fakapa'anga							
	1.2	Vaofi ange 'a e takaua 'a e Pule'anga mo e Sekitoa Taautaha ke tupulekina 'a e tupu faka'ekonomika							
	1.3	Lelelange 'a e 'ataakai fakahoko pisinisi							
	1.4	Lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e ngaahi kautaha 'a e pule'anga							
	1.5	Lelei ange hono a'usia 'o e fefakatau'aki fakavaha'apule'anga, ngaue mo e 'inivesime'i muli							
2. Ngaahi Ngaue'anga Fakasosiale	2.1	Fakalalakala 'a e fengau'e'aki mo e fepoupouaki 'a e ngaahi kautaha'ikai fakapule'anga mo e ngaahi kulupu fakakolo							
	2.2	Ngaue vaofi ange 'a e pule'anga, ngaahi siasi mo e ngaahi hoa ngaue kehe ki he fakalalakala 'a e ngaahi komiuniti							
	2.3	Fokotu'utu'u e ngaahi ngaue mo e polokalama faka sosiale mo e 'ulungaanga fakafonua totonu mo e fonua							
	2.4	Fakalalakala 'a e ako mo e ako ngaue ke hakeaki' e tu'unga fakaako							
	2.5	Fakalalakala 'a e tokanga' 'i mo'ui mo e founa fakahoko fatongia ke a'usia 'e he kakai 'a e mo'ui lelei							
	2.6	Fakahoko e ngaahi founa ngaue 'oku fakamamafa ki he ngaahi mahaki pipihi mo e 'ikai pipihi							
	2.7	To e lelei ange hono tokanga' 'i mo pouppou' 'i e kau faingata'a'ia fakatefito ki he kau faingata'a'ia fakaesino							
	2.8	Fakalalakala 'a e fengau'e'aki mo e kakai Tonga ' 'i muli							
3. Ngaue'anga Fakapolitikale	3.1	Lahi ange lava me'a, 'aonga, ma'ama'a, faitotonu, 'ata ki tu'a mo tokonia 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'o fakatefito 'i he ngaahi taumu'a mahu'inga taha							
	3.2	Fakalelei' 'i e lao mo e maau pea ko e malu mo e hao fakalotofale 'oku tauu pea fe'unga hono fakahoko							
	3.3	Ko 'ene mahinoange koia 'a e tu'unga' 'o e fengau'e'aki pea mo e kakai fakalukufua, pea 'e malava leva ke lelei 'a hono vahevahe 'o e ngaahi fatongia 'o e pule'anga							
	3.4	Ke fakaeonopooni pea mo fe'unga 'a e Konisitutone, pea ko e ngaahi Lao ke ho'ata mei ai 'oku nau muimui ofi ki he tu'unga fakamamani lahi 'o e ngaue fakatemokalati							
	3.5	Fakalelei' 'i 'a e ngaahi va fengau'e'aki pea mo e ngaue fakataha' 'i he Fakataha Tokoni 'a 'Ene 'Afio, Pule'anga, Fale Alea pea mo e Fakamaau'anga							
	3.6	Lelei ange 'a e fengau'e'aki mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakala ke fakapapau' 'i ko 'enau polokalama ngaue 'oku muimui ofi pe ' 'i he 'asenita ngaue 'a e Pule'anga							
	3.7	Fakalelei' 'i 'a e va fekau'aki fakapolitikale, fakataumalu' 'i fonua 'o 'ikai ngata pe ' 'i he Pasifiki kae pehe pe foki mo e fakamamani lahi							
4. Ngaahi Ngaue'anga Lalahi mo e Tekinolosia	4.1	Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia 'a e ngaahi faingamalie ki he ma' u'anga ivi							
	4.2	Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'i he fefononga'aki							
	4.3	Ke falala'anga, malu pea ma'ama'a ange 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie ki he fakamatala mo e fetu'utaki fakatekinolosia, 'o ngaue'aki 'i he founa 'ilo fo'ou							
	4.4	Ke falala'anga ange, malu pea ma'ama'a 'a hono a'usia e ngaahi faingamalie 'o e langa pea mo e ngaahi fa'unga kehe.							
	4.5	Ke fakalalakala ange 'a hono ngaue'aki 'o e fakatotolo mo e fakalalakala 'o fakamamafa ki he ngaahi fiema' u mahu'inga taha							
5. Ngaahi Ngaue'anga ki he Koloo Fakaaenatula mo e 'Atakai	5.1	Fakalelei' 'i 'a e palani mo hono pule' 'i 'o e kelekele pea pehe ki he ngaahi feitu' u fakapule'anga							
	5.2	Fakalelei' 'i hono ngaue'aki 'a e koloo fakaaenatula ke tolonga 'a hono ngaahi lelei							
	5.3	Ke to e ma'ama'a ange 'a e 'ataakai pea mo e fakalelei ki hono to e ngaue'aki 'a e veve							
	5.4	Fakalelei' 'i 'a e ngaahi ngaue kae lava ke matu'uaki 'a e nunu'a mo e fakatamaki 'o e feliuliuaki 'o e 'ea							
Tu'unga 'o e tokoni mei he Ola 'o e Fokotu'utu'u Ngaue ki he Kaveinga Ngaue Fakafonua:			mahu'inga	tokoni fe'unga		konga si' 'i		ikai tokoni	

Fakalahi 2: Ko e Ngaahi Me'afua Faka'ekonōmika 'o Tonga, 2006/07 – 2013/14

	2006/07r	2007/08r	2008/09r	2009/10r	2010/11r	2011/12r	2012/13r	2013/14r
Mahu'inga Fakalukufua 'o e Koloa mo e Ngaue								
Fakalotofonua (fakakau atu ki ai 'a e hikihihi 'i he totongi koloa)								
Pa'anga (miliona)	601.1	664.3	663.6	712.6	775.0	800.7	779.1	803.7
Pa'anga 'Amelika (miliona)	300.6	358.1	327.7	365.6	454.0	455.2	431.9	445.0
GDP ki he fo'i 'ulu (US\$)	2,946	3,501	3,196	3,557	4,406	4,407	4,171	4,214
Toko lahi 'o e Kakai	102,025	102,276	102,528	102,783	103,033	103,286	103,541	105,612
	Tupu Fakata'u (%)							
GDP (totongi 'i he mahu'inga 'o e 2010/11)	-4.2	3.1	2.3	3.6	2.8	0.9	-3.1	2.0
<i>fakafuafua mai mei he:</i>								
Ngoue, Toutai mo e Vao'akau	1.0	-5.3	-1.40	0.50	2.00	0.50	3.70	3.10
Kautaha Pisinisi Fakatupu Koloa	-7.8	-1.0	-0.2	-1.7	5.9	-2.6	6.8	-0.1
Ngaue Langa	-2.8	0.9	35.0	21.7	6.1	1.2	-29.9	3.3
Ngaahi Hotele mo e Falekai	-10.3	6.2	6.80	-4.40	3.30	-0.50	2.40	-0.30
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	-1.3	4.3	15.2	15.8	-2.9	0.5	1.1	0.6
Ngaahi Pangike	3.3	7.5	-21.00	-2.70	3.20	-6.00	-5.30	4.60
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	-15.1	4.6	2.5	0.9	0.5	1.5	1.5	0.4
GDP (faka-sekitoa; mahu'inga lolotonga (kau ai e hikihihi 'i he totongi koloa))								
<i>fakafuafua mai mei he:</i>								
Ngoue, Toutai mo e Vao'akau	7.9	-2.5	3.9	14.9	12.9	1.4	2.6	-0.1
Kautaha Pisinisi Fakatupu Koloa	3.4	3.7	-2.5	-0.3	6.3	-1.0	8.6	1.3
Ngaue Langa	5.0	8.4	18.9	32.0	22.1	-1.2	-34.0	1.6
Ngaahi Hotele mo e Falekai	-0.6	11.0	3.9	6.7	29.7	5.6	9.8	-7.3
Fefononga'aki mo e Fetu'utaki	1.4	13.7	17.2	10.7	-1.9	3.2	1.2	0.6
Ngaahi Pangike	8.6	17.8	-16.7	-1.1	9.4	-2.8	-4.8	7.0
Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga	-18.6	7.5	5.1	9.8	3.0	2.3	0.7	6.7
Totongi 'o e Ngaahi Koloa ('avalisi fakata'u)								
Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	81.8	89.6	94.5	96.1	101.9	105.3	106.0	108.4
Koloa Humai	80.3	88.7	93.6	95.2	102.5	107.3	108.0	110.9
Koloa Fakalotofonua	84.4	91.1	96.1	97.6	101.0	102.8	103.2	105.0
r - 'esitimeti fakamuimitaha								
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga								

Fakalahi 3 : Ngaahi Sekitoa Fakalakalaka 'a Tonga, 2006/07-2013/14

	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga'aki	Tapaka mo e Kava Malohi	Ngaahi Koloa 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hu mai	Koloa Fakalotofo nua
Fakapalanisi	100.0	45.8	2.5	20.8	3.2	11.9	6.0	9.8	57.8	42.2
2007	6.8	7.9	1.6	3.4	4.3	10.8	6.2	4.1	8.2	4.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	3.8	3.2	0.0	3.8	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
2014	0.2	1.0	-0.3	-1.6	16.2	-5.4	-0.8	3.1	0.5	-0.2
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga										

Fakalahi 4 : 'Avalisi 'o e Ngaahi Totongi Fakatau ki he ta'u 2007 - 2014, Vaha'a Taimi 'oku Makatu'unga 'a hono liliu (October 2010 = 100)

	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga' aki	Tapaka mo e Kava Malohi	Ngaahi Koloa 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hu mai	Koloa Fakalotofo nua
Fakapalanisi	<u>100.0</u>	<u>45.8</u>	<u>2.5</u>	<u>20.8</u>	<u>3.2</u>	<u>11.9</u>	<u>6.0</u>	<u>9.8</u>	<u>57.8</u>	<u>42.2</u>
2007	6.8	7.9	1.6	3.4	4.3	10.8	6.2	4.1	8.2	4.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	3.8	3.2	0.0	3.8	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
2014	0.2	1.0	-0.3	-1.6	16.2	-5.4	-0.8	3.1	0.5	-0.2
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga										

Fakalahi 5 : Feliuliaki (%) Fakata'u 'i he Ngaahi Totongi Fakata'u 'o e Ngaahi Koloa ki he mahina ko Tisema 2007 2014

	Kotoa 'o e Ngaahi Koloa	Me'akai	Fale	Ngaahi Koloa Faka'api	Vala mo e Su	Fefononga' aki	Tapaka mo e Kava Malohi	Ngaahi Koloa 'oku 'ikai kau ha kalasi	Koloa Hu mai	Koloa Fakalotofo nua
Fakapalanisi	<u>100.0</u>	<u>45.8</u>	<u>2.5</u>	<u>20.8</u>	<u>3.2</u>	<u>11.9</u>	<u>6.0</u>	<u>9.8</u>	<u>57.8</u>	<u>42.2</u>
2007	6.8	7.9	1.6	3.4	4.3	10.8	6.2	4.1	8.2	4.2
2008	6.4	2.7	7.5	10.4	7.8	10.4	8.1	7.3	6.0	7.4
2009	1.1	8.3	-1.5	-7.7	3.2	-7.6	-1.4	3.5	-0.6	4.3
2010	5.0	3.8	-3.1	1.6	-0.6	4.4	24.0	-5.5	7.9	0.4
2011	3.8	3.2	0.0	3.8	4.6	8.8	1.8	2.6	5.9	1.0
2012	2.5	6.0	0.4	-1.8	0.0	1.7	0.2	-0.2	2.3	2.8
2013	0.8	1.0	1.4	2.4	0.0	-0.8	-2.0	0.8	1.4	0.0
2014	0.2	1.0	-0.3	-1.6	16.2	-5.4	-0.8	3.1	0.5	-0.2
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga										

Fakalahi 6 : Koloa Hūatu 'i he ngaahi vahevahe lalahi Faka-Kasitomu, 2006/07 - 2013/14

Fika Faka-Kasitomu	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14	
Ngaahi Vahevahe	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Monumanu Mo'ui mo e Koloa Kakanoti manu	7,357	34.7	5900.0	33.4	4147.4	28.0	9856.8	64.3	9,905	49.9	9,277	36.6	8,029	35.1	6,146	23.7
Ngaahi Koloa Vesitapolo	11,778	55.61	7321	41.5	7087.1	47.8	4019.3	26.2	8,056	40.5	10,593	41.8	11,393	49.7	12,628	48.8
Me'atokoni, Kavamalohi, Tapaka	654	3.10	190	1.1	87	0.6	216	1.4	240	1.2	358	1.4	494	2.2	4,608	17.8
Ngaahi Koloa Kemikale pe Faitatau	580	2.74	1489	8.4	907.7	6.1	585.3	3.8	646	3.3	367	1.4	462	2.0	596	2.3
Koloa Papa pe Koloa Ngaahi mei he Papa	488	2.30	323	1.8	601.6	4.1	321.9	2.1	433	2.2	416	1.6	424	1.9	739	2.8
Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	6	0.03	23	0.1	5.7	0.0	22	0.1	5	0.0	27	0.1	112	0.5	90	0.3
Ngaue Fakamea'a pe Kongokonga Koloa	33	0.15	72	0.4	44.6	0.3	16.6	0.1	56	0.3	144	0.6	26	0.1	-	0.0
Ngaahi Koloa Huatu Kehe	284	1.34	2339	13.9	2,338	15.8	289	1.9	526	2.6	4,173	16.5	1,963	8.6	1,069	4.1
KATO	21,180	100	17,657	100.0	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	25,876	100.00
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga																

Fakalahi 7 : Koloa Hūatu 'o Faka-sekitoa Lalahi, 2006/07 – 2013/14

SEKITOA NGAUE'ANGA	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Sekitua Taautaha	21,180	100	17,288	100	14,827	100	15,327	100	19,863	100.0	25,343	100.0	22,866	99.8	21,705	99.9
Sekitua Pule'anga	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0.0	6	0.0	2	0.0	20	0.1
Sekitua ki he Ngaahi Kautaha 'oku tokoni'i 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele taautaha pe	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0.0	5	0.0	33	0.1	8	0.0
TOTAL	21,180	100	17,288	100	14,827	100	15,327	100	19,869	100.0	25,354	100.0	22,901	100.0	21,733	100.0
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga																

Fakalahi 8 : Ngaahi Fonua 'oku hūatu ki ai 'a e Ngaahi Koloa, 2006/07 – 2013/14

FONU	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14	
	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nu'usila	4,244	20.0	5,278	31.4	5,283	35.6	3,264	21.3	3269	16.5	4801	18.9	6550	28.6	7,184	24.2
Aositelelia	1,303	6.2	817	4.9	1,743	11.8	693	4.5	581	2.9	4622	18.2	1437	6.3	2,001	6.7
Fisi	141	0.7	75	0.4	67	0.5	18	0.1	318	1.6	697	2.7	200	0.9	169	0.6
Amelika	2,581	12.2	2,939	17.5	2,636	17.8	2,551	16.6	2685	13.5	2651	10.5	3590	15.7	3,359	11.3
Ha'amo	483	2.3	666	4.0	783	5.3	492	3.2	543	2.7	375	1.5	479	2.1	746	2.5
Siapani	7,550	35.6	2,244	13.3	1,967	13.3	517	3.4	2862	14.4	6293	24.8	2754	12	2,710	9.1
Kolea	1,724	8.1	241	1.4	469	3.2	369	2.4	140	0.7	1548	6.1	2020	8.8	2,231	7.5
Singapoa	48	0.2	104	0.6	17	0.1	458	3.0	2	0	30	0.1	171	0.7	0	0
Ha'amo 'Amelika	443	2.1	635	3.8	428	2.9	178	1.2	213	1.1	282	1.1	323	1.4	49	0.2
Hong Kong	40	0.2	171	1.0	551	3.7	6,433	42.0	7538	37.9	2355	9.3	3579	15.6	2,396	8.07
Ngaahi Fonua kehe	2,623	12.4	3,658	21.7	884	6.0	399	2.6	1719	8.7	1701	6.7	1799	7.9	8,837	29.8
KATO	21,180	100.0	16,828	99.9	14,827	100.0	15,327	100.0	19,869	100	25,354	100	22,901	100	29,682	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungaue Sitetisitika 'a Tonga																

Fakalahi 9 : Ngaahi Koloa Humai 'i he Ngaahi Vahevahe Lalahi Faka-kasitomu 2006/07 - 2013/14

Fika Faka-Kasitomu	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14	
Ngaahi Vahevahe	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
1 Monumanu mo'ui, Ngaahi Koloa Monumanu	30,162	12.0	30,742	10.0	36,426	11.8	39,502	13.8	40,464	13	39,778	12	43,922	13	44,283	14
2. Ngaahi Koloa Vesitapolo	8,243	3.3	9,610	3.1	10,695	3.5	9,347	3.3	10,216	3	10,536	3	10,838	3	11,004	3
3. Me'atokoni, Kavamalohi mo e Tapaka	37,229	14.8	46,221	15.1	44,154	14.3	45,633	16.0	39,041	12	47,152	14	48,283	14	28,286	9
4. Ngaahi Koloa ngaahi mei he Makakoloa	67,621	26.9	78,863	25.7	81,117	26.2	64,715	22.6	80,726	25	88,675	26	82,697	24	81,782	26
5. Ngaahi Koloa Fakakemikale pe Faitatau	9,268	3.7	14,464	4.7	11,699	3.8	13,684	4.8	13,675	4	14,794	4	14,346	4	16,556	5
6. Koloa 'Akau pe Koloa Ngaahi mei he 'Akau	8,096	3.2	10,057	3.3	7,269	2.3	7,164	2.5	11,243	4	9,434	3	8,063	2	9,200	3
7. Ngaahi Koloa Papa	8,679	3.4	9,283	3.0	11,298	3.7	9,148	3.2	10,302	3	12,139	4	12,980	4	10,441	3
8. Ngaahi Koloa Kapa mo e Ukamea	12,582	5.0	13,619	4.4	13,893	4.5	13,373	4.7	26,286	8	20,563	6	15,214	4	16,321	5
9. Misini mo e Ngaahi Naunau Faka'uhila	25,380	10.1	38,901	12.7	37,671	12.2	39,244	13.7	41,372	13	46,895	14	41,744	12	58,595	19
10. Ngaahi Koloa Ngaahi Kehe	6,175	2.5	6,479	2.1	4,899	1.6	4,838	1.7	5,415	2	6,850	2	10,281	3	7,031	2
11. Me'alele, Vakapuna, Vakalalahi mo e Ngaahi Naunau Fekau'aki mo e Fefononga'aki	10,342	4.1	17,374	5.7	17,615	5.7	15,908	5.6	16,110	5	15,516	5	19,394	6	22,212	7
12. Ngaue Fakamea'a mo e Kongokonga Koloa	12,282	4.9	13,765	4.5	14,899	4.8	4,073	1.4	1,194	0	1,074	0	7,948	2	85	0
12. Ngaahi Koloa Humai Kehe	15,537	6.2	17,639	5.7	17,710	5.7	19,126	6.7	21,583	7	32,005	9	29,957	9	8,624	3
KATO	251,596	100.0	307,017	100.0	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100	345,411	100	345,662	100	314,420	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga																

Fakalahi 10 : Ngaahi Koloa Hūmai Faka-sekitoa Lalahi, 2006/07 – 2013/14

	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14	
SEKITOA NGAUE'ANGA	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%
Sekitoa Tautaha	231,272	92	291,762	95	294,348	95	277,502	97	297,987	94	300,026	87	308,225	89	316,513	88
Sekitoa Pule'anga	11,162	4	12,457	4	11,114	4	5,120	2	9,227	3	23,737	7	21,284	6	12,648	3
Sekitoa ki he Ngaahi Kautaha 'oku Tokoni'i 'e he Pule'anga ka 'oku nau lele tautaha pe	9,161	4	2,794	1	3,882	1	3,133	1	10,414	3	21,649	6	15,579	5	32,477	9
KATO	251,594.8	100	307,013	100	309,343.8	100	285,754.3	100	317,628	100	345,411	100	345,662	100	361,638	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga																

Fakalahi 11 : Ngaahi Koloa Hūmai ki he Fonua mei he Ngaahi Fonua Muli, 2006/07 – 2013/14

	2006/07		2007/08		2008/09		2009/10		2010/11		2011/12		2012/13		2013/14	
FONU	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(\$'000)	%	(T\$'000)	%
Nu'usila	84,365	33.5	100,123	32.6	81,870	26.5	88,715	31.0	107,985	34.0	100,067	29.0	101,254	29.3	107,341	29.7
'Aositelelia	34,666	13.8	34,899	11.4	33,349	10.8	32,714	11.4	23,736	7.5	19,553	5.7	17,938	5.2	20,562	5.7
'Amelika	25,795	10.3	26,348	8.6	35,884	11.6	41,273	14.4	35,741	11.3	46,652	13.5	40,695	11.8	39,635	11.0
Siaina	13,218	5.3	17,795	5.8	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8.1	29,260	8.5	27,878	8.1	20,424	5.6
'Initonesia	3,683	1.5	4,839	1.6	5,184	1.7	3,700	1.3	3,965	1.2	6,157	1.8	4,954	1.4	5,479	1.5
Fisi	68,710	27.3	32,568	10.6	41,411	13.4	31,007	10.9	25,861	8.1	29,260	8.5	27,878	5.9	31,257	8.6
Siapani	5,845	2.3	8,354	2.7	11,375	3.7	6,844	2.4	8,848	2.8	17,175	5.0	20,275	29.3	15,500	4.3
Singapoa	5,883	2.3	63,666	20.7	62,679	20.3	50,039	17.5	73,804	23.2	78,725	22.8	81,146	23.5	82,909	22.9
Ngaahi Fonua Kehe	9,432	3.7	18,425	6.0	23,466	7.6	18,297	6.4	18,546	5.8	22,339	6.5	31,949	9.2	38,528	10.7
KATO	251,596	100.1	307,017	100	309,344	100.0	285,754	100.0	317,628	100	345,411	100	345,662	100	361,636	100
Ma'u'anga Fakamatala: Potungae Sitetisitika 'a Tonga																

Fakalahi 12 : Fakamatala ki he Fehū'aki 'a e Pa'anga 'a Tonga mo Muli 2006/07 – 2013/14

(Pa'anga 'i he miliona, tukuheke kapau 'e toki fakaha atu)	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14
Palanisi 'o e Fefakatau'aki Koloa	244.2	-239.0	-259.9	-196.6	-218.4	-239.1	-248.6	-245.9
Ngaahi Koloa Huatu, f.o.b	26.7	23.5	11.4	11.4	11.2	8.7	12.3	15.8
Konga ai ko e Hina	5.6	2.7	1.8	0.5	0.7	2.2	2.4	2.9
Koloa Humai, f.o.b	217.5	262.5	271.3	208	229.6	247.8	260.9	261.7
Ngaahi Ngaue (palanisi)	-35.9	-6.2	-5.4	-7.9	4.9	-4.3	6.3	-3
Pa'anga Humai	38.8	70.1	83.7	71.8	89	99.4	125.2	109
Konga ai ko e Pa'anga Humai mei he Takimamata	24.1	42.0	58.0	50.0	61.0	67.0	75.0	80
Pa'anga Huatu	-74.7	-76.3	-89.1	-79.8	84	103.7	118.8	112.1
Tupu 'i he Ngaahi 'Inivesi (palanisi)	7.1	6.4	57.6	5.3	4.9	5.6	-4.9	8.5
Pa'anga Humai	12.9	13.0	64.0	14.7	13.1	13.3	11.7	25.9
Pa'anga Huatu	-5.8	-6.6	-3.4	-9.4	8.2	7.7	10.8	17.4
Talafi Pa'anga Lolotonga (palanisi)	168.6	180.2	157.9	146.6	136.4	182.4	174.8	200.6
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale (palanisi)	-0.1	0.5	1.2	1.9	29.3	44.0	2.3	30.4
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha (palanisi)	168.7	179.7	156.7	144.7	147.8	138.3	172.5	170.3
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale - Humai	0.5	0.8	2.5	5.7	8.3	45.5	3.5	31.6
Fe'ave'aki Pa'anga Faka'ofisiale - Huatu	-0.6	-0.3	-1.3	-3.8	21	1.5	1.2	1.2
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha - Humai	186.8	202.8	175.2	157.4	139	156.8	209.5	208.9
Fe'ave'aki Pa'anga Taautaha - Huatu	-18.1	-23.1	-18.5	-12.7	8.8	18.5	37	38.6
Akauni Fakapa'anga Lolotonga	-50.9	-58.6	-49.8	-52.6	-72.1	-55.4	-66.5	39.9
(I he peseti 'o e GDP, %)	-8.5	-8.8	-7.5	-7.4	-9.3	-6.9	-8.5	5.0
Palanisi 'o e 'Akauni Ngaue	53.9	69.0	117.6	58	124.4	87.5	88.6	100.7
Ngaue 'Ofisiale (palanisi)	19.7	22.8	37.0	28.6	68.9	55.1	33.5	17.1
Pa'anga Humai Faka'ofisiale	24.7	26.5	66.4	43	110.6	61.6	38.2	24.5
Pa'anga Huatu Faka'ofisiale	-5.0	-3.7	-29.4	-14.4	41.7	6.5	4.7	7.3
Pa'anga mei he Ngaue Taautaha	34.2	46.2	80.6	29.4	55.5	32.4	55.1	83.5
Pa'anga Humai mei he Ngaue Taautaha	39.9	50.5	88.9	38	77.8	45.2	71.5	101.1
Pa'anga Huatu mei he Ngaue Taautaha	-5.7	-4.3	-8.3	-8.6	22.3	12.7	16.3	17.6
Palanisi Fakalukufua	8.4	-2.5	47.2	34.2	31.0	42.3	11.4	11.2
Ngaahi Me'akehe:								
Ngaahi Ngaue, Vahe, mo e Fe'ave'aki Pa'anga (palanisi)	139.7	180.9	214.3	145.8	400.7	490.4	520.0	575.2
Pa'anga Humai	239.0	286.7	325.4	249.6	249.4	315.0	349.9	375.4
Pa'anga Huatu	-99.2	-106.3	-112.3	-105.7	122.0	131.4	167.8	169.4
Pa'anga Talifaki 'a e Pule'anga 'i Muli (Pa'anga, miliona)	91.6	89.1	136.3	170.5	203.8	246.1	263.3	274.4
Lahi 'o e mahina 'o e koloa humai 'e lava 'e he Pa'anga Talifaki 'i muli 'o Totongi	4.4	3.5	5.3	7.2	7.7	8.5	9.1	9.1
Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga								

Fakalahi 13 : Savea Fakapa'anga, 2006/07 – 2013/14

(Pa'anga 'i he milionea, tukukeha ka toki fakaha atu)	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14
Palanisi 'o e Ngaahi Koloa 'i Muli	81.7	79.9	121.3	164.8	215.1	235.3	258.6	265.9
Ngaahi Koloa 'i Muli	103.6	99.9	154.0	186.7	221.6	251.0	268.8	281.7
Ngaahi Mo'ua 'i Muli	-21.9	-20.0	-32.7	-21.9	-6.5	-15.7	-10.2	-15.8
Palanisi 'o e Ngaahi Koloa Fakalotofonua	179.3	202.9	156.2	126.6	84.1	59.1	56.4	74.2
Ngaahi mo'ua Fakalotofonua	251.3	286.4	273.9	243.1	208.4	165.5	167.4	177.7
Pule'anga (palanisi)	-11.7	-29.1	-32.7	-29.1	-32.5	-47.1	-29.2	-34.1
Kautaha Fakapule'anga 'Ikai Fakapule'anga	2.5	3.7	3.9	19.6	13.2	10.1	13.1	36.6
Sekitoa Taaataha	260.5	311.8	302.8	252.6	227.7	202.5	183.5	175.3
Ngaahi Kautaha 'Ikai Pangike 1/	-6.3	-4.2	-11.7	-8.1	-10.9	-7.2	-8.8	-4.0
Ngaahi Me'a Kehe (palanisi)	-65.7	-79.3	-106.1	-108.4	-113.4	-99.2	-102.2	-99.6
Fakakatoa 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	261.0	282.8	277.3	291.5	299.3	294.4	314.8	339.9
Pa'anga Liliu Vave (M1)	73.8	72.6	77.9	90.1	97.0	119.3	152.1	174.5
Pa'anga 'i Tu'a 'i he Pangike	18.5	18.8	21.9	26.8	27.3	31.3	32.1	40.1
Fakahu Pa'anga Taimi Nounou	55.3	53.8	56.0	63.3	69.7	88.0	120.0	134.4
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloe	187.2	210.2	199.4	201.4	202.3	175.1	162.7	165.4
Fakahu Pa'anga	49.3	48.8	43.6	46.4	51.0	41.4	43.0	44.2
Fakahu Pa'anga Taimi Loloe	125.2	150.1	143.0	142.9	139.5	121.8	110.1	109.2
Ngaahi 'akauni Pa'anga Muli	12.8	11.3	12.8	12.0	11.8	11.9	9.7	12.0
<i>Tupu Fakata'u (%)</i>								
Palanisi 'o e Ngaahi Koloa 'i Muli	12.6	-2.2	51.8	35.9	30.5	9.4	9.9	2.8
Ngaahi Koloa 'i Muli	9.0	-3.6	54.2	21.2	18.7	13.3	7.1	4.8
Ngaahi Mo'ua 'i Muli	-2.5	-8.7	63.7	-33.1	-70.3	141.5	-35.0	54.9
Palanisi 'o e Ngaahi Koloa Fakalotofonua	14.7	13.2	-23.0	-18.9	-33.6	-29.7	-4.6	31.6
Sekitoa Taaataha	11.4	19.7	-2.9	-16.6	-9.9	-11.1	-9.4	-4.5
Fakalukufua 'o e Pa'anga Fakalotofonua (M2)	14.0	8.4	-1.9	5.1	2.7	-1.6	6.9	8.0
Pa'anga Liliu Vave (M1)	32.5	-1.6	7.3	15.7	7.7	23.0	27.5	14.7
Pa'anga Liliu Taimi Vave/Liliu Taimi Loloe	8.1	12.3	-5.1	1.0	0.4	-13.4	-7.1	1.7
<i>'i he Pa'anga 'Amelika</i>								
Palanisi 'o e Ngaahi Koloa 'i Muli	40.9	43.1	59.9	84.6	126.0	133.8	143.3	147.2
Ngaahi Koloa 'i Muli	51.8	53.8	76.0	95.8	129.8	142.7	149.0	156.0
Ngaahi Mo'ua 'i Muli	-11.0	-10.8	-16.2	-11.2	-3.8	-8.9	-5.7	-8.7
Ngaahi Me'akehe:								
Vave vilo 'a e Pa'anga (GDP/average M2)	0.0	2.1	2.4	2.3	2.4	2.6	2.5	2.3
Fakafetongi pa'anga (pa'anga ki he Pa'anga 'Amelika; faka'osinga 'o e ta'u)	2.00	1.86	2.03	1.95	1.71	1.76	1.80	1.81
Ma'u'anga Fakamatala: Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga								

Fakalahi 14 : Fakaikiiki 'o hono Fakahoa 'o e Ngaahi No 'a e Pule'anga

Fakaikiiki	Jun-14	Sep-14	Dec-14	Mar-15	Jun-15
Katoa Mo'ua No (USD\$)	203.4	201.9	200.7	199.9	201.8
Katoa Mo'ua No (TOP\$)	366.0	387.3	392.9	398.4	405.9
Mo'ua No Fakaloto fonua	29.5	30.8	30.9	35.9	40.8
Mo'ua No ki tu'apule'anga	336.5	356.5	362.0	362.5	365.1
Katoa e mo'ua ki he GDP (%)	44.1	45.3%	48.5	47.7	50.0
	%		%	%	%
Mo'ua No ki tu'apule'anga ki he GDP	40.6%	3.6%	44.7%	43.4%	45.9%
			%	%	%
Mo'ua No Fakaloto fonua ki he GDP	3.6%	4.7%	3.8%	4.3%	5.0%
Ngaahi Totongi No (\$)	19.5	11.0	13.7	14.4	21.2
No ki tu'apule'anga	12.1	3.9	6.6	7.1	13.3
No Fakaloto fonua	7.5	7.1	7.1	7.3	7.9
Sino'i No	12.3	7.9	8.1	10.6	14.0
Totongi Tupu	7.2	3.1	3.1	3.8	7.2
Faka fa'ahinga Mo'ua No ki tu'apule'anga	359.3	356.5	362.0	362.1	365.1
Pangikē Fakavaha'a Pule'anga	116.6	117.8	120.4	118.8	119.8
Pangikē Tokoni	242.7	238.3	241.2	243.4	245.3
Pangikē Fakakomesiale	0.4	0.4	0.4	-	-
No fakatatau ki he'ene fa'ahinga (\$)	366.0	387.3	392.9	398.4	400.1
No	336.5	356.5	362.0	362.5	365.1
Ponite	29.5	30.8	30.9	35.9	40.8
Mo'ua No 'i he Pa'anga Fakatu'apule'anga (\$)					
% Mo'ua No 'i he Pa'anga Siaina (CNY)	67.6%	66.8%	66.6%	67.2%	67.2%
			%	%	%
% Mo'ua No 'i he Pa'anga Fakavaha'apule'anga	34.6%	32.9%	33.2%	34.5%	32.8%
			%	%	%
% Mo'ua No 'i he ngaahi pa'anga kehe	0.1%	0.2%	0.2%	0.2%	0.03%
					%
% 'o e No Fakatu'apule'anga	91.9%	92.0%	92.1%	91.0%	90.0%
			%	%	%
Me'afua Fakapa'anga (%)					
Katoa Totongi No ki he Ngaahi Fakamole	10.3%	4.7%	4.7%	6.1%	9.0%
Kaota Totongi No ki he Pa'anga Humai	12.4%	5.9%	5.9%	7.3%	11.1%
Totongi Tupu ki he Ngaahi Fakamole	3.8%	1.3%	1.3%	1.6%	2.1%
Totongi Tupu ki he P'anga Hūmai	4.6%	1.7%	1.7%	1.9%	2.5%
Me'afua Fakafehoanaki (%)					
Pa'anga Talifaki ki he Mo'ua No 'i tu'apule'anga	81.7%	91.4%	91.5%	79.2%	79.9%
			%	%	%
Mo'ua No ki tu'apule'anga fakahoa ki he koloa hūatu/ Pa'anga Tokoni mei Fāmili	3.2%	1.2%	1.2%	1.7%	3.2%
Mo'ua No ki tu'apule'anga ki he Koloa Hūatu	7.5%	2.1%	2.1%	3.5%	7.3%
Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua					

Fakalahi 15 : Fakaikiiki ki he tu'unga 'o e ongo nō Lalahi mei Siaina

	Poloseki Ngāue Langa Fo'ou 'o Nuku'alofa	Poloseki Fakalakalaka 'o e Ngaahi Hala Pule'anga
Lahi 'o e No	Pa'anga Siaina (CNY) 440m, fakafuofua fakamuimui taha ko e T\$143m	Pa'anga Siaina (CNY) 291m, fakafuofua fakamuimui taha ko e T\$85m
Taimi Loloa 'o e No	ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 10 totongi tupu 'o e sino'i pa'anga, ta'u 'e 10 ke ta fakafoki ai e nō)	ta'u 'e 20 mei he 'aho ne kamata ai ('uluaki ta'u 'e 10 totongi tupu 'o e sino'i pa'anga, ta'u 'e 10 ke ta fakafoki ai e sino'i pa'anga)
Taimi Totongi	'Aho 21 'o Sepitema mo Ma'asi fakata'u ('uluaki totongi tupu 'aho 21 Ma'asi 2009, toloi 'o e 'uluaki totongi fakafoki 'o e sino'i nō ki he 'aho 21 Sepitema 2018, totongi fakamuimui he 'aho 21 Sepitema 2028)	'Aho 21 'o Sepitema mo Ma'asi fakata'u (fuofua totongi tupu 'i he 'aho 21 Ma'asi 2010; toloi atu 'o e 'uluaki totongi 'o e sino'i No ki he 'aho 21 Ma'asi 2020, pea totongi fakamuimui taha 'i he 'aho 21 'o Ma'asi 2030)
Totongi Tupu (IN)	Peseti 'e 2 'i he ta'u ki he 'aho 'e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 24 Sepitema 2008)	Peseti 'e 2 'i he ta'u ki he 'aho 'e 360 (mei he 'uluaki 'aho ne toho ai 15 Ma'asi 2010)
Totongi Pule'i (MF)	Peseti 'e 1 'o e sino'i pa'anga nō (totongi 'i he 'aho 12 Sepitema 2008, ne totongi 'i loto he 'aho 'e 30 mei he 'aho pe ne kamata ai pea kamata kimu'a 'i he 'aho 'e 30 mei he 'aho 'e 'uluaki hono toho ai 'a e pa'anga.	Peseti 'e 1 'o e sino'i pa'anga nō (totongi 'aho 25 Fepueli 2010, ne totongi faka'angataha 'i loto he 'aho 'e 30 mei he 'aho ne kamata ai pea ki mu'a 'i he 'aho 'e 'uluaki toho ai 'a e pa'anga)
Totongi Tu'u pau (CF)	Peseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 30 hili e 'aho ne kamata ai)	Peseti 'e 0.75 fakata'u 'o e pa'anga 'oku te'eki toho mai (totongi 'aho 30 hili e 'aho ne kamata ai)
Pa'anga Fakakatoa kuo Totongi	\$17.0m	\$9.2m
Totongi Tupu (IN)	\$13.9m	\$7.6m
Totongi Pule'i (MF)	\$1.4m	\$0.9m
Totongi Tu'u pau (CF)	\$1.7m	\$0.7m

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakalahi 16 : Vahevahe 'o e Pa'anga Nō ki he Ngaahi Langa Fo'ou

<i>Ngaahi Poloseki Langa Fo'ou (TOPm)</i>	<i>Fakakatoa 'o e No</i>	<i>Fakakatoa ki he No (%)</i>
Tungi Koloneiti	16.6	13%
Kautaha OG Snaft	10.2	7%
Kautaha Taumoepeau	7.2	5%
Kautaha Molisi	6.8	5%
Kautaha Royco	2.2	2%
Katoa Poloseki Nō Atu	42.9	30%
Uafu Vuna	37.9	27%
Ngāue Hala	22.0	15%
Fakalahi 'o e Palasi	16.2	11%
Misini Valitā	5.9	4%
Fakakātoa 'a e Ngaahi Poloseki 'a e Pule'anga	82.2	58%
Tā Mape	4.2	3%
Talifaki	8.2	6%
Fetukutuku	2.0	1%
Fale'i	1.6	1%
Malu'i	0.8	0.5%
Lipooti Savea Hala & Siokalafi	0.7	0.5%
Fakakātoa Fakamole ki he CCECC	17.4	9%
FAKAKATOA 'O E PA'ANGA NO	142.6	100%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakalahi 17 : Ngaahi Ngāue ki hono Fakalelei'i 'o e Hala pea mo hono Vahevahe ki he Ngaahi Feitu'u Takitaha

<i>Ngaahi Poloseki (TOPm)</i>	<i>Fakakatoa 'o e Nō</i>	<i>Fakakatoa 'o e Nō (%)</i>
Tongatapu	63.4	67.3%
Vava'u	7.9	8.3%
Ha'apai	2.2	2.3%
'Eua	2.9	3.0%
Fokotu'u 'o e Ngāue	2.0	2.1%
Fetukutuku	2.1	2.2%
Lipooti 'o e ngaahi savea hala mo e 'ātakai	2.0	2.1%
Road designing	7.5	8.0%
Totongi Fale'i	2.8	3.0%
Malu'i	0.5	0.6%
Pa'anga Talifaki	1.0	1.1%
FAKAKATOAN NE NO ATU	94.3	100.0%

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakalahi 18 : Ngaahi Mo'ua Nō 'a e Ngaahi Kautaha, 'o Ngata ki he 'Aho 30 'o Sune 2015

	<i>Sune-14 (\$m)</i>	<i>Fakafuofua ki Sune- 15 (\$m)</i>
Pangikē Fakalakalaka	2.5	2.5
Kautaha Toutai 'a e	3.7	3.6
Seastar		
Hotele Janfull	10.9	-
Poatetaulanga	0.6	0.5
Māketi Talamahu	1.8	1.8
Kautaha Royco	2.2	2.2
Taumoepeau	7.2	7.2
Kautaha OG Sanft	10.3	10.3
Kautaha Molisi	6.8	6.8
Tungi Koloneiti	16.6	16.6
Fakakātoa	62.5	51.4

Ma'u'anga Fakamatala: Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Fakalahi 19 : Fakaikiiki 'i he Tu'unga Fakapa'anga GFS 2001 (\$ miliona)

	Fakaangaanga 2013/14	'Esitimeti Kamata 2014/15	'Esitimeti Liliu 2014/15	'Esitimeti 2015/16	Fakafuofua 2016/17	Fakafuofua 2017/18
Pa'anga Hūmai	301.5	436.9	338.4	452.7	397.2	369.2
Pa'anga Hūmai mei he Tukuhaui	139.1	141.4	154.8	177.8	184.1	190.7
Tukuhaui 'i he Vahenga mo e Tupu	28.8	29.9	34.7	36.8	38.9	40.4
Tukuhaui 'i he Ngaahi Koloa	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.2
Tukuhaui 'i he Ngaahi Koloa mo e Ngaue 'a e Pule'anga	95.1	95.5	103.4	115.2	118.8	123.3
Tukuhaui 'i he fefakatau'aki fakavaha'apule'anga	15.1	15.8	16.6	25.7	26.2	26.8
Ngaahi Tukuhaui makehe	-	0.0	0.0	-	-	-
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	140.7	267.6	157.1	236.4	176.0	139.4
Pa'anga Ngaue	81.4	111.0	79.1	101.8	66.6	42.9
Pa'anga Ngaue Lalahi	59.3	156.6	78.0	134.6	109.4	96.5
Pa'anga Humai makehe ('ikai tukuhaui)	21.7	27.9	26.5	38.5	37.2	39.1
Koloa 'a e Pule'anga	9.5	12.0	11.7	14.6	15.2	16.2
Fakatau atu 'o e ngaahi koloa moe ngaahi ngaue	11.4	15.2	13.4	18.7	19.3	20.3
Ngaahi totongi (fines, penalties, and forfeits)	0.6	0.6	0.6	0.9	0.9	0.9
Ngaahi pa'anga tanaki makehe	0.2	0.2	0.7	4.3	1.7	1.8
Pa'anga Hūatu	221.0	294.7	259.7	338.5	289.7	277.5
Totongi 'o e Kau Ngāue	101.6	122.6	115.9	135.4	129.3	127.7
Vāhenga	92.4	102.6	101.8	115.0	115.3	116.5
Tokoni Fakasōsiale	9.2	19.9	14.0	20.4	14.1	11.1
Ngāue'aki 'o e Ngaahi Koloa moe Ngaue	85.3	130.5	102.6	157.6	112.0	97.2
Totongi Tupu	7.1	6.8	6.8	7.4	7.2	7.2
Ki he kakai 'ikai nofo fonua	5.7	5.3	5.3	6.1	5.9	5.9
Kakai nofo fonua 'ikai kau ai 'a e Pule'anga	1.5	1.5	1.5	1.3	1.3	1.3
Ngaahi Tokoni (Subsidy)	0.1	0.1	0.1	0.7	0.9	1.8
Totongi ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga	-	-	-	-	-	-
Tokoni ki he Ngaahi Kautaha Taautaha	0.1	0.1	0.1	0.7	0.9	1.8
Ngaahi Tokoni Fakapa'anga	3.1	2.2	3.5	4.8	4.4	4.4
Monū'ia Fakasosiale	10.7	18.8	18.4	19.3	20.6	20.6
Ngaahi Pa'anga Huatu Makehe	13.0	13.8	12.4	13.3	15.3	18.7
Palanisi	80.5	142.2	78.8	114.2	107.5	91.7
Toenga 'o e ngaahi koloa ma'u mai 'ikai fakapa'anga	59.1	156.0	77.3	134.9	114.6	97.3
Ngaahi Koloa 'a e Pule'anga	59.0	155.9	77.2	134.8	114.4	97.1
Ngaahi Langa mo e Fa'unga	2.6	85.8	22.0	89.9	94.2	90.0
Ngaahi Misini mo e Me'angaue	41.8	48.3	37.8	31.9	10.1	1.1
Ngaahi Koloa kehe 'a e Pule'anga	14.6	21.8	17.4	13.0	10.2	6.0
Ngaahi Koloa Tu'uma'u 'a e Pule'anga	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Kelekele	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2
Nō atu Haohaoa/ Ngaahi Fiema'u Faka-No	21.4	-13.8	1.5	-20.7	-7.1	-5.6
Toenga tupu 'o e ngaahi koloa fakapa'anga mo e Ngaahi mo'ua (Fakapa'anga)	-21.4	13.8	-1.5	20.7	7.1	5.6
Fakapa'anga 'o e Ngaahi Koloa	14.9	17.6	17.2	10.5	2.2	-2.5
Fakaloto fonua	14.9	17.6	17.2	10.5	2.2	-2.5
Fakahū Pa'anga	10.1	0.0	3.3	3.0	-5.4	-10.1
Nō Fakaloto fonua	-1.3	11.4	9.3	7.5	7.5	7.5
Ngaahi 'Inasi	6.1	6.2	4.6	0.1	0.1	0.1
Fakapa'anga 'o e Ngaahi Mo'ua	-6.5	31.3	15.7	31.2	9.2	3.0
Fakaloto fonua	-	20.0	11.0	15.0	3.0	-
Fakatu'apule'anga	-6.5	11.3	4.7	16.2	6.2	3.0